

NÜSŞA

YIL: VIII
SAYI: 26
2008/ I

ŞARKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF ORIENTAL STUDIES

Muhammet Hekimoğlu

Arap Edebiyatında Çay

Süleyman Özbek

Ortaçağ Türk-İslam Devlet Teşkilatı İçin Rehber Bir Kaynak;

Halil B. Şahin ve Eseri: *Zübdetü Keşfü'l-Memâlik*

Fahrettin Coşguner

Selçuklular Döneminde Farsça Nesir

Erkan Göksu

İbn Tağrıberdî ve Tarihçiliği

Mustafa Kaya

er-Rummânî ve “*Şerhu'l-Usûl*” Adlı Eseri

Atilla Yargıcı

Şiirle İlgili Ayetlere Farklı Tefsirlerin Yaklaşımı

İbrahim Ethem Polat

Türkçe- Arapça & Arapça- Türkçe
Konuşma Kılavuzu (Tanıtım)

ISSN 1303-0752

Fiyatı: 10 YTL (KDV dahil)

Nüsha

Şarkiyat Araştırmaları Dergisi
Journal of Oriental Studies

Yıl/Volume: VIII, Sayı/Issue: 26, 2008/I

Nüsha

Yıl: 8, Sayı: 26, 2008/1
Altı Ayda Bir Yayınlanır Hakemli Dergi

Oku A.Ş. Adına Sahibi
ve Yazı İşleri Müdürü
(Owner and Managing Editor)
Fatih Altunbaş

Yayın Kurulu (Editorial Board)
Prof. Dr. Musa Yıldız
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Hekimoğlu
Yrd. Doç. Dr. İbrahim Ethem Polat

Danışma Kurulu (Advisory Board)
Prof. Dr. A. Kazım Ürün (*Selçuk Ü.*)
Prof. Dr. Ali Güzelyüz (*İstanbul Ü.*)
Prof. Dr. Azmi Yüksel (*Gazi Ü.*)
Prof. Dr. Bedrettin Aytaç (*Ankara Ü.*)
Prof. Dr. Faruk Toprak (*Ankara Ü.*)
Prof. Dr. Halil Toket (*İstanbul Ü.*)
Prof. Dr. Hasan Çiftçi (*Atatürk Ü.*)
Prof. Dr. Hüseyin Yazıcı (*İstanbul Ü.*)
Prof. Dr. Kâzım Sarıkavak (*Gazi Ü.*)
Prof. Dr. Kenan Demirayak (*Atatürk Ü.*)
Prof. Dr. M. Sadi Çöğenli (*Atatürk Ü.*)
Prof. Dr. Mehmet Kanar (*İstanbul Ü.*)
Prof. Dr. Mustafa Çiçekler (*İstanbul Ü.*)
Prof. Dr. Mustafa Kılıçlı (*Atatürk Ü.*)
Prof. Dr. Mürsel Öztürk (*Ankara Ü.*)
Prof. Dr. N. Ünal Karaarslan (*18 Mart Ü.*)
Prof. Dr. Nevzat H. Yanık (*Atatürk Ü.*)
Prof. Dr. Nimet Yıldırım (*Atatürk Ü.*)
Prof. Dr. Rahmi Er (*Ankara Ü.*)
Prof. Dr. Ramazan Tosun (*Selçuk Ü.*)
Prof. Dr. Recep Dikici (*Selçuk Ü.*)
Prof. Dr. Süleyman Tülücü (*Atatürk Ü.*)
Doç. Dr. Altan Çetin (*Gazi Ü.*)
Doç. Dr. Celal Soydan (*Ankara Ü.*)
Doç. Dr. Derya Örs (*Ankara Ü.*)
Doç. Dr. Hicabi Kırlangıç (*Ankara Ü.*)

Türkçe Redaksiyon:
Dr. Kemal Tuzcu

İngilizce Redaksiyon:
Yrd.Doç.Dr.İsmail Çakır
Okt. Ahmet Kurnaz

Yönetim yeri:
Onurlu Sk. No: 27
II. Kalaba-Keçiören-Ankara

İrtibat (Correspondence Adress)
P.K. 147,
06442 Yenışehir-Ankara-Türkiye
Telefon: (312) 3605000
E-Posta: akademiknusha@gmail.com

Yıllık Abone Bedeli
(Annual Subscription Rates)
Kişiler (for individuals):
Yurt İçi: 20 YTL
Yurt Dışı (abroad): 30 \$
Kurumlar (for institutions):
Yurt İçi: 50 YTL
Yurt Dışı (abroad): 70 \$

Abonelik için

Banka hesap no:
Türkiye İş Bankası Ankara Cebeci Şubesi
(4205 1965985) (Muhammet Hekimoğlu
adına)

Baskı: Bizim Büro Ltd. Şti
Tel: 0312-229 99 28

ISSN 1303-0752

SUNUŞ

Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, 26. sayısıyla sekizinci yılına adım atmanın mutluluğunu yaşamaktadır. Özelde Şarkiyat, genelde ise Sosyal Bilimler alanında kendine has bir tarzla yoluna devam eden Nüsha, akademik yazar okulu olmayla bilimsel kalite arasındaki dengeyi gözetmeye azami gayret sarf etmektedir.

Elde edilen bu başarıda, danışma kurullarıyla yazarlar ve redaksiyon görevini üstlenen değerli akademisyenlerin çok büyük katkıları vardır. Emeği geçen herkese minnet ve şükranlarımızı sunuyoruz.

Alanında doldurduğu yerin bilincinde olarak bilimsellik ve objektiflikten ödün vermemeye azami özen gösteren dergimiz, yıllarını bilim yolunda harcamış değerli bilim insanlarının tecrübeleriyle aydınlanma bayrağını devralmaya hazırlanan genç akademisyenlerin bulunduğu bir platform olmaya devam edecektir. Dergimiz, bu zincirin halkalarının kopmaması ve bir birlerine daha sağlam tutunmasını ilke edinmiştir.

Dergimizin yirmi altıncı sayısı, bilim dünyasına yeni katkılar sağlayacağını düşündüğümüz ve beğeniyle okunacağına inandığımız; Arap, Fars dilleri ve edebiyatlarıyla orta çağ Türk tarihi alanlarında altı makale ve bir tanıtımdan oluşmaktadır.

Yirmi yedinci sayıda buluşmak dileğiyle.

Nüsha

YAYIN İLKELERİ

1- Nüsha, şarkiyat alanında uluslar arası çapta yayın yapan ve altı ayda bir yayımlanan hakemli bir dergidir.

2- Derginin amacı, şarkiyat alanında bilimsel bir platform oluşturmaktır.

3- Dergiye, şarkiyat alanında yazılmış makale, yazma eser tahkik ve tanıtımı, bilimsel eleştiri ve kitap tanıtımı ile çeviri makale gönderilebilir. Makaleler e-posta yoluyla gönderilmedikleri takdirde makalelerin ekinde makalenin kaydedildiği bir disket bulunmalıdır. **Elektronik mektup yoluyla gönderilen ve içinde Arapça, Farsça, Urduca ve Osmanlı Türkçesi metin bulunan yazıların mutlaka bir çıktısı dergimize ulaştırılmalıdır.** Yazarlar, e-posta adreslerini bildirmelidirler.

4- Yayınlanmak üzere gönderilen çalışmalar, yayın kurulunun konu, içerik, sunuş biçimi ve bilimsel ölçütlere uyma çerçevesinde yaptıkları incelemeden sonra yayımlanmaya değer buldukları takdirde bilimsel açıdan incelenmek üzere ilgili alandaki bilimsel çalışmalarıyla tanınan iki hakeme gönderilir. Hakeme gönderilen çalışmaların yazarları gizli tutulur. Ayrıca hakem raporları gizlidir. Raporlardan birinin olumsuz olması durumunda yayın kurulu çalışmayı yayının programından çıkarır ya da yeni bir hakeme daha gönderir ve bu hakemin raporunun sonucunu dikkate alır. Raporlar dergi tarafından beş yıl süreyle saklanır.

5- **Dergimize gönderilen çalışmalar, yayımlansın ya da yayımlanmasın, yazarlarına iade edilmez.**

6- **Yayımlanan çalışmaların sorumluluğu yazarlarına aittir.**

7- Derginin yayın dili Türkçedir. Ancak editörler kurulunun kararıyla, yayımlanan çalışmaların toplamının üçte birini geçmeyecek ölçüde İngilizce makaleler de yayımlanabilir. Ayrıca 20 sayfayı geçmeyen Arapça ya da Farsça yazma eser metinleri de yayımlanabilir.

8- Kitap tanıtımı dışındaki çalışmalara her biri en az 50, en fazla 100 kelimeden oluşan Türkçe ve İngilizce özet (summary) ve anahtar kelimeler (keywords) ile makalenin İngilizce başlığı eklenmelidir.

9- Çalışmalar, PC bilgisayarda A4 kâğıdı boyutunda "word belgesi" olarak yazılmalıdır (kenar boşlukları dört yandan 2,5 cm, 12 punto Times New Roman ve 1,5 satır arayla) ve 20 sayfayı aşmamalıdır.

10- Çalışmalarda çizim, şekil ya da harita yer alacaksa bunlar, dergi boyutuna uygun biçimde metinden ayrı olarak aydıngere ya da yüksek gramajlı beyaz kâğıda belirgin çizgilerle çizilmeli, ayrıca numarası ve metin içindeki yeri belirtilmelidir. **Yukarıda belirtilen boyutlarda hazırlanmayan tablo ve çizim barındıran makaleler işleme konulmayacaktır.**

11- Çalışmalarda kullanılan notlar son not şeklinde düzenlenmeli, bu son notlarda kitap adları italik, makale adları düz karakterle tırnak içinde yazılmalıdır. Son notta kullanılan metin kitap ise şu sıra takip edilmelidir: Yazarın adı soyadı, *kitap adı*, basım yeri ve yılı, cilt, sayfa. Son notta kullanılan metin makale ise sıralama şu şekilde olmalıdır: Yazar adı ve soyadı, "makale adı", süreli yayın ya da makalenin yer aldığı kitap vs., cilt veya yıl, sayı (basım tarihi), sayfa.

SUNUŞ

Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, 26. sayısıyla sekizinci yılına adım atmanın mutluluğunu yaşamaktadır. Özelde Şarkiyat, genelde ise Sosyal Bilimler alanında kendine has bir tarzla yoluna devam eden Nüsha, akademik yazar okulu olmayla bilimsel kalite arasındaki dengeyi gözetmeye azami gayret sarf etmektedir.

Elde edilen bu başarıda, danışma kurullarıyla yazarlar ve redaksiyon görevini üstlenen değerli akademisyenlerin çok büyük katkıları vardır. Emeği geçen herkese minnet ve şükranlarımızı sunuyoruz.

Alanında doldurduğu yerin bilincinde olarak bilimsellik ve objektiflikten ödün vermemeye azami özen gösteren dergimiz, yıllarını bilim yolunda harcamış değerli bilim insanlarının tecrübeleriyle aydınlanma bayrağını devralmaya hazırlanan genç akademisyenlerin bulunduğu bir platform olmaya devam edecektir. Dergimiz, bu zincirin halkalarının kopmaması ve bir birlerine daha sağlam tutunmasını ilke edinmiştir.

Dergimizin yirmi altıncı sayısı, bilim dünyasına yeni katkılar sağlayacağını düşündüğümüz ve beğeniyle okunacağına inandığımız; Arap, Fars dilleri ve edebiyatlarıyla orta çağ Türk tarihi alanlarında altı makale ve bir tanıtımdan oluşmaktadır.

Yirmi yedinci sayıda buluşmak dileğiyle.

Nüsha

YAYIN İLKELERİ

1- Nüsha, şarkiyat alanında uluslar arası çapta yayın yapan ve altı ayda bir yayımlanan hakemli bir dergidir.

2- Derginin amacı, şarkiyat alanında bilimsel bir platform oluşturmaktır.

3- Dergiye, şarkiyat alanında yazılmış makale, yazma eser tahkik ve tanıtımı, bilimsel eleştiri ve kitap tanıtımı ile çeviri makale gönderilebilir. Makaleler e-posta yoluyla gönderilmedikleri takdirde makalelerin ekinde makalenin kaydedildiği bir disket bulunmalıdır. **Elektronik mektup yoluyla gönderilen ve içinde Arapça, Farsça, Urduca ve Osmanlı Türkçesi metin bulunan yazıların mutlaka bir çıktısı dergimize ulaştırılmalıdır.** Yazarlar, e-posta adreslerini bildirmelidirler.

4- Yayınlanmak üzere gönderilen çalışmalar, yayın kurulunun konu, içerik, sunuş biçimi ve bilimsel ölçütlere uyma çerçevesinde yaptıkları incelemeden sonra yayımlanmaya değer buldukları takdirde bilimsel açıdan incelenmek üzere ilgili alandaki bilimsel çalışmalarıyla tanınan iki hakeme gönderilir. Hakeme gönderilen çalışmaların yazarları gizli tutulur. Ayrıca hakem raporları gizlidir. Raporlardan birinin olumsuz olması durumunda yayın kurulu çalışmayı yayının programından çıkarır ya da yeni bir hakeme daha gönderir ve bu hakemin raporunun sonucunu dikkate alır. Raporlar dergi tarafından beş yıl süreyle saklanır.

5- **Dergimize gönderilen çalışmalar, yayımlansın ya da yayımlanmasın, yazarlarına iade edilmez.**

6- **Yayımlanan çalışmaların sorumluluğu yazarlarına aittir.**

7- Derginin yayın dili Türkçedir. Ancak editörler kurulunun kararıyla, yayımlanan çalışmaların toplamının üçte birini geçmeyecek ölçüde İngilizce makaleler de yayımlanabilir. Ayrıca 20 sayfayı geçmeyen Arapça ya da Farsça yazma eser metinleri de yayımlanabilir.

8- Kitap tanıtımı dışındaki çalışmalara her biri en az 50, en fazla 100 kelimeden oluşan Türkçe ve İngilizce özet (summary) ve anahtar kelimeler (keywords) ile makalenin İngilizce başlığı eklenmelidir.

9- Çalışmalar, PC bilgisayarda A4 kâğıdı boyutunda "word belgesi" olarak yazılmalıdır (kenar boşlukları dört yandan 2,5 cm, 12 punto Times New Roman ve 1,5 satır arayla) ve 20 sayfayı aşmamalıdır.

10- Çalışmalarda çizim, şekil ya da harita yer alacaksa bunlar, dergi boyutuna uygun biçimde metinden ayrı olarak aydıngere ya da yüksek gramajlı beyaz kâğıda belirgin çizgilerle çizilmeli, ayrıca numarası ve metin içindeki yeri belirtilmelidir. **Yukarıda belirtilen boyutlarda hazırlanmayan tablo ve çizim barındıran makaleler işleme konulmayacaktır.**

11- Çalışmalarda kullanılan notlar son not şeklinde düzenlenmeli, bu son notlarda kitap adları italik, makale adları düz karakterle tırnak içinde yazılmalıdır. Son notta kullanılan metin kitap ise şu sıra takip edilmelidir: Yazarın adı soyadı, *kitap adı*, basım yeri ve yılı, cilt, sayfa. Son notta kullanılan metin makale ise sıralama şu şekilde olmalıdır: Yazar adı ve soyadı, "makale adı", süreli yayın ya da makalenin yer aldığı kitap vs., cilt veya yıl, sayı (basım tarihi), sayfa.

ARAP EDEBİYATINDA ÇAY

Muhammet Hekimoğlu *

Özet: Bu çalışma, DTCF Yazmalar Kütüphanesi Üniversite A Koleksiyonu 187 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan ve Mısırlı şair Ebu'l-Hasan Ali b. Abdulhak el-Kûsî el-Hicâbî'ye (1202-1294/ 1788-1877) ait, çayın faydalarının anlatıldığı *Nağmetu'n-nây fî ni'meti'ş-şây* adlı kaside ve bu kasideye kendisi tarafından yapılan ve adına *Zikrâ messi't-tâ'if fî letâ'ife tukavvî şâribî'ş-şây bi't-tâ'if* dediği şerhi konu edilmiştir. Kasidenin ve şerhin özetiyle kasidenin metni ve tercümesi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çay, DTCF Yazmalar Kütüphanesi, Hicâbî, el-Kûsî, Nağme.

THE TEA IN THE ARABIC LITERATURE

Summary: This study deals with a qasida that expresses the advantage of the tea, written by an Egyptian poet, Ebu'l-Hasan Ali b. Abdulhak el-Kûsî el-Hicâbî entitled “*Nagmat al-nâi fî ni'mat al-shâi*” and the explanation (sherh) of this qasida by the poet himself , the title of which is *Dikrâ mass al-tâ'if fî latâ'if tuqavvî shâribî al-shâi*. The summary of the qasida and its explanation together with the translated versions are presented here. The original text of the qasida is found in the DTCF Manuscripts Library registered with the number 187 in the Collection A.

Keywords: Tea, DTCF Manuscripts Library, Hijâbî, al-Qusî, Tune.

* Yrd. Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi
(e-posta: muhammethekimoğlu@gmail.com)

Giriş:

Ana yurdu Çin'de keşfedilip tüm insanlığa hediye edilen çay, doğu toplumlarının günlük hayatında vaz geçemediği önemli içeceklerden biri haline gelmiştir. Günlük yaşantının bir parçası olmuş her obje gibi çay da edebiyatın konuları arasına girmiş, Türk edebiyatında olduğu kadar Arap edebiyatında da adına şiirler yazdırmıştır.¹

Soğuk kış günlerinde insanın içini ısıtan, yenilen yemeğin ardından mideyi rahatlatan, bazen açık, bazen koyu, kimi zaman şekerli kimi zaman da şekersiz tüketilen ama neredeyse her damakta kendine yer bulan çay, bazen dost meclislerinin hoş sohbetleriyle tatlanmış, baş tacı olmuş bazen de yalnızlığın yoldaşı olmuştur.

Çay sadece tiryakilerini meşgul etmemiş, faydalı mı yoksa zararlı mı, açık mı yoksa koyu mu gibi sorularla bilim adamlarını da uğraştırmıştır. Kimine göre uzak durulmalı, mümkün olduğunca az tüketilmeli kimine göre ise tam bir deva küpüdür.

İşte bu çalışmada ele alacağımız eserde çay, tam anlamıyla baş tacı edilmiş, nerdeyse her derde deva sayılmış, tarihçesinden tıbbî faydalarına kadar her yönüyle söz söylenmiştir.

Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yazmalar Kütüphanesi Üniversite A Koleksiyonu 187 demirbaş numarasıyla kayıtlı olan bu yazma eser; 104 yaprakta, 17 satırlı nesih hatla, söz başlarının kırmızı, metni ise siyah mürekkeple, 1309/1891 tarihinde Ali el-Bedevî tarafından istinsah edilmiştir. İstinsah yeri belli olmamakla birlikte yukarıda sözü edilen kaynaklarda bu eserinden bahsedilmemiş olması eserin dikkati çeken önemli bir özelliğidir.

Her ne kadar yazmada şairin adı geçmese de incelenen kaynaklarda, Mısırlı şair Ebu'l-Hasan Ali b. Abdulhak el-Kûsî el-

Hicâbî'ye (1202-1294/ 1788-1877) ait olduğu anlaşılmıştır. Eser, şairin *Nağmetu'n-nây fi ni'meti's-şây* [1^b] adını koyduğu 52 beyitten oluşan kasidesine, kendisi tarafından yapılan ve adına *Zikrâ messi't-tâ'if fi letâ'ife tukavvî şâribi's-şây bi't-tâ'if* [2^a] dediği şerhidir.²

Küçük bir ansiklopedi niteliğindeki şerhin tamamı makale boyutunu aşacağından ve şerhin tamamı müstakil bir kitap olarak yayımlanacağından şerhin özeti ve kasidenin metni ve tercümesiyle yetinilecektir.

İki bölümden oluşan bu çalışmada, önce şairin kısa biyografisiyle kasidenin ve şerhinin genel özelliklerine değinilmiş, şerhin ve kasidenin özeti, daha sonra da kasidenin metni ve tercümesi sunulmaya çalışılmış.

a. Kasidenin ve Şerhin Değerlendirilmesi ve özeti:

Edebiyat, tarih ve uzay bilimlerinde muhtelif eserler vermiş olan el-Kûsî, her hangi bir mezhebe uymaya gerek görmeyecek kadar da fıkıh bilsine sahipti. Kûs'ta doğmuş, ilim tahsiline burada başlamış daha sonra da el-Ezher'e girmiştir. Bir süre geri döndüğü memleketinde ilmi faaliyetlerine devam etmiştir. Daha sonra çıktığı seyahatlerde pek çok Arap diyarını dolaşmış sonunda Asyut'ta karar kılarak ömrünün sonuna kadar orada yaşamıştır.³

Fıkıh, Kur'an ve uzay bilimleri alanında yazdığı kitap ve risâlelerinin yanında et-Taftazânî ve es-Suyûtî'nin bir eserine şerh yazmış, hakkında çok az bilgiye ulaşabildiğimiz kaynaklardan GAL dışındakilerde ne konumuzu teşkil eden kasidesine ne de şerhine değinilmiştir.⁴

Arûz vezniyle yazılmış olmasının dışında, şiirsel bir anlatıma sahip olmayan, nesir denecek kadar düz ve dolaysız bir anlatım

üslubuna sahip kasideye ve şerhine hamdele ve salveyle başlanmış, gelişme bölümünde insan tabiatından çayın tarihine, tıbbi faydalarından içim şekli, zamanı ve demleme şekillerine dostluktan dost meclislerinden musikiye varıncaya dek hemen her konuda söz söylenmiştir.

Kadisenin şerhinde beyitlerin açıklamasının yanında sıkça konu dışına çıkılmış, uzak veya yakın ilgili konulara da değinilmiştir. Kelimelerin etimolojisi yapılmış, beytin anlamı açıklamalı biçimde verilmiş, ayet, hadis ve kelam-ı kibârdan alıntılar yapılmıştır. Yeri geldiğinde klasik şirden örnekler verilmiş, bazen de fikhî bilgilerin yanında ansiklopedik bilgiler de nakledilmiştir.

Şairin *Nağmetu'n-nây fi ni'meti's-şây* adını verdiği kasidesinde; İnsanın içinde yaşadığı nimetlerin sayısızlığı ve bu nimetler karşılığında yapılacak şükürün her zaman yetersiz olduğu ve insanın bu görevi hakkıyla yerine getirmesinin imkansızlığına değinerek, işlere besmele ve hamdeyleyle başlamanın faziletleri anlatılmış, nimetlerin künhüne vakıf olmanın ve onların şükürünün tam anlamıyla ifasının insan gücünü aşan hususlar olduğu vurgulanmış ve gelişme bölümüne girilmiştir.

Amaç iyiyi kötüden ayırmak ve yarâna tavsiyede bulunmaktır. Güzel ahlakın her zaman en değerli varlık olduğu ve iyi insan olmanın, başkalarının kusur ve kabahatlerin yüzlerine vurulmamasına ve kazaya rıza göstermenin gerekliliği vurgulanmıştır. Bu özelliklere sahip olan kişinin en önemli özelliği temiz şeylerden yeme ve içmesi, çirkin ve tiksinti verenlerden de uzak durmasıdır. Bu yönüyle onun seçkin bir karaktere sahip olduğunu ve övülmeye değer olduğu ifade edilmiştir.

Şarap içenin aklını parayla satması gibi, bozuk karakterli kimse de devayı verip derdi satın alandır. Bidatlerle meşgul olup, geçici zevkleri ebedi sanır. Oysa onun devası dert, bayramı ise ölümdür, faydasızdır.

Halbuki çay ve kahvenin nice faydaları vardır. Dili çözmesi, fikri keskinleştirmesi, uykuyu açıp insanı zinde yapması, insana neşe verip sükûnet bulmasını sağlar. Ağız ve burun kokularının yanında, cinsel gücü destekler, erken boşalmayı önler, yeme ve cinsel zevki artırır. Hazmı kolaylaştırıp mide ve bağırsak gazlarını giderir. Kalbi güçlendirdiği gibi, dimağı da pekiştirir. Sıcak bir günün ortasında harareti alır, vücuttaki su dengesini kontrol ederek idrarı kolaylaştırır. İstenmeyen sulanmalara ve akıntılara iyi geldiği gibi bağırsakları da rahatlatır. Basur, nefes darlığı, mide ağrısı, kolon iltihabı ve veremi tedavi eder. Aslan pençesiyle oluşan yaralara bile sürüldüğünde iyileştirir. Zehirlenmelere karşı panzehir görevi görür, enfiye gibi buruna çekilir.

Bunlar gibi yetmiş türlü faydası olan çay, sade içildiği gibi naneli, zaferanlı, şekerli ve şekersiz olarak da içilebilir. Hele de soğuk kış günlerinde süt katılarak içilmesi ayrı bir zevk verir ve insanın içini ısıtır.

İster sabah erken vakitte isterse akşamleyin, günün her saatinde içilir. Ancak aç karına olmamaya dikkat edilmelidir. Demlenirken de lülesinden havanın girmemesine dikkat edilmelidir.

Dost meclislerinin olmazsa olmazı olan çayın bir adabı vardır. Dostlar arasında sevgiyi artırır. Anılar ve nasihatler ise onun çerezi olur. Bu sayede insan ruhunu arındırır ve dinginleştirir. Müziğin huzur veren ortamına yakışan da al rengini asil bir şaraptan almış olan çay olsa gerektir.

ARAP EDEBİYATINDA ÇAY

Yazarın *Zikrâ messi't-tâ'if fi letâ'ife tukavvi şâribi's-şây bi't-tâ'if* ismini verdiği şerhi şöyle özetlenebilir:

Arap dilinde شاي, Fars dilinde ise چ harfinin ش 'ye dönüşmesiyle چاي diye telafuz edilmiştir. Bazı yerlerde جاصي da denmiştir. İbn İshak'a göre yoncaya benzemekle birlikte ondan daha uzundur. Biraz acılığı vardır. Çin'de yetişir. Kuru halde öğütürler ve iç harareti kesmesi ve kanı temizlemesi için içerler. Başka bir anlatıya göre adı جاه'dır ve Çin'de yetişir. Olgunlaşınca keserler, kuruturlar ve ihtiyaç oldukça kullanmak üzere saklarlar. Sıcak suya koyarak içerler. Müshil ilaç yerine kullanılır. Yılda üç kez hasâd edilen çayın ilk sürümü mülk sahibinindir ve en iyisidir. İkinci hasâd amele ve hizmetçilerindir ve orta kalitedir. Üçüncü hasâd ise beldenin diğer sakinlerininindir ve gariplere satılır. Tüccar bunları satın alarak başka memleketlere götürür ve satar. Bu üçüncü sürüm özellik ve etki bakımından da zayıftır." [16^b-17^b]

Çayın faydalarıyla ilgili pek çok hikayenin anlatılmasının yanında akıl, nefis ve heva gibi felsefi konulara da girilmiş, bu üçgendeki insanın durumuyla ilgili eski filozof ve bilginlerin sözlerinden örnekler verilmiştir. [11^a-13^a]

Yer yer hipokratın sözlerinden de nakillerin yapıldığı şerhte, anatomik konulara da değinilmiştir. İnsan vücudundaki dört karışımın; kan, safra, sevda ve balgamın özelliklerinden ve insan vücudunda etikili oldukları yerlerden söz edilmiştir. Anasır-ı erbaa ve özelliklerine değinilerek; ateşin aydınlatıcı, cisimleri kendine çekici, havanın yumuşak, şeffaf ve her yöne hızlı akıcı, suyun yerde akıcı, yerin ise katı, alemin merkezinde durduğu ifade edilmiştir. Yine Hipokrata göre bedendeki rahatsızlıklar beş türlü tedavi edilir:

Baştakiler gargarayla, midedekiler kusmayla, mideden aşağı kısımdakiler ishalle, ciltle et arasındakiler terlemeyle ve kan akıtmayla tedavi edilir. Ancak çayla tüm maddi ve psikolojik dertler şifaya dönuşür. [30^b-31^a]

Çayın faydalarından bahsedilirken üzerinde durulan en önemli husus harareti kesmesinin yanında hazmı kolaylaştırıcı özelliğı olmasıdır. Sade ya da şekerli içilebildiğı gibi soğuk kış günlerinde sütlü çay daha ısıtıcıdır.[40^b-42^a] Demlenirken lüleden içeri havanın girmemesine dikkat edilmeli. Şarap renginde bir çay için su ve dem ölçülerine dikkat edilmeli. [47^a] Dostluk ve vefanın yoldaşı olan çay dost meclislerinin vaz geçilmezidir. [58^b]

Ses ve melodiden bahsedilen kısmında ise şöyle denmektedir; Güzel ses güzel koku gibi huzur verir. Ama seslerin hepsi aynı değildir. Ses iki cismin bir birine vururken aralarında sıkışan havadır kendiliğinden oluşan değil ihtiyari olanı makbuldür. Zira sesle melodi bir birinden farklıdır. Ses genel, melodi ise özeldir. Müzik ve melodi hakkında ilk eseri veren de Batlamius'dur. Ona göre melodi en seçkin sestir. Bu yüzden huzur verir. Eflatun hüznlenene hareketli müzik dinlemesini tavsiye etmiştir. Hüznlenen ruh sanata ihtiyaç duyar. Müzik insan üzerinde doğa üstü etkiye sahiptir. Savaşlarda çoşturup cesaretlendirdiğı gibi öfkeyi dindirip sükûnet telkin eder. Neşe ve zevk maksadıyla kullanıldığı gibi dini duyguların çoşturulmasında da kullanılır. Kalbi inceltip ruhu mülayimleştirmede büyüleyici bir rolü vardır. Çoban sürüsünü, anne bebeğini onunla sakinleştirir. Avcı avını, balıkçı ise oltasına takılacak balığı onunla çağırır. [64^b-68^a]

b. Kaside ve Tercümesi:

52 beyitten oluşan *Nağmetu'n-nây fi ni'meti'ş-şây* kasidesi ve çevirisi şu şekildedir:

1 بدأت بكل عجز عن ثناء فحق القدر ممتنع الوفاء

"Tüm acziyetimle onu överek söze başladım. Bu övgüyü hakkıyla ifa etmek ise imkansızdır.

2 و صلّى بالسلام الله دوما على الآتي ختام الانبياء

3 و آل طهروا و نجوم هدى و تابعهم الى يوم اللقاء

"Allah'ın ebedi salat ve selamı peygamberlerin sonuncusu olarak gelene, hidayet yıldızları olan temiz ailesine ve kavuşma gününe kadar onlara uyanların üzerine olsun."

4 و بعد فهذه كلمات نفع نصحت بها عصابة اصفيائي

5 فقلتُ مفرقا ليميز قولي و ما اصف الخبيث من البرآء

"İmdi, bunlar faydalı sözlerdir. Onlarla dost topluluğuma nasihat ettim. Ayırt ederek söyledim ki sözüm pisle temiz bir birinden ayırsın."

6 سليم الطبع محمود الثناء يلذ الطبيبات على هناء

Sağlam karakterli kişi övülesidir ve temiz şeyleri afiyetle tadar.

7 و ينفر من لذاذا ت لخبث لا خلاق لذاذات اقتضاء

Çirkin şeylerin tatmaktan kaçır, aşağılık lezzetlerde payı da yoktur.

8 و معتل الطبع بعكس هذا يبيع دوآه حمقًا بدآء

Bozuk karakterli ise bunun aksine, ahmakça ilacını hastalık karşılığında satar.

9 كشارب خمرة ترديه دنيا و دنيا او دخان ذي بلاء

10 و ما ضاهاه من بدع اتى في ال حديث و عيدها سوء الثوآء

11 فليس للؤمه مما حوت من بنآء خبآئث عنها بنآء

12 و ييقى من موات لاموات لقهوات اتت كالآتآء

13 و فيه منافع اشتهرت و صحت تحت ذوي الكمال على احتسآء

Şarap içen gibi, dünya onu ayakaltına atar. Oysa dünya ya duman ya da belalıdır.

Hadiste geçen bidatler de yine onun gibidir. Bayramı ölüme denktir.

Kınanması sadece yapısındaki çirkinliklerden değil, onun çirkinlikleri yapısının kendisidir.

Ardında, ölülerin cesetleri kalır. Kahve ise çay gibidir.

Bilinen yararları ve sağlığa faydaları vardır. Olgunluk sahiplerini içmeye teşvik eder.

14 يحل وثاق السننا بذكر ويصقل سيف فكري من صدآء

Zikirle dilimizdeki bağı çözer, fikir kılıcındaki pasları da siler ve onu parlatır.

15 و يغري الكف ان تتناش كلا اهاب بها و تبسط بالعطاء

Eli, kendisine verilen yorucu işi halletmeye ve cömertlikle açılmaya teşvik eder.

16 و يوقظ جفن افراح تغافى و يذهب بال فتور و بالغناء

17 يلائم بل يعدل كل طبع و يرجع ما تكدر للصفاء

18 و يكسوا لوجو بالترف احمرارا و من كلف يداوي في ضياء

19 و يطيب نكهتي ثغر و انف فينفتح منها اعلى الشداء

Sevincin uyuyan göz kapaklarını uyandırır, zafiyet ve yorgunluğu giderir.

Her tabiatı mülayimleştirir hatta düzeltir. Kederi neşeye çevirir.

Refahtan yüze kırmızılık giydirebilir. Külfeti de aydınlık içinde tedavi eder.

Ağız ve burun kokusunu arındırır ve onlardan güzel kokular yayılır.

20 يقوي شهوتي اكل و وطى و يلحق ذا الغناء بذي الغناء

21 و بالانزال يبطى في جماع بابلغ لذة و سليم ماء

Yemek ve cinsel arzuyu güçlendirir. Zenginliğe zenginlik katar.

Cinsel ilişkide, mükemmel zevkle ve sağlıklı suyla boşalmayı yavaşlatır.

22 سريع الهضم من تخم يداوي فينبذ ما تعسر بالعرآء

- 23 يحلل باطن الاورام و السرر
سيح منعقد كذا حمض الحشآئ
- 24 و يشفي في الهواجر من اورام
يدر البول مع حيض النساء

Hazmı hızlandırır ve hazımsızlıktan kurtarır. Zorluk çıkaran fazlalıkları da hemen atar.

Karın şişliğini ve sıkışan gazı aynı şekilde geçirmeyi de çözer.

Gün ortasındaki susuzluk hararetine şifadır. Bol idrar çıkardığı gibi kadınların âdetini de kolaylaştırır.

- 25 لافئدة و ادمغة مقو و منضج نيء خلط في وحاء
Kalbi ve dimağı güçlendirir, olgunlaşmamış olanı ve hıltı (insan vücudunda var olduğuna inanılan ve safra, kan, balgam ve sevdadan oluşan dört unsur) hızla olgunlaştırır.

- 26 يجفف مصل حا بلطيف يس
رطوبات الفساد على استواء
- 27 يفتح سدة الامعاء و من نز
له و سعال لها اشفى دواء

Zararlı sulanmaları hassas bir biçimde iyileştirerek dengeli kurutur.

Bağırsaklardaki engelleri açar, akıntıyı ve karın ağrısının da en etkili ilacıdır.

- 28 به الباسور و اليرقان و الربو
و القولنج مثل السل نأئ

Basur, sarılık, nefes darlığı, mide ağrısı da verem gibi onunla kolayca iyileşir.

- 29 و ماء طبيخه لجروح أشد
و من سم لها اجدى شفاء
- 30 و الاستنشاق منه لنتن انف
و اكل من كث و م ذو غناء
- 31 الى السبعين انهوها بها سل
خبيرا فيه لا تك ذا امترآء

Pişirilmiş suyu aslan yaralanmalarına ve zehirlenmeye çok daha faydalıdır.

Buruna çekilmesi burun ve sarımsak kokusuna yarar sağlar.

Hatta bu faydaları yetmiş kadar çıkarırlar. Uzmanına sor da şüphede kalma.

- 32 فان صرفا فصرف او تعدل
فلا تعدل بعدلك في سوءآء
- 33 عن النعناع او عن مردقوش
هما عضداه فاشدد بالاخآء

Halis de kullanırsın, katkılı da. Nane ya da za'feranla eşit oranda karıştırmaktan geri durma zira ikisi bir birinin destekçisidir ve aralarındaki kardeşliği pekiştirir.

- 34 و سكره المكرر و هو احلى
و صوب في النبات مقال رآء

Şekeri rafinedir (beyazdır) ve daha hoştur. Bazı bitkilere katılması görüş sahiplerinin sözüdür.

- 35 اذا ما الحليب يشاب شبت
مزايه خصوصا في الشتاء
- İçine süt katıldığında özellikle de kışın, etkisinin yanında lezzeti de artar.

- 36 و ختم كؤسه حتم بمزج
باشهب عنبر لذوي الرآء
- Anber karıştırılmış bardağın tamamlanması servet sahipleri için son derece zevk vericidir.

- 37 و لا تطع الهوى الممدود فيه
لنحو مبرد من فيه ثآي

Çayı bozacağından demliğin lülesinden gelen havanın içeri girmesine izin verme.

- 38 به باكر صبحوك عم صباحا
و لا تنس اغتباقك بالمساء
- 39 و لكن واله غبا لثلا
اذا ما اعتيد يخرج عن دواء

Sabah erken iç ki, sabahın hayırlı olsun. Akşamları içmeyi de unutma. Ancak gün aşırı al, eğer alışkanlık olursa deva olmaktan çıkar.

- 40 و حاذره على سغب و انعم
فيحمد قبله دسم الغدآء

Aç karına ondan sakınman iyi olur, çaydan önce yağlı yiyeceklerin yenmesi ise tercih edilir.

41 و نازع كأسه ندماء صدق غنوا بثدي اداب ملاء

Sadık dostlar onun kadehini bir birlerine sunarlar. Edeb memesinden de doyasıya beslenirler.

42 و في حجر الوفا نشثوا و شبوا و شبوا فيه شوقا بالغضاء

Vefanın hücrelerinde yetişir ve gençleşirler. Onun için de ılgın ağacının közü gibi hasretle için için yanarlar.

43 اذا شربوا ذكوا و زكوا و طابوا و ان طربوا بكوا خوف التنائي

Onu içince zekileşir, temizlenir ve arınırlar. Kendilerinden geçince de ayrılık korkusundan ağlarlar.

44 بنقل الوعظ و الذكرى تعاطوا و ريحان الرقائق و المرآئي

45 على ما ورد واردهم و عود يحرق او يحرك للغناء

Vaaz ve anı bademini (çerezini) birbirlerine ikram ederler. . .

Sohbetler edilirken, ya ud yakar ya da şarkı coşturur.

46 يا على الحمد و الشكر اختموا ما له بسملمو في الابتداء

47 باكثر الصلاة الجمع زينوا على ذي الكوثر الساقى الظماء

48 سقانا الله من يده و صلّى عليه مسلّمًا حسب اقتضاء

49 و آل و الصحابة ما تم حميًا الوصل في علل الجفاء شت

Başlangıçta besmeleyle başladığınız sözü hamd ve şükürle bitirin. Susuzluktan suya kandıran Kevser'in sahini çokça salat ederek topluluklarınızı süsleyin.

Allah bize onun elinden içirsin ve gereği kadar ona salat ve selam etsin.

Âline, arkadaşlarının üzerine olsun. Gizliliğin elemi karanlığın sürgitliğinde daim oldukça,

50 و متوا سادتي بدعاء خير لناظمها على حسن انتهاء

Dostlarım, bu şiirin nazmedene hüsn-i hatime için hayır duayla iyilikte bulunun.

51 بنظمي بان مطرب نعمة الشا ي نغمة النأي الغنأئ
52 سبق معنى جميع ما في البيت و بان الشخصص بين بيانا اتضح

¹ Türk edebiyatında çayın yeri ve çayla ilgili şiirler hakkında bkz: Mustafa Duman, *Çay Kitabı*, Kitabevi, İstanbul 2005.

² Carl Brockelmann, *Geschichter der Arabischen Litteratur Supplementband* (I-III). Leiden 1938, II, 907.

³ Hayreddîn ez-Zirikli, *el-A'lâm* (I-VIII), Beyrut 1980, IV, 298; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin* (I-IV), Beyrut 1414/1993, II, 456.

⁴ Carl Brockelmann, *aynı yer*.

ORTAÇAĞ TÜRK-İSLAM DEVLET TEŞKİLATI İÇİN
REHBER BİR KAYNAK;
HALİL B. ŞAHİN VE ESERİ: ZÜBDETÜ KEŞFÜ'L-MEMÂLİK

Yrd. Doç. Dr. Süleyman Özbek*

Özet: Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde teşkilat tarihi ile ilgili bilgi veren çok sayıda kaynak mevcuttur. Bunlar birisi de, Memluk devrine ait olan, Zübdetü Keşfü'l-Memâlik ve Beyânı't-Turûk ve'l-Mesâlik adlı eserdir. Paul Ravaisse'nin ifadesi ile bu eser "XIII -XV. yüzyıllarda Memluk hâkimiyetindeki Mısır, Suriye ve Hicaz'ın siyasi ve idari tablosu"nu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Eser Memluk devri için bir kaynak olmakla beraber, Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde devlet teşkilatı, sultanın konumu, saray hayatı ve devlet görevlileri ile merkez ve taşra teşkilatına yönelik bilgiler verir. Eserde geçen istilahlar aynı zamanda Eyyubî, Memluk ve Osmanlı dönemlerini de içerisine almakta ve bu devletlerin teşkilat yapılarına ışık tutmaktadır. Eser bu haliyle el-Ömerî'nin el-Mustalah'ı ile el-Kalkaşandî'nin Subhu'l-Aşâ'sını tamamlar niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Şahin ez-Zâhirî, Zübdetü Keşfü'l-Memâlik, Memlukler, Memluk Devlet Teşkilatı

A REFERENCE OF ADMINISTRATIVE ORGANIZATION IN
THE MEDİVAL TURKISH-ISLAMIC STATE;

KHALİL B. SHAHIN AND HIS WORK:

ZUBDA AL-KASHF AL-MAMALIK

Summary: There are many sources regarding the history of administrative organizations in the medieval Turkish-Islamic states. One of these sources is Zübdetü Keşfü'l-Memalik and Beyanı't-Turuk ve'l-Mesalik written in the Mamluk period. As stated by Paul Ravaisse this work tells about political and administrative structure of Hicaz, Syria and Egypt under Mamluks. As a valuable source for the history of the Mamluk, it also provides information about the organization of the governing body, the position of Sultan, life in the palace, state officials and the structure of central and remote administrative bodies in medieval Turkish-Islamic states.

Key Words: İbn Şahin ez-Zâhirî, Zübdetü Keşfü'l-Memâlik, Mamluks, Mamluk State Administration

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi (e-posta: sozbek@gazi.edu.tr)

Giriş:

Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde teşkilat tarihi ile ilgili bilgi veren çok sayıda kaynak sayılabilir. İlk akla gelenler arasında Karahanlı ve Büyük Selçuklu devri için Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i¹, Nizamü'l-Mülk'ün Siyâsetnâme'si², Memluk devri için Kalkaşandı'nin Subhu'l-Aşa'sı³ ile el-Ömeri'nin el-Mustalah'ı⁴ bunlar arasında zikredilebilir. Bu konuda bir başka önemli kaynakta yine Memluk devrine ait olan, Zübdetü Keşfü'l-Memâlik ve Beyânî't-Turûk ve'l-Mesâlik adlı eserdir.

Eser ünlü Memluk tarihçisi İbn Hacer'in talebesi ve Suyutî'nin çağdaşlarından olan, Halil b. Şahin ez-Zahirî'ye aittir⁵. Müellifin künyesi tam olarak Halil b. Şahin Garsuddin eş-Şeyhî, Şeyhu's-Safevî ez-Zahirî Berkuk'dur. Babası Şahin, Altınorda tatarlarından olup, Sultan ez-Zahir Berkuk'un memluklerindedir⁶. Ez-Zahirî nisbesi de buradan gelmektedir. 813 yılı Şaban (Kasım/Aralık 1410) ayında Kudüs yakınlarındaki Hatuniyye Medresesi'nde dünyaya geldi⁷. Çocukluk yıllarını burada yaşayan Halil b. Şahin, onbeş yaşlarındayken babasıyla birlikte Kahire'ye göç etti. Burada öncelikle bir taraftan Kur'an, hadis, fıkıh gibi İslamî ilimleri tahsil ederken diğer yandan da şiirle meşgul oldu. İbn Hacer'den hadis dersleri alan⁸ ve kısa zamanda akranları arasında temayüz eden İbn Şahin, Memluk ümerâsından Devedâr⁹ Ezbek'in hizmetine girdi. Ancak Ezbek'in yanında fazla kalmadı ve el-Melik el-Eşref Barsbay (1422-1438) 'ın memlukleri arasına katıldı. Barsbay'ın kızkardeşi ile Hoca İbrahim b. Karmış'ın¹⁰ evlenmesinde görev alan elçilik (dünür) heyetinde yer almış olması Memluk sultanı Barsbay'ın yanında iyi bir yer edindiğini göstermektedir. Nitekim bir süre sonra İskenderiye'de zahire alım satım işlerine nezaretle görevlendirilmesi de bunu teyit etmektedir.

Burada bulunduğu süre içerisinde Mekke-i Mükerrreme'ye giderek hac vazifesini yerine getirdi. 837 (1433-1434) yılında İskenderiye naibi olarak tayin edildi. Bir süre sonra el-Eşref Barsbay'ın baldızı ile evlenerek dünya evine giren Halil b. Şahin bu vesile ile sultan ile akrabalık tesis etti¹¹. Bu akrabalığın semeresini, sultan Barsbay tarafından Kahire'ye davetle önce tabilhane emirliği, kısa süre sonra da darphane nazırı olarak tayin edilmekle aldı. Halil b. Şahin'in görevinde gösterdiği başarı onun bir süre sonra Tâceddin el-Hatir'in yerine vezirlik makamına çıkmasını da sağlamıştır. Ancak o vezirlik görevinde fazla kalmamış ve istifa ederek diğer makeddemül-has¹² görevlileriyle birlikte divanda sultanın hizmetinde bulunmayı tercih etmiştir. 840 (1436-1437) yılı hac mevsiminde Kâbe'nin örtüsü ve diğer hediyeleri götürmek için Barsbay tarafından emir-i mahmil¹³ olarak görevlendirildi. Dönüşünde Kerek naibi olarak tayin edilen Halil b. Şahin, bacanağı el-Eşref Barsbay'ın ölümüne kadar bu görevi devam ettirdi.

el-Melik ez-Zâhir Çakmak (1438-1453) onu Kerek naibliğinden alarak önce Safed şehrine atabek daha sonra da Malat'ya naibi olarak tayin etti. Bu son görevinde yaklaşık olarak dört yıl müddetle naib olarak Malatya'da görev yapan Halil b. Şahin¹⁴, emirler arasında merkez Kahire'de ortaya çıkan karışıklıklar esnasında olayların içinde yer almadı. Bu kargaşa ortamının durulmasından sonra Halil b. Şahin'in Haleb atabeki olarak görevlendirildiğini görüyoruz. Ancak bir süre sonra Haleb naibi ile arasında çıkan sürtüşmenin sonucunda, nâib Kânibay el-Hamzavî'nin şikayeti üzerine görevden alınarak, Haleb kalesinde hapsedildi. Hapis hayatından hocası İbn Hacer'in şefaatiyle kurtulan ve affedilen Halil b. Şahin, önce Harem-i Halil'e tarhan, kısa bir süre sonra da 850 yılı

Muharrem'inde (Mart/Nisan 1446) Kudüs'e naib olarak tayin edildi¹⁵. Ancak Kudüs'te çok fazla çalışma imkanı bulamayan Halil b. Şahin bir süre sonra naiblik görevinden de azledildi. Dımaşk'a yerleşerek kendisine verilen emîr-i aşara (onlar emiri) rütbesi ile sakin bir hayat yaşamaya karar verdi. Burada bulunduğu süre içerisinde birisi el-Melik ez-Zâhir Çakmak'ın saltanatının sonlarında diğeri de el-Melik el-Eşref Seyfeddin Aynal (1453-1461)'ın saltanatının başlarında olmak üzere iki defa Dımaşk şehrinin hac emirliğini üstlenmiş ve bu sayede tekrar hac vazifesini eda etme imkanına kavuşmuştur. Devlete yaptığı başarılı hizmetler dolayısıyla yirmiler emirliği ile taltif edilmiş ve Trablus'a tarhan olarak tayin edilmiştir. 13 Cemaziye'l-Ahir 873 (29 Aralık 1468) tarihinde Trablus'ta vefat etmiş ve sağlığında bizzat kendisinin yaptırdığı türbeye defnedilmiştir¹⁶.

Halil b. Şahin ez-Zahirî'nin oğlu Abdu'l-Bâsit el-Hanefî¹⁷ babasının fıkıh, tefsir, inşâ, tarih, tâbir ve diğere alanlarda kaleme aldığı otuz cilt eseri olduğunu ifade eder. Kaynakların verdiği bilgilere göre tespit edebildiğimiz başlıca eserleri şunlardır:

- *Keşfü'l-Memâlik ve Beyânı 't-Turûk ve 'l-Mesâlik*
- *Kitâbu Zübdetü Keşfü'l-Memâlik ve Beyânı 't-Turûk ve 'l-Mesâlik.*
- *el-Burhânu 'l-Müstakîm fî Tefsîr el-Kur'ani 'l-Azîm*
- *et-Tuhfe el-Münîfe fî el-Ehâdis eş-Şerîfe ve Şeruhâ*
- *et-Tahrîr fî Envâi et-Ta'zîr*
- *el-Gâye fî et-Tıb*
- *el-Mu'temid fî el-Galât el-Müteammid*
- *el-Zahîre li vakt el-Hayre*

- *Divân Huttâb*
- *İcma' el-Cumhûr ala Müzemmeti Şarâb el-Humûr*
- *Kitâb el-İnşâ eş-Şerîf ve Nâbehu min Külli belîd ve Zarîf*
- *el-Münîf fî İnşâi's-Şerîf.*
- *el-Mevâhib fî İhtilaf el-Mezâhib.*
- *el-Kevâkibu'l-Münîr fî Usûli't-Ta'bîr*
- el- İşârât fî İlmi'l-İbârât*¹⁸.
- ed-Dürretü'l-Mudîyye fî es-Sîyeri'l-Merdiyye.*

Bunlardan başka Hz. Peygamber başta olmak üzere büyük hükümdarları ve melikleri, devlet erkanından ileri gelen kişileri öven çeşitli kasideleri de bulunan İbn Şahin'in ciltler halinde kaleme aldığı çok sayıda şiir divanları olduğu ifade edilmektedir¹⁹.

İdareciliği zamanında yaptırmış olduğu hayır eserleri sebebiyle halk arasında hayırla yadedilen Halil b. Şahin ez-Zahirî'nin hayat hikayesini anlatan çeşitli biyografiler kaleme alınmışsa da bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır²⁰.

***Zübdetü Keşfü'l-Memâlik ve Beyânü't-Turûk ve'l-Mesâlik*'in Tarihî Açıdan Önemi:**

Memluk devlet teşkilatına yönelik en kapsamlı bilgi Kalkaşandî'nin XIV cilt olarak kaleme aldığı Subhu'l-Aşa fî Sına'ati'l-İnşâ adlı eseridir. el-Ömerî'nin el-Mustalihat'ı-Şerîf adlı kitabı ile Hali b. Şahin'in Zübdetü Keşfü'l-Memâlik'i birbirlerini tamamlayarak bu eserlerde verilen bilgiler ile bir bakıma Memluk tari-

hinin, devlet teşkilatı, teşrifatı idarî ve siyasî tablosu tam anlamıyla açıklığa kavuşmaktadır.

Hayat hikayesinden de anlaşılacağı üzere, Halil b. Şahin ez-Zahirî, Memluk devletinde sultanın en yakınında bulunmuş, hayatı boyunca devletin üst kademelerinde görev yapmış bir bürokrat olması sebebiyle doğru ve güvenilir bilgi kaynağıdır. Müellif eserinde, Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde geçerli olan teşkilat, teşrifat ve uygulamalar hakkında bazen kısa bazen de detaylı bilgiler vermiştir. Halil b. Şahin ez-Zahirî eserin mukaddimesinde, “bu eseri *Kitâbu Keşfü'l-Memâlik ve Beyânî't-Turûk ve'l-Mesâlik* adıyla 2 büyük cilt, 40 ana bölüm ve 60 alt başlık halinde kaleme aldığını” ifade etmektedir. Ancak daha sonra eserin çok hacimli olduğu düşüncesiyle *Zübdetü Keşfü'l-Memâlik ve Beyânî't-Turûk ve'l-Mesâlik* adıyla 12 bölüm olarak kısalttığını ifade etmektedir. Ne yazık ki, müellifin sözünü ettiği ve çok önemli bilgileri ihtiva ettiğine inandığımız bu hacimli kitap günümüze kadar ulaşamamıştır. Halil b. Şahin ez-Zahirî, Zübde adıyla yaptığı muhtasarında hacimli olduğunu düşünmüş olacak ki daha sonra bunu da kısaltarak *Safvetu fî Telhîs ez-Zübde* adıyla küçük bir risale haline getirmiştir²¹.

Ülkemizde Ortaçağ Türk-İslam tarihi araştırmacıları tarafından, Zübdetü Keşfü'l-Memalik'ten büyük ölçüde istifade edilmiş, ancak bu çalışmalarda eser ve müellif hakkında tanıtıcı hiç bir yazı kaleme alınmamıştır. Eserin yazma nüshalarından birisi Bibliothèque Nationale'de 1724, 2258 numara ile kayıtlıdır. Türkiye'deki yazma nüshası ise Topkapı Sarayı'nda, III. Ahmed Kütüphanesi 2990 ve 3008 numara ile kayıtlıdır²².

Kitabın bir bölümü Silvestre de Sacy ve Antoine-Isaac tarafından Fransızca tercümesi ile birlikte Paris'te yayınlanmıştır²³. Tamamının neşri ise ilk defa Paul Ravesse tarafından 1894 yılında yapılmış olup²⁴, daha sonra 1988-1989 yıllarında Kahire'de bu neşrin tıpkı basımı yayınlanmıştır. Richard Hartmann, eserin Suriye ve Filisten'le ilgili bölümlerini Tübingen Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde doktora tezi olarak işlemiş ve Almanca çevirisiyle birlikte neşretmiştir²⁵. Daha sonra Jean Gaullmler kitabın tamamını neşretmiştir²⁶. Fuat Sezgin, Silvestre de Sacy, Antoine-Isaac ve Richard Hartmann'ın çalışmalarıyla birlikte Paul Ravaisse'nin neşrini Islamic Geography serisinin LXXIX. cildinde ofset olarak neşretmiştir²⁷. Eser ile ilgili son neşir çalışması ise Halil el-Mansur tarafından yapılmıştır²⁸.

Halil el-Mansur'un tahkikli bir neşir yapmış olacağını düşünerek ilim âlemi adına sevinmiştik. Ancak O da tıpkı Ravesse gibi eserin tıpkı basımını yapmakla iktifa etmiştir. İki eser arasındaki tek fark ise son neşrin yazısının daha okunaklı ve matba harfleri ile yapılmış olmasından başka bir anlam ifade etmemektedir.

Eserin Muhteviyatı:

I. Bölüm²⁹; Hicaz ve Mısır hakkındaki coğrafi bilgilere ayrılmıştır. Hicaz bölgesi hakkında kısa ve genel bilgi verilmekle esere giriş yapılmıştır. Daha sonra Mekke şehrinin kuruluşu, Kabe-i Muazzama'nın yeryüzünde mescid olarak inşa edilmiş ilk bina olduğu, Kabe'nin tarihte geçirdiği tamir, bakım ve imarı, Mekke şehrinin halk arasında bilinen diğer isimleri, Mekke içerisinde ve çevresinde bulunan ziyaret yerleri zikredilmiştir.

Hicaz'ın diğer şehirlerinden Taif ve Cidde hakkında kısa bir malumat. kaydedildikten sonra bölgenin ikinci ve önemli şehri olan

Medine hakkındaki bilgilere yer verilmiştir. Medinenin isimleri, Hz. Peygamberin hicreti, ve ziyaret yerleri hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Daha sonra Yenbu şehri ile ilgili kısa bilgi verilmiş, arkasından da Mescid-i Aksa yani Kudüs'ün anlatımına başlanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de geçen Mescid-i Aksa ile ilgili ayetler ve Hadis-i Şerîfler zikredildikten sonra, şehrin Hz. Ömer tarafından fethi, Haçlıların Kudüs'ü geri alması esnasında gerçekleştirdikleri katliam kısaca zikredilmiştir. Daha sonra Mescid-i Aksa'nın içerisinde bulunan kutsal eşyalar ve Ben-i İsrail'den itibaren sürüp gelen Kudüs ile ilgili rivayetler detaylı şekilde anlatılmıştır.

Bundan sonra Mısır coğrafyası ele alınmış ve bölgenin coğrafi sınırları çizilerek, Nil nehrinin bölge için ne derece ehemmiyet taşıdığı zikredilmiştir. Devamla Eyyubi ve Memlukler zamanında hükümet merkezi olarak görev yapan Kal'atu'l-Cebel içerisindeki saray, kale, köşkler, camiler ve surlar hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Kahire hakkındaki bilgilerde gayet detaylıdır. Öncelikle şehrin genişliği üzerinde durulmuş, daha sonra kenar mahalleleri buralarda bulunan köşkler ve gezinti yerleri anlatılmıştır. Bu kayıtlardan sonra Kahire ve civarında bulunan ziyaret yerleri camiler ve medereseler ele alınmıştır. Yedisi kuzeyde Akdeniz bölgesinde, yediside güneyde olmak üzere Mısır'ı ondört bölgeye ayıran müellif tek tek bu bölgelerin nehir ve dağları, ziraat hayatı, cami, medrese ve kiliseleri ile Firavun devrine ait piramitler ve su bentleri hakkında bilgi vermiştir³⁰. Daha sonra Mısır da bulunan türbe ve meşhedleri önemli cami ve kiliseleri ile diğer ziyaret yerleri hakkında bilgi verilmiştir. Müellif, aynı usul ve tertip üzere önce İskenderiye arkasından da Şam yani Suriye bölgesi hakkında detaylı bilgi vererek I. Bölümü tamamlamıştır³¹.

II. Bölüm³²; Müellif bu Bölüm'de Siyasetnâme türündeki bütün eserlerde olduğu gibi saltanatın mahiyeti hakkında bilgi vererek, hükümdarlığın ilahi kaynaklı olduğunu ifadeyle, söze başlar. Daha sonra devlet başkanlarının halka karşı vazifelerinden bahisle sultanın devlete ve millete karşı yerine getirmesi gerekli on görevi bulunduğuna işaret eder. Bunu takiben bir sultanda bulunması lazım gelen özellikleri teker teker sıralar³³. Bunu devlet protokolünün en üst düzeyde katılımının sağlandığı resmi törenlerin (saltanat alaylarının) nasıl ve ne şekilde icra edildiğinin anlatıldığı kısım takip eder. Devlet görevlilerinin kendi sınıflarına ait üniformalarının, hangi çeşit ve hangi renkte olduğu görevlilerin ne tür elbise giymek zorunda olduklarının izah edildiği kısım ile II. Bölüm tamamlanır.

III. Bölüm³⁴: ilk olarak Abbasi halifesinin durumu, konumu, vasfı ve şahsiyeti ile ilgili bilgiler yer alır³⁵. Daha sonra kadı'l-kudat, dört mezhep kadıları ve diğer ulema sınıfının durumlarının anlatıldığı kısımla III. Bölüm tamamlanır.

IV. Bölüm³⁶: Vezir kelimesinin Kur'an-ı kerimde kullanılan manaları üzerinde durarak konuya başlanmıştır. Daha sonra vezirlik mansıbı, vezirin görevleri ve özellikleri üzerinde durulur. Bunu devletin icra organı olan divanlar ve bu divana dahil olan divan üyeleri, vasıfları ve görevleri hakkında bilgilerin verildiği kısım takip eder³⁷.

V. Bölüm³⁸: Sultan çocukları ile³⁹, naibi sultan, atabekül-asakir, onlar, yirmiler, binler emiri olarak adlandırılan askerî sınıfın vasıfları ve görevleri hakkında bilgi verilir.

VI. Bölüm⁴⁰: Devletin üst kademelerinde yer alan görevlilerin protokole göre öncelik sırasını vererek başlar. Sonra daha alt

kademedi görevliler mertebelerine göre sıralanır ve bunları takiple saray dışında görev yapan ilmiye ve dinî sınıf mensupları kadı, müftü, evkâf görevlisi bîmâristan idarecileri yine mertebelerine göre sıralanır. Bunları da sarayda daha alt kademelerdeki görevlilerin sıralanması takip eder. Bu bilgilerden sonra Memluk devletinde bulunan askerî merkezler, sultanlara bağlı memâliki hâs, ecnâdı halka gibi sınıflar ve askerler hakkında bilgi verilir. Memluk devletinde eyaletler ve şehirler arasındaki ulaşım ağı, yollar, ve berîd teşkilatı hakkında verilen tafsilatlı bilgi ile VI. Bölüm tamamlanır.

VII. Bölüm⁴¹: Sultan hanımları, konumu ve vasıfları ile haremde bulunan diğer cariyelerin anlatımı ile başlar⁴². Daha sonra sarayda bulunan hazine, silahhane gibi özel kısımlar, görevlileri ve burada bulunan eşya ve malzemeler hakkında bilgi verilir .

VIII. Bölüm⁴³: Sarayda hizmet ifâ eden kısımlar hakkında bilgi verilir. Evler (büyûtât) olarak ifade edilen bu kısımlar; sultanın elbiselerinin ve kıymetli kumaşlarının bulunduğu ve çamaşırların yıkandığı taştahâne hakkında verilen bilgi ile başlar. Daha sonra at ve sair binek hayvanlarının eşyalarının bulunduğu rikabhâne ile, halı, kilim, çadır, kandil gibi eşyaların muhafaza edildiği firaşhâne ve sultanın kapısı önünde nevbet çalan bando takımının davul, boru gibi aletlerinin bulunduğu tabulhâne hakkında bilgi verilir. Müellif saray mutfağı olan Matbah'dan bahsederken burada pişirilen çok sayıda yemek isimlerini de zikreder. Daha sonra sarayın ahırlarını ihtiva eden istablat hakkında bilgi verir. İstabl-ı hâss diye isimlendirdiği ahırda sultana ait hayvanların bulunduğunu ve sultanın küre oyunu (çevgan) için bu hayvanlar arasından seçim yapıldığını kaydeder. Ahırın diğer kısımlarında ise bir hayvan hastanesinin bulunduğundan ve burada hasta ve zayıf atlara, develere bakıldığını, yine bir başka kısımda katip

sınıfına mensup memluklerin atlarının bulunduğunu izahla, katırların, posta atlarının, yük ve binek develerinin, ve fillerin kısımlarının ayrı ayrı olduğunu ve burada yaklaşık 800 görevlinin vazife ifâ ettiğini bildirir. Bu bölümde ele alınan son saray müstemilatı şikarhâne'dir . Bu kısım diğerlerine göre daha detaylı olarak ele alınmış ve şikarhanede bulunan av hayvanları (özellikle avcı kuşlar) ile av bölgeleri hakkında detaylı bilgi verilmiştir⁴⁴.

IX. Bölüm⁴⁵: Keşşafu't-turâb diye isimlendirilen mühendis grubunu anlatır. Köprülerin yapımı, Mısır'a hayat veren Nil nehrinin su seviyesinin ölçülmesi, su kanallarının açılması, bunun için kazı yapılacak alanların belirlenmesini anlatır⁴⁶.

X. Bölüm⁴⁷: Bu Bölüm'de Mısır Memluk devleti Şam, Kerek, Haleb, Tarablus, Hama, İskenderiye, Safed, Gazze olmak üzere 8 eyalet olarak sıralanmıştır. Bu eyaletlerin idarecileri, bu idarecilerin emri altında bulunan askeri sınıf, divan görevlileri, dört mezhep kadıları ve eyalet askerlerinin sayıları hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

XI. Bölüm⁴⁸: Ordu teşkilatında memluklerin haricinde yer alan insan unsurundan Arap, Türkmen, Kürt ve diğer emirler ve askerleri ile tehzizat (silah ve cephane) anlatılarak, Diyarbekir, Yemen ve Kıbrıs adasının askeri bakımdan durumu hakkında detaylı bilgi verilir⁴⁹. Kıbrıs adası ile ilgili olarak H. 829 (1425-1426) yılında adaya yapılan bir sefer detaylı olarak anlatılmaktadır.

XII. Bölüm⁵⁰: Siyasetname özelliklerine uygun olmak üzere II. Bölüm'deki verdiği bilgilere bağlantılı olarak burada da tarihte gerçekleşmiş bazı garip ve ibretlik olaylar araya şiirlerde

serpiştirilmek üzere anlatılmış ve insanların bu olaylardan bir ders çıkarması istenmiştir.

Sonuç olarak; eserin ilk defa neşrini yapan Paul Ravaisse'nin ifadesi ile bu eser "XIII -XV. Yüzyıllarda Memluk Hâkimiyetindeki Mısır, Suriye ve Hicaz'ın Siyasi ve İdari Tablosu"nu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Eser Memluk devri için bir kaynak olmakla beraber, Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde devlet teşkilatı, sultanın konumu, saray hayatı ve devlet görevlileri ile merkez ve taşra teşkilatına yönelik bilgiler verir. Eserde geçen ıstılahlar aynı zamanda Eyyubî, Memluk ve Osmanlı dönemlerini de içerisine almakta ve bu devletlerin teşkilat yapılarına ışık tutmaktadır. Eser bu haliyle el-Ömerî'nin el-Mustalah'ı ile el-Kalkaşandî'nin Subhu'l-Aşâ'sını tamamlar niteliktedir.

¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara 1988.

² Nizamü'l-Mülk, *Siyaset-nâme* (haz. M. Altay Köymen), Ankara 1982.

³ Ahmed b. Ali Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşa fi Sinaati'l-İnşa*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut 1987, XIV Cilt.

⁴ el-Ömerî, İbn Fazlullah, *et-Ta'rif bi'l-Mustalahi's-Şerif* (thk. Semîr Mahmûd Derubi), Kerek 1992.

⁵ Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991, s. 386

⁶ Abdüsselam Ömer et-Tedmürî tahkikli olarak neşrettiği, *Neylü'l-Emel* adlı eserin mukaddimesinde İbn Şahin ez-Zahiri ve ailesi hakkında detaylı bilgi vermektedir. (bkz. Abdulbasit b. Halil. B. Şahin, *Neylü'l-Emel fi Zeyl ed-Düvel*, thk. Abdüsselam Ömer et-Tedmürî, Beyrut 2002, I, s. 7-21).

⁷ Müellifin annesinin ilk erkek çocuğu idi. Annesi daha önce hep kız çocuğu doğurmuştu. İbn Şahin'e hamile kaldığında İbrahim (A.S.) kabrine giderek erkek evladı olursa adını Halil koyacağını ve fakirlere tasaddukta bulunacağını adadı. Müellifin Halil diye isimlendirilmesinin sebebi budur (*Neylü'l-Emel*, I, s. 9)

⁸ İbn İyâs, *Bedâyi' ez-Zuhûr fi Vekâyi' ed-Duhûr* (nşr ve tahkik, Muhammed Mustafa), C.III, Kahire 1984, s.25

⁹ Devedar, Divit sahibi demektir. Memlukler döneminde Sultanın emirlerini, mektuplarını ve tevcihlerini tebliğ etmek, sultana sunulacak belgeleri hazırlamakla görevli şahıstır. (Mustafa Abdülkerim el_Hatib, *Mustalahat ve el-*

Elkâb et-Tarihiyye, Beyrut 1996, s. 186). Dehman, zaman içerisinde Devedarlığın önemini yitirerek inşa divanında çalışan normal seviyedeki kâtiplerin unvanı haline geldiğini söyler (bkz. Muhammed Ahmed Dehman, *Mucemu el-Elfaz et-Tarihiye fi el-Asrı'l-Memluk*, Beyrut 1990, s. 79)

¹⁰ Kârimî tüccarlarının ileri gelenlerinden olup, Memluk sultanı el-Eşref Barsbay'a yakınlığı ile bilinirdi. Doğru, vakur ve hayır sahibi bir kişi olarak anılan İbrahim b. Karmış, 854 (1450) yılında 80 yaşlarında vefat etmiştir. (es-Sehavî, *ed-Davu'l-Lami li Ehl Karn et-Tâsi'*, C. I, s.); Kârimî Tüccarları hk. Bkz. Altan Çetin, "Memlûkler Devrinde Kârimî Tüccarları", A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22 (35) 2004, s. 71-87.

¹¹ Zübdetü Keşfü'l-Memâlik, s. 40; Son dönem Memluk tarihçisi İbn İyas, İbn Şahin ez-Zahirî'nin vefat haberini verirken "...damat Halil vefat etti" ifadesini kullanır (*Bedayi'z-Zuhur*, C. III, s. 25)

¹² Mukaddemü'l-Has, Divan toplantılarında sultanın yakınında bulunarak hizmetlerine bakan divan görevlilerine verilen ad. (Dehman, *Elfaz et-Tarihiye*, s. 142).

¹³ Mahmil, Hac mevsiminde Mekke'ye gönderilen kıymetli hediyelere verilen addır. Memluk sultanlarının Hicaz üzerindeki hakimiyetini gösteren sembollerdendir. Memluk devletinin kuruluşundan itibaren saltanat alametlerinden sayılmış olup, ilk defa Sultan Baybars tarafından 1271 yılında techiz edilmiştir. Mahmil ağaçtan yapılmış ve etrafı kıymetli kumaşlarla çevrelenmiş olan bir mahfe içerisinde bir devenin üzerine yüklenir ve emiri mahmilin idaresindeki Hac kervanının en önünde gider. Üzerine kimsenin binmediği bu devenin üstünde altın ve mücevherlerle sultanın isim ve ünvanlarının işlenmiş olduğu bir kubbe bulunurdu. İnsanlar bu Hac mahmiline çeşitli musikî aletleriyle şarkılar ve ilahiler söyleyerek Mekke'ye varıncaya kadar eşlik ederlerdi. Mısır'dan Hac mahmili gönderme işi I. Dünya savaşına kesintisiz devam etmiştir (Mustafa Abdülkerim el-Hatib, *Mustalahat ve el-Elkâb et-Tarihiyye*, s. 389-390)

¹⁴ İbn Şahin ez-Zahirî'nin oğlu Abdu'l-Basit, Malatî, nisbesine sahiptir. Abdu'l-Basit, Neylü'l-Emel'de Babasının Malat'ya naipliği esnasında dünyaya geldiğini ifade eder (*Neylü'l-Emel*, I, s.14); es-Sehavî Abdu'l-Basit'in doğum tarihini h. 844 Receb (Kasım/Aralık 1440) olarak verdiğine göre İbn Şahin ez-Zahirî'nin Malatya naipliği bu tarihlere aittir (*ed-Davu'l-Lami*, C. IV, s.).

¹⁵ Abdüsselam Ömer et-Tedmurî *Neylü'l-Emel*, I, s. 14-16.

¹⁶ Abdüsselam Ömer et-Tedmurî *Neylü'l-Emel*, I, s. 18 ; İbn Şahin ez-Zahirî'nin ölüm tarihi ile ilgili olarak kaynaklar farklı bilgiler verir. İbn İyas, doğum tarihini 773 (1371-1372), vefat tarihini ise 873 (1468-1469) olarak vermiştir. Bu ifadeye göre İbn Şahin ez-Zahirî'nin 100 yaşlarında vefat ettiği anlaşılmaktadır ki bu biraz şüphelidir (İbn İyas, *Bedayi'z-Zuhur*, C. III, s. 25); es-Sehavî'ye göre Müellif 813 (1410) yılında doğmuş ve 873 (1468-1469) yılında 60 yaşlarında vefat etmiştir (*ed-Davu'l-Lami*, C. III. s.195-197); İsmail Paşa el-Bağdadî ise müellifin doğum tarihini vermediği gibi

vefat tarihini de 893 (1487-1488) olarak yanlış verir (*Hediyetü'l-Arifîn Esmâi'l-Müellifîn ve'l-Asârî'l-Musannifîn*, C. I, İstanbul 1951, s.353-354).

¹⁷ Babası gibi devrin önde gelen uleması arasında zikredilmektedir. Eyyubi ve Memluk sultanlarının kısa hâl tercümelerinin verildiği *Nüzhetü'l-Esâtin fi Men Veliya Mısır min es-Selâtin* adlı Memluk tarihi buna aittir. Son dönem Memluk tarihçisi İbn İyas, İbn Şahin ez-Zahirî'nin vefat haberini verirken şeyhimiz Abdulbasit el-Hanefî'nin babasıdır diye kayıt düşmüştür (*Bedayi'z-Zuhur*, C. III, s. 25).

¹⁸ Bu eserin 1694 tarihinde yapılmış bir istinsahı Ankara'da Milli Kütüphane'de 06 MK. Yz. A 5519 numara ile kayıtlıdır. Aynı eser 1993 yılında Beyrut'ta Seyyid Kısravi Hasen tarafından tahkikli olarak neşredilmiştir.

¹⁹ İbn İyas, *Bedayi'z-Zuhur*, C. III, s. 25; es-Sehavî, *ed-Davu'l-Lami*, C. III, s.195-197; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifîn*, C. I, s. 353-354; *Neylü'l-Emel*, I, s. 19-21.

²⁰ *Neylü'l-Emel*, I, s. 21.

²¹ *Neylü'l-Emel*, I, s. 20.

²² İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatı'na Medhal, s.461.

²³ Extrait du livre intitulé la Crème le l'expositin detalillée des provinces et tableau des chemins et des routes; Par Khalil ben Schain Dhahéri: Min Kitab Zubdat Kasf al-mamâlik wa bayân atturuq wa al-masâlik , Paris 1806

²⁴ Garsuddin Halil b. Şahin ez-Zahiri, *Kitabu Zübdetü Keşfü'l-Memalik ve Beyanı Turuk ve'l-Mesalik* (nşr. Paul Ravaisse), Paris 1884; 2.Baskı, Daru'l-Arab, Kahire 1988.

²⁵ Die geographischen nachrichten über Palâstina und Syrien in Halil az-Zâhîrî's Zubdat Kachf al-mamâlik, Kirchhain 1907.

²⁶ La Zubda Kachf Al-Mamâlik de Khalil Az-Zâhîri, Beyrouth 1950

²⁷ Halil Zahiri, *Kitabü Zübdetü Keşfü'l-Memalik* (nşr. Fuad Sezgin), Frankfurt 1993.

²⁸ Ez-Zahiri, Garsuddin Halil b. Şahin, *Zübdetü Keşfu'l-Memalik ve Beyan et-Turuk ve'l-Mesalik* (thk. Halil el-Mansur), Dar el Kütüp el-İlmiyye, 133 s. Beyrut 1997.

²⁹ Ravaisse neşri, s.9-52; Halil el-Mansur neşri, s.9-47.

³⁰ Mısır coğrafyası ile ilgili bilgi veren kaynaklar arasında ilk sırayı Markizî alır. (*Kitâb el-Meva'iz ve el-İ'tibar fi Zikr el-Hitat ve el-Asar*, Kahire, 1977); Son asırda Ali Paşa Mübarek tarafından kaleme alınan 20 ciltlik dev eser Makrizî'yi tamamlar niteliktedir (*Hitatı Tefikiyye*).

³¹ Müellifin Dımaşk'ı anlatırken burada bulunan bir hastanede, karşılaştığı bir hastanın bu hastanede üç gün süre ile tedavisinin yapıldığını, ilaç ve yemek ihtiyacının ücretsiz olarak karşılandığını üç gün sonra iyileşince başhekim tarafından “misafirin hakkı üç gündür” diyerek taburcu edildiğini kaydeder (*Zübdetü Keşfü'l-Memalik*, s. 45). Bu durum Selçuklu Daruşşifâ ve Kervansaraylarındaki uygulamaya benzer bir hizmet anlayışıdır.

³² Ravaisse neşri, s. 53-88; Halil el-Mansur neşri, s. 48-74.

³³ Bu kısımda verilen Memluk devlet teşkilatında sultanın vasıfları ve halka karşı görevlerine yönelik bilgiler, tarafımızdan bir makalede ele alınmıştır.

Bkz, “Zübtedü Keşfü'l-Memâlik'de Türk Devlet Telâkkisinin Yansımaları”, *G.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Reşat Genç Armağanı Özel Sayısı*, Ankara 2009.

³⁴ Ravaisse neşri, s. 89-92; Halil el-Mansur neşri, s. 75-77.

³⁵ Memluk tahakkümü altında ki Abbasi halifeleri için bkz. Hamid Zeyyan Gânim, *Safhatu min Tarih el-Hilâfe el-Abbasiyye fi zıllı Devleti el-Memalik*, Kahire 1978.

³⁶ Ravaisse neşri, s. 93-110; Halil el-Mansur neşri, s. 78-92.

³⁷ İ. Hakkı, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 4. bsk. Ankara 1988; Aydın Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Veziriazamlık*, Ankara 1974; Refik Turan, *Türkiye Selçuklu Devletinde Vezirlik Müessesesi*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora 1983.

³⁸ Ravaisse neşri, s. 111-114; Halil el-Mansur neşri, s. 93-95.

³⁹ Memluk sultanın ailesi ve çocukları ve ileri gelen devlet ricali ile ilişkileri için Samira Kortantamer, *Bahri Memluklar'da üst yönetim mensupları ve aralarındaki ilişkiler.*, İzmir 1933. P.M.Holt, “Memluk Sultanlığında Devlet Yapısı”, (Çev. Samira Kortantamer,), *Bulleten* LII/202, 1988, 227-246.

⁴⁰ Ravaisse neşri, s. 114-120; Halil el-Mansur neşri, s. 96-102.

⁴¹ Ravaisse neşri, s. 121-123; Halil el-Mansur neşri, s. 103-104.

⁴² Memluklerde harem üzerine doğrudan bir çalışmaya rastlamadık Ancak dolaylı olarak Memluklerde kadın, ve cariyelerle ilgili çeşitli çalışmalar vardır. Bkz. Ahmed Abdürrazık, *el-Mer'e fi asri'l-Memlukiyye*, Kahire 1999; Samira Kortantamer, “Memluk Toplumunda Kadın”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 406-412.

⁴³ Ravaisse neşri, s. 124- 129; Halil el-Mansur neşri, s. 105-108.

⁴⁴ Memluk saray teşkilatı ile ilgili olarak Kâzım Yaşar Kopraman, “Memlukler”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.VII, İstanbul 1987.

⁴⁵ Ravaisse neşri, s. 129-130; Halil el-Mansur neşri, s. 109-110.

⁴⁶ Nil Mısır'ın hayat kaynağıdır. İnsanların bütün işleri Nil nehrinin suyunun az veya çok olması ile doğrudan ilgilidir. Bu sebeple Memluk sultanları Nil nehrinin debisinin ölçülmesine ayrı bir önem vermişlerdir.

⁴⁷ Ravaisse neşri, s. 131-135; Halil el-Mansur neşri, s. 111-114.

⁴⁸ Ravaisse neşri, s. 136-146; Halil el-Mansur neşri, s. 115-122.

⁴⁹ Askeri teşkilat için bkz. Mehmet Altay Köymen, “Selçuklularda Askeri Teşkilat”, *Alparslan ve Zamanı* II, Ankara 1992; Aydın Taneri, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Ankara, 1981; İlhan Erdem, *Ak-Koyunluların Askeri Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 1988; Altan Çetin, *Memluk Devletinde Askeri Teşkilat*, Ankara 2007; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Gazi Ün. Sos. Bil. Ens. Doktora 2008.

⁵⁰ Ravaisse neşri, s. 146-151; Halil el-Mansur neşri, s. 123-128.

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE FARŞÇA NESİR

Fahrettin Coşguner*

Özet: Selçuklular dönemi her alanda olduğu gibi Farsça nesir açısından da altın dönemini yaşamıştır. Tarih, dil ve edebiyat, sosyal ve siyasî konular, din ve tasavvuf, tıp, astronomi gibi ilim dallarında çok değerli mensur eserler verilmiştir. Biz de bu çalışmamızda yaklaşık 2 asır boyunca Farsça yazılmış meşhur nesir örneklerini tanıtmak istedik. Bu birbirinden kıymetli eserlerin ancak 112 tanesinden bahsedebildik. Bunları tüm özellikleriyle anlatabilmek geniş çaplı bir çalışma konusudur. Eserleri sıralarken kronolojik sıraya uymaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: Selçuklu dönemi, Farsça nesir, Tarih, Siyâsetnâme, Kâbusnâme.

PROSE IN PERSIAN IN THE SELJUQS PERIOD

The Seljuq era was a golden period in almost every field including the prose in Persian. Many valuable works in history, literature, social and political sciences as well as religion, sufism, medicine and astronomy were produced in Persian during this time. Our aim in this study is to publicize some of the famous prosaic works written in Persian in a period of two centuries. We mentioned only 112 works in chronological order.

Key words: The seljuqs, prose in Persian, History, Siyâsetnâme, Kâbusnâme.

* Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü (e-posta: fcosguner@hotmail.com)

Döneme Kısa Bir Bakış

Selçuklu sülalesi Oğuz Türkleri beylerinden Dekak'ın oğlu Selçuk tarafından kurulmuştur. Selçuklular Türkistan tarafından İran'a gelmiş ve önce Buhara bölgesine yerleşmişlerdir. Selçuk'un torunları Çağrı ve Tuğrul Beyler kuvvet toplayarak h.431/1039 senesinde Horasan'a gelmiş ve Gaznelileri mağlup etmişlerdir. Önce Merv'de, sonra Nişabur'da adlarına hutbe okutmuşlardır. Daha sonra Tuğrul Bey Rey şehri hükümet merkezi yapıp fetihlere başlamış ve Bağdat'a kadar gitmiştir. Halife de onu güzel karşılamıştır. Bu şekilde Selçuklu Devleti kuvvetlenip tedricen ilerleyerek büyük bir nüfuz kazanmıştır. Merkezi Horasan olan Büyük Selçuklular h.552/1157 senesinde yıkılmıştır. Selçukluların diğer kollarından Suriye Selçukluları h.VI./XII asrın başlarına kadar; Irak ve Kirman Selçukluları da bu asrın sonlarına kadar hükümet sürmüşlerdir.

Fars Edebiyatı bakımından bu hanedanın önemi diğerlerinden fazladır. Nasır Hüsrev, Enverî, Muizzî, Katrân ve Senâî gibi şairler, Gazzâlî, Kuşeyrî ve Necmeddin-i Kübrâ gibi alimler, fakihler ve şeyhler hep bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu zamanda telif edilen edebî, tarihî ve dinî eserler diğer dönemlerden çok fazladır. Yalnız Melikşah ve Sencer gibi sultanlar değil, Amîdü'l-mülk ve Nizâmü'l-mülk gibi vezirler de ediptirler ve edebiyatı himaye etmişlerdir. Genelde Amîdü'l-mülk Farşça, Nizâmü'l-mülk de Arapça ile meşgul olmuştur. Nizâmü'l-mülk Nişabur, Bağdat ve sair yerlerde Nizâmiye Medreseleri açmış ve asrın belli başlı ulemasını oralarda toplamıştır.

Selçuklular döneminde tasavvuf çok ilerlemiştir. Nizâmü'l-mülk'ün İsfahan'da kurduğu tekke birçok şeyhi barındırmış ve Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'yle aynı önemi kazanmıştır. Bu ilmî ve edebî gelişme yalnızca Selçuklu padişahlarının himayeleri sayesinde

olmamıştır. Arap hakimiyetinin bitmesi, Farsça'nın revaç bulması, Sâ mânî ve Gaznelilerin ilerlemeleri bölgede inkişaf meydana getirmiştir. Gazneliler Selçuklulara mağlup olmakla beraber yıkılmamışlar ve uzun müddet Selçuklularla muasır olarak hüküm sürmüşlerdir. Selçuklulardan başka onların dostu olan Atabekler ve Şirvanşahlar da alim ve şairleri himaye etmişlerdir.¹

Bu Dönem Nesrinin Genel Olarak Üslup Özellikleri

“İrak Üslubu” olarak da isimlendirilen bu dönemde nesir eski sade üslubundan yavaş yavaş kurtulmaya, akıcı, cazip ve sanatlı hale gelmeye başlamış ve büyük ilerleme kaydetmiştir. Seci’li nesir yazma ilk defa bu dönemde ortaya çıkmış ve Abdullah Ensârî bu işin piri olmuştur. Seci’li nesirden başka sanatlı nesir de bu dönemde yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu nesrin en önemli örneği Ebu’l Meâlî Nasrullah b. Muhammed’in Kelile ve Dimne’sidir. Dini medreselerin yayılması ve buralardaki eğitimin en revaçlı hale gelmesiyle Arapça İran’da manevi bir nüfuz kazanmıştır. Yine bunun bir sonucu olarak nesrin konusu çoğalmış, çeşitli konularda risaleler ve tasavvufî eserler ortaya çıkmıştır. Birçok kelime, terkip, ıstılah hatta Fars dilinde yeni sarf ve nahiv kuralları kullanılmaya başlanmıştır. Nesri güzelleştirmek ve etkisini arttırmak için içerisine şiir katılmıştır. O dönemdeki şeyhlerin vaazları, hutbeleri ve konuşmaları da o zamanın nesrinin büyük bir kısmını teşkil etmektedir. Sözü uzatma, Arapça ve Farsça’dan atasözleri, şiirler ve çeşitli şahitler getirme bu dönem nesrinin özelliklerindedir. Bu da ihtiyaç olmadığı halde çeşitli Arapça kelimelerin kullanılmasına yol açmıştır.²

Bu Dönemde Yazılmış Belli Başlı Mensur Eserler

1-Tercüme-i Risâle-i Kuşeyrî:

İmam Ebu'l Kâsım Abdülkerim b. Hâzin-i Kuşeyrî (ö.h.465/1072)), h.4371045 yılında tasavvufun temelleri konusunda “Risâle-i Kuşeyriyye” adıyla meşhur bir risale yazmıştır. İmam'ın ölümünden kısa bir zaman sonra bu esere iki tane Farsça tercümesi yapılmıştır. Birincisi İmam'ın öğrencilerinden Ebu Ali b. Ahmedü'l-Osmânî tarafından yapılmıştır. Bu tercümenin bir nüshası Ayasofya Kütüphanesi 2077 numarada, diğer bir nüshası da Britanya Müzesi Kütüphanesi'ndedir. Bu tercümenin hata ve yanlışlarla dolu olması onun tekrar ıslahını gerekli kılmış ve bu da Kirman'da h.550/1155 yılından sonra Ebu'l-Futûh Abdurrahman b. Muhammed-i Nişâburî tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunun da bir nüshası Lala İsmail Kütüphanesi 120 numarada kayıtlıdır.³

2-Târih-i Beyhakî:

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî (h.385-470/993-1077) tarafından h.451/1059 yılında yazılmaya başlanmış ve birkaç yıl sürmüştür. Yazar ömrünün ilk yıllarında Nişabur'da ilim tahsiline başlamıştır. Daha sonra da Gazneli Mahmud'un sarayında saray katipliği yapmıştır. Bir müddet hapsedilmiş, hapisten çıktıktan sonra da Gazneyn'de uzlete çekilmiş ve burada vefat etmiştir.⁴ Yazar zamanının olaylarını rûznâme şeklinde yazmıştır. Cümleler birbirine giriftir. Otuz cilt olduğu söylenen bu eserden günümüze yalnız Gazneli Sultan Mes'ud dönemini içine alan kısmı kaldığından kitaba *Târih-i Mes'udî* de denilir.⁵

Kitap önce 1861'de Kelkete'de, daha sonra da Edip Pişâverî'nin tashih, haşiye ve açıklamalarıyla hk.1305-1307/1887-

1889 yıllarında İnan'da basılmıştır. Arapça ve Rusça tercümelere de yapılmıştır.⁶

3-Keşfü'l-mahcûb:⁷

Ebu'l Hasan Ali b. Osman b. Ebî Ali Cullâbi-yi Gaznevi-yi Hicvîrî (ö.465/1072) tarafından h.V/XI. asrın başlarında yazılmıştır. Attâr ve Câmî gibi büyük zatların eserlerinde istife ettikleri sufilerin önemli ve en eski eserlerindendir. Ayne'l-yakîn, Hakke'l-yakîn, makâm-i temkin, muhazara ve mükâsefe gibi kavramlar bu eserde çokça geçmektedir. Diğer bir farkı da secî'li nesrin özelliği olan ölçü-lü ve vezinli cümleler kullanılmasıdır.⁸

Kitap Jakovski tashihiyle 1929'da Leningrat'ta, Seyyid Ahmed-i Alişah tarafından hk.1342/1923 yılında Lahor'da, Hekim Muhammed Hüseyin Fâzil-i Dîvbendî'nin tashihiyle 1931'de yine Lahor'da basılmış ve daha sonra Tahran'da Jakovski tashihinin tıpkı basımı gerçekleştirilmiştir.⁹

4-Nâsir Hüsrev'in Eserleri:

İsmailiye mezhebinin büyük şair, yazar ve mütekellimi olan Nâsir Hüsrev'in birkaç önemli Farsça eseri de vardır.

a) Câmî'u'l-hikmeteyn: Ebu'l-Heysem'in meşhur kasidesine şerh olarak Bedahşân emiri Aynü'd-devle Ebu'l-meâlî Ali b. Esed b. Haris'in isteği üzerine hk.462/1069 yılında yazmıştır. Bu eserinde, Ebu'l-Heysem'in her bir beytini tafsilatıyla açıklamış, hikmetli suallerini ve İsmailiye inancının esaslarıyla ilgili soruları geniş bir şekilde cevaplamıştır.¹⁰ Kitap, İnan ve Fransız Enstitüsü'nün İnanbilim Bölümü tarafından hş.1332/1953 yılında basılmıştır.¹¹

b) Zâdu'l-musâfirîn: İsmailiye kelamının en önemli eserlerinden sayılan bu kitabı hk.435/1061 yılında yazmıştır. İlmin bölümleri, hislerden bahis, cisimler ve ilgileri, nefis, heyula, mekan, zaman,

terkip, hudûs-i alem ve isbat-i Sâni, hilkat-i alem, nefsin cisimle ilgisi, ahiret, tenasüh mezhebine ret, sevap ve ikâbın isbatı ve lezzet konusu gibi mevzular olmak üzere yirmi yedi konudan bahsetmektedir.¹² Kitap hk.1341/1922 yılında Berlin’de ve daha sonra da Tahran’da yayınlanmıştır.¹³

c) Vech-i Dîn (=Ruy-i Dîn): Yine Nâsir Hüsrev’in İsmailiyye mezhebinin kelim, tevil, ibadetlerin batını ve din kurallarıyla alakalı olarak yazdığı bir eserdir.¹⁴ Kitap ilk defa hk.1343/1924 yılında Berlin’de yayınlanmıştır.¹⁵

d) Sefernâme: Nâsir Hüsrev’in ilk mensur eseridir. Yazarın yapmış olduğu seferler sonucunda elde ettiği geniş malûmatları, değerli coğrafya ve tarih bilgilerini ve çeşitli bölgelerdeki insanların adet ve geleneklerini beyan eden bir içeriğe sahiptir.¹⁶ Kitap hş.1349/1970 yılında Tahran’da yayınlanmıştır.¹⁷

e) Hân-i İhvân: Ahlak, öğüt ve nasihat olarak yazılmıştır. Önce 1946’da Kahire’de, sonra hş.1338/1959’da Tahran’da basılmıştır.¹⁸

f) Kuşâyîş-i Rehâyîş: Kendi mezheptaşlarından birisi tarafından sorulan otuz soru ve onların cevaplarını içermektedir. Kitap Rus Eyvanof ve Sa’îd Nefîsî tarafından hş.1328/1949’da Bombay’da yayınlanmıştır.¹⁹

Ayrıca bunların dışında Bostânü’l-ukûl ve Delîlü’l-mütehayyirîn adlarında henüz elimizde bulunmayan iki mensur eserden de söz edilmektedir.²⁰

5-Kâbusnâme:

Zeyyâr sülalesinden Emir Unsurü’l-meâli Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgîr tarafından hk.475/1082 senesinde yazılan bir nasihatnâmedir. H.V/XI. asırda yazılan mensur eserlerin en büyüğüdür. Çok sade, tatlı ve akıcı üslupla yazılmış olup göz boyayan süsler-

den uzak, tarih, dil ve zamanın adetleri bakımından birçok hususiyetleri içermektedir. Müellifi hem asker, hem alim, hem de ariftir. İran ve İslamiyet'in mazideki olaylarına ve zamanının hadiselerine hakkıyla vakıftır. Emir Keykâvus bu eseri oğlu için yazmıştır. İçinde kendi şiirleri de vardır. Eser İran'da sekiz kez basılmıştır. Sa'îd Nefisî, kitabın hk.750/1349 senesinde yazılmış eski bir nüshayı şerh, ilave ve güzel bir mukaddimeyle 1933 yılında neşretmiştir.²¹ Kitap kırk dört bابتan oluşmaktadır.²²

6-Tefsîr-i Suver-i Âbâdi:

Sultan Alparslan'ın saltanat döneminde (455-465/1063-1072) yaşayan Ebu Bekr Atik b. Muhammed el-Herevî es-Suver-i Âbâdi tarafından yazılmış olup V/XI. asrın önemli mensur eserleri arsında yer alır. Kitabın nüshaları; İran-ı Bâstân Müzesi Kütüphanesi'nde, İngiltere İndia Office'de, Berlin Kütüphanesi'nde ve İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır.²³ Kur'an'ın açıklamalarını içeren kitabın bazı bölümleri İran'da basılmıştır.²⁴

7-Lugât-ı Furs:

Ebu Mansûr Ali b. Ahmed-i Esedi-i Tûsî tarafından Erdeşir b.Deylemspar el-Kutbi el-Necmi-i Şâir'in isteği üzerine yazılmıştır. Bu kişi aynı zamanda Esedi'nin talebesidir. Esedi Lugât-ı Furs'u kendi asrında yaşayan Azerbaycan'daki şairlerin Horasan ve Maverâünnehr'de kullanılan kelimelerden haberdar olmaları için yazmıştır. Eser elimizde bulunan en eski Farsça sözlük olma özelliğini taşımaktadır. Ayrıca her kelime için bir veya daha fazla şahit beyit getirmiş olması eserin değerini arttırmaktadır. Böylece o dönemdeki birçok şairin beyitleri günümüze kadar ulaşmıştır. Lugatte kelimeler son harfleri dikkate alınarak sıralanmıştır.²⁵ Kitap ilk önce Paul Hörn tarafından Vatikan Kütüphanesi'nde bulunan ve yazım tarihi hk.732/

1331 olan nüsha esas alınarak 1897'de Berlin'de basılmıştır. Daha sonra Abbas İkbâl-i Âştîyânî bu baskı üzerinden Tahran'da hş.1319/1940 yılında tekrar yayınlamıştır. Dehhudâ son baskısına bir haşiye ve Sadık Hidayet de Mecelle-i Musiki'de bu lugatın yanlışları hakkında hş.1319/1940 yılında bir açıklama yazmışlardır.²⁶

8-Tâcü't-terâcim:

Bu kitap "Tefsir-i Esfereyânî" adıyla da meşhurdur. V/XI. asrın ortalarında İmamüddin Ebu'l-Muzaffer-i Şâhpûr tarafından Farşça yazılmış önemli tefsir kitaplarından birisidir. Kitap bölümlere ayrılmış ve her bölümde bir surenin tercüme ve tefsiri verilmiştir. Kitabın nüshaları; Paris Milli Kütüphanesi, Meryem suresinden Kur'an'ın sonuna kadar olan bölümün tefsirini içeren ikinci cildi Medrese-i Spahsâlâr Kütüphanesi, Tahran Üniversitesi Kütüphanesi ve Türkiye'deki kütüphanelerde mevcuttur.²⁷

9-Nizâmü'l-mülk'ün Eserleri:

a) Siyâsetnâme (=Seyru'l-mulûk): Otuz yıl (455-485/1063-1092) Selçuklu sarayında vezirlik görevinde bulunan Nizâmü'l-mülk Ebu Ali Hasan b. Ebu'l-Hasan Ali b İshak b. el-Abbas el-Tûsî'nin bu eseri dönemin en önemli eserlerindedir. Melikşah'ın arzusu üzerine 484/1091 yılında yazılan bu eser; padişahların, vezirlerin, emirlerin, kadıların, hatiplerin ve büyük devlet adamlarının vazife, ahlak ve muşeret usullerini öğretmekle beraber o zamanın bir çok özelliklerini bize gösterir ve bazı siyasi olayların mahiyetini ortaya koyar.²⁸ Kitabı ilk olarak müsteşriklerden Şiffer 1310/1891 yılında Paris'te yayınlamış ve Fransızca'ya tercüme etmiştir. Seyyid Abdürrahim Halhâlî 1931'de h.970/1562 senesinde yazılan bir nüshadan güvenilir bir neşir yapmıştır.²⁹

b) Vesayâ-yi Nizâmü'l-mülk (=Destûrû'l-vezâret): Nasihatler ve Nizâmü'l-mülk'ün başından geçen olayları anlatan bir mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. Hk.1305/1887 yılında Bombay'da yayınlanmış, Şeffar de bu eseri Siyâsetnâme'nin zeyli olarak 1887'de Paris'te yayınlamıştır.³⁰

c) Kânûnu'l-mülk: Siyâsetnâme'nin bir parçası olarak da kabul edilen Nizâmü'l-mülk'ün bir risalesidir.³¹

d) Vasiyyetnâme: Müctebâ Minovî İstanbul Nafiz Paşa Kütüphanesi'nde bir mecmuada 328 numarayla kayıtlı bir vasiyyetnâme bulmuştur. Bu vasiyyette; Nizâmü'l-mülk, kardeşi Fâkih Ecel'e evlatlarını ve karısını emanet etmektedir. Vasiyyetin metni Zebîhullah Safâ'nın Târih-i Edebiyât der-Îrân adlı eserinde mevcuttur.³²

10-Şehmerdân b. Ebi'l-Hayr'ın Eserleri:

a) Ravzatü'l-müneccimîn: Münecim ve alim olan, h.V/XI. asrın sonlarında yaşayan Şehmerdân nücum konusundaki bu eserini hk.466/1073 yılında yazmıştır. Bu dönemde yazılan kitapların üslup özelliklerini taşımaktadır.³³

b) Nuzhetnâme-i 'Alâyî: Yine nücum konusunda hk.506-513/1112-1119 yılları arasında yazdığı bu eseri de aynı üslup özellikleri taşımaktadır.³⁴

11-Hâce Abdullah Ensârî'nin Eserleri:

a) Risaleler: Secili nesir türünde yazmış olduğu; Münâca'atnâme, Nesâyih, Zâdü'l-ârifîn, Kenzü's-sâlikîn, Kalendernâme, Muhabbetnâme, Heft Hisar, Risâle-i Dil u Cân, Risâle-i Vâridât ve İlâhinâme isimli risaleleri vardır.³⁵ Bunlardan İlâhinâme hş.1319/1940 yılında Tahran'da neşredilmiştir.³⁶

b) Tabakât-ı Sûfiyye: Aslında bu kitap ilk önce Ebu Abdurrahman Muhammed b. Huseyn es-Selemi-i Nişâbüri

(ö.412/1021) tarafından Arapça olarak yazılmıştır. Abdullah Ensârî bu eseri tafsilatlı bir şekilde Herat lehçesiyle sufilerin hizmetine sunmuştur. Kitabı Habîbî ve Fâzıl-i Afgâni-yi Muasır bastırmışlardır. Cami bu eseri, kendi asrında kullanılan Farsça'yla "Nefehâtu'l-üns" ismiyle yazmıştır.³⁷

12-Târih-i Berâmike (=Ahbâr-i Berâmike):

Çok akıcı bir nesre sahip olan kitabın, Safâ, Muhammed b. Huseyn b. Ömer-i Herevî tarafından Arapça'dan tercüme edilmiş olabileceği kanaatindedir.³⁸ Eseri Mirza Abdülazîm Karîb açıklayıcı bir mukaddime ile hş.1313/1934 yılında Tahran'da bastırmıştır.

13-Ömer Hayyâm-ı Nişâbûrî'nin Eserleri:

a) Nevrûznâme: Çok sade ve fasih bir nesirle yazılan kitap; Nevruz bayramının ortaya çıkışını ve hakikatini anlatmaktadır. Bununla birlikte eserde yeri geldikçe İran'ın tarihi, hükümdarlık adetleri, meslekleri, gelenekleri ve ilimler gibi başka çeşitli konular da vardır. Müctebâ Minovî Berlin Kütüphanesi'ndeki nüshayı mukaddime ve haşiyelerle hş.1312/1933 yılında Tahran'da bastırmıştır.³⁹

b) Risâle der-İlm-i Külliyât (=Risâle-i Vücûdiyye, Risâle der-Külliyât-ı Vücûd): Kitap Ravzatü'l-ukûl olarak da bilinir. Hayyâm bu eseri üç bölüm halinde Nizâmü'l-mülk için yazmıştır.⁴⁰

c) Tercüme-i Hutbetü'l-garrâ: Kitap, İbn-i Sina'nın tevhit hakkındaki hutbesinin tercümesi olarak İsfahan'da bazı dostlarının isteği üzerine 472/1079'da yazılmıştır.⁴¹

14-Tercumânü'l-belâga:

Belagat ilmi üzerine yazılan bu eserin yazarını Reşîd-i Vetvât, Hadâikü's-sihr adlı kitabında Ferrûhi-yi Sistânî olarak belirtmiştir. Ancak Ahmet Ateş, Fatih Kütüphanesi'nde bulunan ve 507/1113 yılının Ramazanında Ebu'l-Heycâ Erdeşîr b. Deylemspar Necmi-i Kutbi-i

Şâir tarafından istinsah edilen nüshada bu eserin yazarının Muhammed b. Ömer-i Râduyânî olduğunu tespit etmiş ve 1949'da İstanbul'da neşretmiştir. Kitapta Sultan Mahmud ve Mes'ud dönemlerinin şairlerinden şahit beyitler getirilmesi ve 507/1113 yılında istinsah edilen nüshanın elde bulunması bu kitabın h.V/XI. asrın ikinci yarısında yazılmış olmasını gerektirir. Vetvât eseri beğenmediğini söylemekle birlikte kendi kitabına ondan birçok bölümü almıştır. Eser hem belagat ilimleri hem de getirilen şahit beyitler açısından büyük değere sahiptir.⁴²

15-Beyânü'l-edyân:

Dinler ve mezheplerin açıklaması hakkında hk.485/1092 yılında Ebu'l-meali Muhammed b. Abidullah b. Ali tarafından beş bab halinde yazılmıştır. Her babta bir dinden söz edilmektedir. Ancak beşinci bab hakkında bir bilgimiz yoktur. Eseri ilk önce Şeffar 1883'te Müntehabât-ı Fârisî'nin birinci cildinde Fransızca tercümesiyle birlikte Paris'te, daha sonra da Abbas İkbâl-i Âştiyânî hş.1312/1933'te Tahran'da yayınlamışlardır.⁴³

16-Gazzâlî'nin⁴⁴ Eserleri:

a) Kimyâ-yı Saâdet: Arapça olarak yazdığı "İhya-yi Ulûm" adlı eserinin özeti tarzında 490-500/1096-1106 yılları arasında yazmıştır. Yazar eseri dört isim ve dört esas üzerine kaleme almıştır. İsimler; Kendi Nefsini Tanımak, Allah-ü Teala'yı Tanımak, Dünyayı Tanımak ve Ahireti Tanımak'tır. Rükünler ise; İbadet, Muamelat, Muhlikat ve Münciyat'tır.⁴⁵ İlk baskısı 1881'de Bombay'da yapılan eserin daha sonraları birçok baskısı yapılmıştır.⁴⁶

b) Nasihâtu'l-mulûk: Sultan Sencer için 503/1109 yılında yazmıştır. Padişah ve saraydakilere yol göstermesi ve hidayet için kaleme alınmıştır. İlk önce itikat ve iman esasları, daha sonra şahların,

vezirlerin ve yazarların siretleri ve bilginlerin hikmetinden bahseder. İbn-i Mustavfi tarafından Arapça'ya, Aşık Çelebi tarafından Türkçe'ye çevrilen eserin ilk baskısı Celâl Humâyî tarafından hş.1317/1938 yılında Tahran'da yapılmıştır.⁴⁷

c) Fezâilü'l-enam min-Resâil-i Hüccetü'l-İslam: İmamın ölümünden sonra akrabalarından birisi onun mektuplarını bir mecmuada toplamış ve beş bölüme ayırmıştır. Birincisinde; melik ve sultanlara yazdığı mektuplar, ikinci ve üçüncü bölümde; vezirlere yazdıkları, dördüncüde; fakih ve imamlara gönderdikleri, beşincisinde ise; imamın fasılları ve vaazları yer almaktadır. Müellif başlarda kendisinden açıklamalarda da bulunmuştur. Abbas İkbâl-i Âştîyânî hş.1333/1954 yılında yaptığı neşrinde, imamın şakirtlerin sorularına verdiği cevapları içeren bir bölümü bu esere eklemiştir.⁴⁸

17-Fârisnâme:

İslam'dan önce İran tarihi ve Fars bölgesinin coğrafyası hakkında Sultan Muhammed b. Melikşah-ı Selçuki zamanında İbnü'l-Belhi tarafından yaklaşık 502-510/1108-1116 yılları arasında yazılmıştır. Eseri Nicholson 1921'de Leyden'de bastırmıştır.⁴⁹

18-Kifâyet (=Kifayetün fi'l-Fıkh):

Şafi fikhında İmam el-Bagâvî eş-Şâfi (ö.516/1122) tarafından yazılmıştır. Kitapta fikhî istılahların Farsça açıklamaları yapılmıştır. Eserin yazma nüshası Tahran Üniversitesi Kütüphanesi'nde mevcuttur.⁵⁰

19-İskendernâme:

İskender destanlarının anlatıldığı bir kitaptır. Müellif veya mütercimi kesin olarak belli değildir. H.V. ve VI. yüzyıl arasında yazılmış olmalıdır. Arapça'dan Farsça'ya tercüme edildiği sanılmaktadır. Kaynağı ve rivayetleri Vehb b. Münebbih'tendir. Eldeki nüshanın

başı ve sonu yoktur. Kitabın bir yerinde katip kendi adından Abdu'l-Kâfi b. Ebi'l-Berekât olarak söz etmiştir. *Ehrâ ve Sutuden, Hunk Bud ve Surh Bud, Sad Behr ve Ayne'l-hayat* gibi destanlar bu eserden alınarak nazmedilmiştir. Eser Bel'ami nesri tarzında yazılmıştır. Nizami'nin İskendernâmesi'nin de bu eserden alınmış olma ihtimali vardır.⁵¹ Kitap hş.1343/1964 yılında İreç Efşâr tarafından 796 sayfa olarak neşredilmiştir.⁵²

20-Keşfu'l-esrâr:

Ebu'l-Fazl Reşîdüddîn el-Meybedî tarafından 520/1126 yılında Abdullah Ensârî'nin Kur'an tefsirinin açıklanması tarzında yazılmıştır. İki bin sayfanın üzerindedir. Hş.1331/1952 yılında Ali Asgâr Hikmet tarafından Tahran'da bastırılmıştır.⁵³

21-Ahmed-i Gazzâlî'nin⁵⁴ Eserleri:

a) Lubâbu'l-İhyâ: İhyâ-yı Ulûm'un özeti tarzındadır.

b) ez-Zâhoretun fi-İlmi'l-basîret:

c) Bahru'l-hakîkat: Bu eserinde Gazzâlî fena makamına ulaşmak için yedi mertebeyi aşmak gerektiğini söylemektedir. Birincisi marifet ve bunun cevheri yakîndir. İkincisi celal ve cevheri hasrettir. Üçüncüsü vahdaniyet ve cevheri hayattır. Dördüncüsü rububiyet ve cevheri bekadır. Beşincisi uluhiyet ve cevheri visaldir. Altıncısı cemal ve cevheri riayettir. Yedincisi de izzettir ve bunun da cevheri fakrdır.⁵⁵

d) Risâletü'l-âşîkiyye:

e) Sevânihu'l-uşşâk: Aşkın manası, halleri ve sırları konusunda yazdığı önemli eserlerindedir. Arapça ve Farsça çeşitli gazel ve rubailerden şahitler getirmiştir. Eseri Hellmut Ritter birkaç nüshayı karşılaştırarak 1942'de yayınlamıştır.⁵⁶ Bu risale sufi yazarlar tarafından taklit edilmiş, öyle ki Câmi "Levayih" adlı eserini bunun taklidi olarak yazmıştır.⁵⁷

f) Mekâtib: Yazarın beş tane mektubunu içermektedir ve Mekâtib-i Aynu'l-Kuzât Mecmuası'nda yazılmış olup Murat Menla Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Bundan dolayı eserin Aynu'l-Kuzât-i Hemedânî'ye ait olduğu da söylenmektedir.⁵⁸

22-Mecmelü't-tevârih ve'l-kisâs:

Başlangıçtan 520/1126 senesine kadarki dünya ve İran tarihi hususunda muteber bir eserdir. Yazarı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Esedâbâd-i Hemedânî olduğu, İsfahan'da yaşadığı ve Selçukluların saray katiplerinden olduğu sanılmaktadır. Eseri, Melikü's-şuarâ Bahâr tashih, haşiyeye ve açıklamalarla hş.1318/1939 yılında yayınlamıştır.⁵⁹

23-'Aynu'l-Kuzât-i Hemedânî'nin Eserleri:

a) Yezdân Şihaht: Şehâbeddîn-i Suhreverdi'ye de nispet edilen eserde ilahi meseleler, hikmet ve tabii ilimler üç bölüm halinde yazılmıştır.⁶⁰

b) Risâle-i Cemâlî: Yazarın asrındaki şehzadelerden Cemâlüddîn Şerefüddeve için yazılan kısa bir risaledir. Selef-i Sâlihîn dininin beyanı hakkındadır.⁶¹

c) Temhidât (=Zubdetu'l-hakâik-i Mârifet): Sulûkun şartı, dinin rükünleri, aşk, ruh ve gönlün hakikati, Kur'an'ın sırları, küfür ve imanın gerçekleri gibi irfan konularını içermektedir. On temhitten oluşan kitap Türkçe'ye tercüme edilmiş, bu tercüme Muhammed Gîsûdrâz (ö.825/1421) Farsça şerh yazmıştır. Eser hş.1341/1935'te diğer birkaç risaleyle birlikte Tahran Üniversitesi tarafından neşredilmiştir.⁶²

24-Seyyid İsmâil-i Curcânî'nin⁶³ Eserleri:

a) Zâhire-i Hârezmşâhî: Tıp alanında dönemin en muteber kitaplarından. Kutbeddîn Muhammed b. Enûştekin-i Hârezmşâh

döneminde, 504/1110'da padişaha atfen yazılmaya başlanmıştır. Hârezm'in havası ve o civardaki birçok hastalığın sebepleri hakkındadır.⁶⁴ Türkçe ve İbraniceye de çevrilen kitabı Encümen-i Asar-ı Milli ve Tahran Üniversitesi bastırıştır.⁶⁵

b) Hâfi-yi Alâyî: İki küçük cilt halinde, Ala'uddevle Atsız-i Hârezmşâh'ın emriyle, *Zahire*'nin önemli konularının özeti tarzında yazılmıştır.⁶⁶

c) Ağrâz (=el-Ağrâzu'l Tabiyyetu ve'l-Mebâhisu'l-Alâiyye): Bunu da *Zahire*'den özet olarak Atsız'ın veziri Mecdeddîn Ebu Muhammed Sahib b. Muhammed el-Buhârî'nin isteği üzerine yazmıştır.⁶⁷ Henüz basılmamıştır.⁶⁸

d) Yâdgâr: Tıp alanında, tek cilt halinde, Hârezmşâh için yazılmış bir kitaptır.⁶⁹

25-İtikâd-i Ehl-i Sünnet ve Cema'at:

H.V. ve VI. asırdaki ehl-i sünnetin büyük imamlarından olan Necmüddîn Ebu Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed-i Neseî (461-537/1068-1142) tarafından yazılmıştır. Müftiyyü's-sakaleyn lakabıyla da bilinen yazar; fıkıh, hadis, tefsir, bahs ve cedel konularında mütebahhirdir. Ehl-i sünnetin inançlarının esaslarını içeren eserini 535/1140 yılında yazmıştır.⁷⁰

26-Kelile ve Dimne-i Behrâmşâhî:

Kelile ve Dimne; Sanskritçe'den Pehlevice'ye, Pehlevice'den Abdullah b. el-Mukaffâ tarafından Arapça'ya, Arapça'dan ilk önce Nasr b. Ahmed-i Sâmânî'nin emriyle nesir olarak Deri Farsçasına ve aynı tercümeden Rûdekî nazma dönüştürmüştür. H.VI/XII. asrın başlarında tekrar Arapça'sından sanatlı bir nesirle Ebu'l-Meâli Nasrullah b. Muhammed b. Abdülhamid-i Munşî tarafından Farsça tercümesi yapılmıştır. Yazar, Hüsrev Melik'in zamanında (559-583/1163-1187)

vezirlik yapmıştır. Arapça ve Farsça atasözü ve şiirler de ilave ettiği eserini Behrâmşâh-i Gaznevî'ye (ö.541 veya 552/1146-1157) itaf etmiştir.⁷¹

27-Kifâyetu't-ta'lim:

Zâhirüddîn Riyâzi-yi Mes'udî, riyaziyat ve astronomi konusundaki eserini 542/1147'de yazmıştır. Eser, *Kifâyetu't-ta'lim fi-Sana'atu't-tencim* adıyla hş.1298/1880'de Tahran'da yayınlanmıştır. Yazarın ayrıca *Cihân-ı Dâniş* adlı bir kitabının da olduğu söylenmektedir.⁷²

28-Meclis-i Şehristânî:

Büyük şafi mütekellimlerden Ebu'l-Feth Muhammed b. Ebu'l-Kâsim Abdülkerim-i Şehristânî (=Şâristânî)'nin (ö.548/1153) Bağdat ve Hâzrem'e yaptığı seferlerinde söylemiş olduğu vaaz ve zikirlerinden oluşan bir eserdir. Genelde vaazların içeriği halk ve emir konuları olup bunları açıklarken istişhatta da bulunmuştur.⁷³

29-Reşîd-i Vetvât'ın Eserleri:

a) Hadâikü's-sihr fi-Dekâiku's-şiir: *Tercumânu'l-belagâ*⁷⁴ adlı eseri tekmil ve islah için edebi sanatlar konusunda yazılmıştır. Konuları anlatırken Farsça ve Arapça şiir ve nesir örnekleri getirmiştir. Daha sonraları bu esere şerhler, tahlisler ve taklitler de yazılmıştır. Kitap Abbas İkbâl-i Âştîyânî tarafından hş.1305/1926'da Tahran'da basılmıştır.⁷⁵

b) Nesru'l-li-Alî min-Kelâm-i Emîru'l-Mü'minîn Ali: Kitabın aslı Amr b. Bahr-i Câhiz (ö. 225/868) tarafından Hz. Ali'nin sözlerinin toplanmasıyla Arapça olarak kaleme alınmıştır. Reşîd, bundaki kelimeleri Arapça olarak tefsir etmiş ve Farsça'ya tercüme yapmıştır. Her bir mazmun için de iki beyit Farsça şiir yazmıştır. Bu eser,

Matlûb-i Kulli Tâlib min Kelâm-i Ali b. Ebi Tâlib veya *Sad Kelime* diye de isimlendirilir. Kitap birçok defa basılmıştır.⁷⁶

c) Mekâtib-i Fârisî: Vetvât'ın idarecilerle ve dostlarıyla olan yazışmalarını içeren bu eseri edebî ve tarihî açıdan önem taşımaktadır. İran Milli Kütüphanesi ve Türkiye kütüphanelerinde nüshaları mevcuttur.⁷⁷

d) Ebkâru'l-efkâr: 69 varaktan oluşan ve içerisinde Vetvât'ın mektup ve şiirlerinin bulunduğu bir mecmuadır.⁷⁸

30-Makâmât-i Hamîdî

Lafzî sanatların son derece güzel kullanıldığı h.VI/XII. asrın en önemli sanatlı nesir örneklerindedir. Yazarı, Kadı Hamîdeddîn Ömer b. Mahmud el-Belhî'dir. *Makâmât-i Bedi'üzzamân-i Hemedânî* ve *Makâmât-i Harîrî*'ye nazire olarak yazmıştır. 24 makameden oluşan eserin yazımına 551/1156'da başlanmıştır. Enverî ve Nizâmi-yi Arûzî yazardan ve eserden bahsetmişlerdir. Kitap ilk olarak hatalarla dolu bir şekilde 1260/1844'te basılmış, daha sonra Tebriz'de 1933'te Şemîm-i Hemedânî tarafından daha düzgün bir şekilde bastırılmıştır.⁷⁹

31-Cehâr Makâle

Ahmed b. Ömer b. Ali Nizâmi-yi Arâzi-yi Semerkandî tarafından Gûr şehzadelerinden Emir Ebu'l-Hasan Ali b. Mes'ud adına 550/1155 senesinde yazılan bu eser, Farsça yazılmış mensur eserlerin en değerlilerindedir. 45 sene bu hanedanın hizmetinde bulunan müellif eseri; inşa ve kitabet, şiir, nücüm ve tıb olmak üzere 4 makaleden tertip etmiştir. Belagat ve nesirde üstat olduğu gibi şairliği de vardır ve eserinde kendi şiirleri mevcuttur. Kitapta Firdevsî, Mu'izzî ve Hayyâm gibi şairlere ait bilgiler bulunmaktadır. Eser Muhammed-i Kazvînî tarafından 1909'da Leyden'de bastırılmış ve bu baskı üzerinden birçok neşirler yapılmıştır.⁸⁰

32-Ebu'l-Hatem Esfezârî'nin Eserleri:

a) Kâinât Cû (=Risâle-i Âsâr-i Ulvî): Gökbilim alanında üstat olan yazar bu eserini Fâhru'l-Melik b. Nizâmü'l-mülk adına h.V. asrın sonlarında yazmıştır.⁸¹

b) Risâletu's-şebeket: Sultan Bûrkiyarûk b. Melikşâh-ı Selçukî'nin emriyle içi boş bir cevher hakkında yazmıştır.⁸²

33-Atâbetü'l-ketebet:

Müntecîbüddîn Ali b. Ahmed Kâtib-i Cuveynî, Sultan Sencer'in yazışmalarını Fâhru'l-Melik b. Nizâmü'l-mülk'ün tavsiyesi üzerine 528-548/1133-1153 yılları arasında toplamıştır. Zamanının edebiyatına ve tarihine ışık tutması açısından önemlidir. Muhammed-i Kazvînî ve Abbas İkbâl-i Âştîyânî hş.1329/1950 yılında Tahran'da bastırmışlardır.⁸³

34-Karâze-i Tabiiyyât:

Eserin İbn-i Sina'ya ait olduğu söylenmekle birlikte⁸⁴ Safâ, Beyhakî'nin eserin Ebu Sa'îd Muhammed b. Muhammed el-Ganemî'ye ait olduğunu söylediğini bildirmektedir.⁸⁵ Kitap tabii meseleler konusunda soru ve cevapları içermektedir. Hayvanî, nebatî, madenî ve nevadir meseleleri olmak üzere 4 bölümden oluşur. Hk.1373/1953 yılında Encümen-i Asar-ı Milli yayınları içerisinde basılmıştır.⁸⁶

35-et-Tevessül ile't-teressül:

Edebiyat ve tarih konusunda Bahâeddîn Muhammed b. Mueyyed-i Bağdâdî tarafından Ala'uddîn Tekiş-i Hârezmşâh zamanında (568-596/1172-1199) yazılmıştır. Müellif aynı zamanda bu sultanın katibidir. Kitap, bir önsöz, iki fasıl ve üç bölümden oluşmaktadır. Önsözde Allah'a hamd ve sena, Peygamber'e salat ve selam ve sultana övgü, ikinci fasılda, Farsça'nın yazım özellikleri, bölümlerde

ise mektuplar yer almaktadır. Farsça nesir ve tarih açısından önemli olan eser, hş.1315/1936 yılında Tahran’da basılmıştır.⁸⁷

36-Târih-i Buhârâ:

Bu kitap aslında Ebu Bekr Muhammed b. Câfer-i Nerşehî’nin Arapça 332/943’te yazdığı kitabın Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed b. Nasru’l-Kabavî tarafından 522/1128’de Farsça’ya yapılan tercümesidir. Muhammed b. Zafer b. Ömer 574/1178 yılında bu tercümeyi kısaltarak yazmıştır. Daha sonra başka birisi zamanının olaylarını ta Cengizhan’ın Buhara’yı işgaline kadar bu kitaba katmıştır. Kitabı önce Şeffar 1883’te basmış, daha sonra da Muderris Razavî bir mukaddemeye hş.1317/1938 yılında Tahran’da bastırmıştır.⁸⁸

37-Esrârü’t-tevhid:

Ebu Sa’îd’in makamatlarını içeren ve tasavvuf kitaplarının kaynaklarından sayılan eserin yazarı, Muhammed b. el-Munevver b. Şeyhu’l-İslam Ebi Sa’d b. Ebi Tâhir Sa’îd b. Ebi Sa’îd Fazlullah b. Ebi’l-Hayr el-Meyhenî’dir. Kendi atasının (Ebu Sa’îd Ebu’l-Hayr) halleri, haberleri ve kerametlerini içeren kitabını Gûr padişahı Ebu’l-Feth Giyâseddîn Muhammed b. Sam’a (ö. 599/1202) takdim etmiştir. Kitabın telifi 548/1153’ten sonra olmuştur. Eseri ilk önce Jakovski Petersburg’da 1899’da neşretmiş ve telif tarihini 553-599/1158-1202 arası olarak belirtmiştir.⁸⁹

38-Ba’z-i Fezâihu’r-revâfiz:

H. VI/XII. asırda mezhep çekişmelerinin yoğunlaştığı bir dönemde Şia mezhebine karşı Şehâbeddîn Tevârih-i Şâfi tarafından 555/1160 yılında yazılmıştır. Yazar Rey’de yaşamıştır. Kitabın müstakil bir nüshası elimizde bulunmamakla birlikte Şeyh Abdülcelil-i Râzî eserin büyük bir kısmını, reddiye yazmak için kendi *Mesâlibu’nevâsib* adlı kitabında aktarmıştır.⁹⁰

39-Kitâbu'n-nakz (=Mesâlibu'n-nevâsib):

Fezâihu'r-revâfiz'in yazılmasından birkaç sene sonra ona reddiye olarak Nasîruddîn Ebu'r-Reşîd Abdülcelil b. Ebu'l-Huseyn b. Ebu'l-Fazl Gazvînî-yi Râzî tarafından 560/1164 yılında tamamlanmıştır. Kitap Seyyid Celâleddîn-i Huseynî tarafından mukaddime ve açıklamalarla hş.1355/1956 yılında neşredilmiştir.⁹¹

40-Semek-i Ayyâr:

H.VI/XII. asrın en önemli romanlarından olan eser üç ciltten oluşan mufassal bir destandır. Tek nüshası Budellin Oksford Kütüphanesi, Ms' Ouseley 379, 380, 381 numarada kayıtlıdır. Bu hikayeleri toplayan Ferâmuz b. Hudâdâd b. Abdullah el-Kâtibü'l-Ercânî'dir ki; onları zamanın hikayecilerinden Sıdika-yi Ebu'l-Kâsım'ın dilinden yazmıştır. Hikayeler, İran, Halep ve Çin'e kadar uzanır ve geçen isimler de İran adlarıdır. Kitabın derlenmesine 585/1189 yılında başlanmıştır.⁹² Hş.1338-1343/1959-1964 yıllarında eserin iki bölümü Tahran'da yayınlanmıştır.⁹³

41-Tercume-i Futûh-i İbn-i E'sem:

Kitap, Ebu Muhammed Ahmed b. E'sem'in Raşit halifeler, müslümanların fetihleri, hilafetin Muaviye'ye geçişi, onun ve oğlu Yezid'in idaresi ve Kerbelâ olayı hakkında yazmış olduğu Arapça eserinin Farsça'ya tercüme ve şerhi şeklindedir. Mueyyidü'l-mülk Kıvâmuddîn 596/1199 yılında Ahmed b. Muhammed el-Mustavfî el-Herevî'ye bu işi yapması için emir vermiştir. Kitap 1888 senesinde Bombay'da basılmıştır.⁹⁴

42-Târih-i Beyhak:

İbn-i Finduk lakabıyla da bilinen Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kâsım Zeyd b.Muhammed el-Beyhakî tarafından Beyhak bölgesinin tarihi, coğrafyası, alim ve edipleri hakkında bilgi, idarecileri ve meş-

hur aileleri konusunda açıklamaların yer aldığı eser, başka kitaplarda az bulunan tarihî yararlar ve önemli bilgiler açısından oldukça kıymetlidir. Sade ve güzel bir nesre sahip olan kitap 563/1167 yılında yazılmıştır. Eseri Ahmed Behmenyâr-i Kirmânî hş.1317/1938 yılında Tahran'da bastırmıştır.⁹⁵

43-Suhreverdî'nin⁹⁶ Eserleri:

a) Risâle-i Âvâz-i Perr-i Cibrîl: Eser 1935 yılında Rûznâme-i Asyâyî'nin 227. cildinde Fransızca tercümesiyle birlikte Henri Corbin ve Poul Kraus tarafından yayınlanmıştır.⁹⁷

b) Risâletu'l-ışk: *Munîsu'l-uşşâk* adıyla 1934 yılında Otto Spies tarafından bastırılmıştır.⁹⁸

c) Lugât-ı Mûrân:

d) Safîr-i Sîmurg:

e) Tercume-i Risâletu't-tayr-i İbn-i Sina: Son üç eser Ospis tarafından 1935 yılında Şututgard'da bastırılmıştır.⁹⁹

f) Risâletun fi-Haleti't-tufûliyyeti:

g) Rûzî bâ-Cema'ât-i Sûfiyân: Bu iki risale de Mehdî Beyânî tarafından hş.1317/1938 yılında Tahran'da yayınlanmıştır.¹⁰⁰

h) Risâle-i Akl-i Surh: Bu risaleyi de yine Mehdî Beyânî hş.1319/1940 yılında İsfahan'da neşretmiştir.¹⁰¹

44-Hubeş'in¹⁰² Eserleri:

a) Beyânu't-tib:

b) Mulhime-i Dânyâl (=Usûlu'l-melâhim):

c) Kitâbu'l-kavâfi:

d) Kâmilu't-tâbir:

e) Kânûnu'l-edeb der-Lugât:

f) Beyânu'n-nucûm der-Hey'et ve Nucûm:¹⁰³

45-Zâhiri-yi Semerkandî'nin¹⁰⁴ Eserleri:

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE FARŞÇA NESİR

a) Ağrâzu's-siyâset fi-l'râzi'r-riyâset:

b) Sem'u'z-Zâhir fi-Cem'i'z-Zâhir:

c) Sindebâdnâme: Eski Hind hikayelerini önce Nuh b. Mansur Pehlevî'ye, ondan Arapça'ya, Arapça'dan Tahiri Farsça'ya tercüme etmiş ve 1948'de İstanbul'da basılmıştır.¹⁰⁵

46-Ravzatu'l-ukûl:

Merzibânnâme'nin tercüme, ıslah ve tehzibi şeklinde yazılan eserin müellifi, Süleyman Şah b. Kılıcarslan'ın katip ve vezirliğini yapan Muhammed b. Gâzi-yi Malatyavî'dir. Nüshaların birisi Leyden Kütüphanesi, diğeri de Paris Milli Kütüphanesi'ndedir. Kitabın birinci bölümü Henri Mase tarafından 1938 yılında Paris'te basılmıştır.¹⁰⁶

47-Merzibânnâme:

Malatyavî'nin tercümesinden birkaç yıl sonra ve ondan habersiz olarak Taberi diliyle yazılan *Merzibânnâme*'nin Sa'âdeddîn Verâvînî tarafından diğeri bir Farsça tercümesi de *Merzibânnâme* ismiyle yapılmıştır. Dokuz bölüm, bir mukaddime ve bir zeylden oluşan tercüme Atabek Özbek b. Muhammed'in (607-622/1210-1225) veziri Ebu'l-Kâsim Rebîbüddîn'e takdim edilmiştir.¹⁰⁷ Musanna bir nesirle yazılan kitap, Mirza Muhammedhân Kazvînî tarafından 1909'da Leyden'de neşredilmiştir.¹⁰⁸

48-Râhatu's-sudûr (ve 'Âyetu's-surûr):

Gerek yazımındaki akıcılık açısından, gerekse içerdiği tarihî ve sosyal birçok bilgi itibariyle dönemin en muteber ve faydalı kitaplarındandır. Yazarı, Necmuddîn Ebu Bekr Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Muhammed er-Râduyânî eserini 599/1202'de Keyhüsrev b. Kılıcarslan'a takdim etmiştir. Konu olarak; İran Selçuklularının iş başına gelmelerinden, Hârezmşâhlar tarafından yıkılışlarına kadar olan İran tarihini kapsamaktadır. İçerisinde birçok şairin isimleri ve

şiiirleri de mevcuttur.¹⁰⁹ Kitap önce 1921’de Leyden’de basılmış daha sonra hş. 1333/1954’te Tahran’da ofset baskısı yapılmıştır.¹¹⁰

49-Tercume-i Târih-i Yemînî:

Gaznelilerin tarihi hakkında 412/1021 yılında Ebu Nasr Muhammed-i Utbî tarafından Arapça olarak yazılan *Târih-i Yemînî* adlı eser yaklaşık 602-603/1205-1206 yıllarında Ebu’ş-Şeref Nâsîh b. Zâfer b. Sa’dü’l-Munşî el-Cerbâzkânî tarafından edebî bir üslupla Farsça’ya tercüme edilmiştir. Kitap önce 1848’de Dehli’de, hk.1290/1873’te Bulak’ta (Mısır) ve hk. 1300/1882’de Lahor’da basılmıştır.¹¹¹

50-Necmeddîn-i Kübrâ’nın Risâleleri:

Dönemin büyük sufi şeyhlerinden olan zatın (ö.617 veya 618/1220-1221) Arapça ve Farsça birçok risaleleri vardır. Bunlardan Farsça olanlar:

a) Âdâbu’l-muridîn:

b) Sekînetu’s-sâlihîn:

c) Vusûl-i İlallah:¹¹²

51-Mecdeddîn-i Bağdâdî’nin Risâleleri:

Mecdeddîn, Necmeddîn-i Kübrâ’nın müridi ve öğrencisidir. Tam adı, Ebu Sa’îd Şeref b. Müeyyed b. Ebu’l-Feth Bağdâdî-yi Hârezmî olan yazarın ölümü 606 veya 616/1209-1219 yılları arasındadır. Nazım ve nesir alanında birçok eserleri vardır. Farsça mensur eserleri:

a) Mektupları: İrfanî konuları içerir.

b) Risâle-i Sefer: Bu eserinde büyük zatların süfli alemden ulvi aleme yaptıkları seyr-ü sülûkü dile getirmiş ve risalenin başında avam ile havassın seferi arasındaki farka değinmiştir. Eserin bir nüs-

hası Paris Milli Kütüphanesi 159 numarayla kayıtlı bir mecmuada mevcuttur.¹¹³

52-Fahrüddîn-i Râzî'nin¹¹⁴ Eserleri:

a) Câmi'u'l-ulûm (=Hadâiku'l-envâr fi-Hakâiku'l-esrar): Ala'uddîn Tekiş-i Hârezmşâh adına 574/1178 yılında yazmıştır. İlim ve fenlerin açıklanmasını içeren ansiklopedik bir eserdir. Bombay'da ve Tahran'da basılmıştır.¹¹⁵

b) Usûl-i Akâid: Tevhid, nübüvvet, me'ad, imamet ve usûl-i fikh konularında sekiz bابتan oluşan bir risaledir.¹¹⁶

c) Risâle-i Rûhiye: Padişahın, İmam'ın oğlunun ölümü üzerine gönderdiği taziyenâmeye cevap tarzında, ölümün ve ruhun hakikatlerini anlatan bir risaledir.¹¹⁷

d) el-İhtiyârâtü'l-Alâiyye (=el-Ahkâmu'l-Alâiyyet-u fi'l-A'lâmu's-semâviye): Sultan Ala'uddîn Muhammed-i Hârezmşâh'ın adına nucûmî konularda Külliyyat ve Cüziyyat başlığı altında iki makaleden oluşan bir kitaptır. Arapça tercümesi de yapılmıştır.¹¹⁸

53-Târih-i Taberistân:

Ünlü katiplerden Behâeddîn Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr Kâtip tarafından 613/1216 yılında yazılan eser, eski zamanlardan ta 760/1358'e kadarki Taberistân tarihini konu edinmiştir. Dolayısıyla yazarın ölümünden sonra kitaba eklemeler yapılmıştır. Dört bölüm olan kitap, başka eserlerde yer almayan veya az bulunan bazı bilgileri içermesi bakımından oldukça önemlidir. *Tansar'ın Mektubu*'nun¹¹⁹ tercümesinin de eserde bulunması ona ayrı bir değer kazandırır. Taberi lehçesinde şiirlerin de yer aldığı kitap hş.1320/1941 yılında Abbas İkbâl tarafından iki cilt halinde Tahran'da basılmıştır.¹²⁰

54-el-Ma'ârif:

Bu dönemde yazılan tasavvufî eserlerin en önemlilerinden olan kitabın yazarı, Mevlânâ'nın babası Sultânu'l-ulemâ Bahâuddîn Muhammed b. Huseyn Hatîbi-yi Belhî (Bahâ Veled) Necmeddîn-i Kübrâ'nın terbiyesinden geçmiş, 610/1213 yılında Belh'ten Anadolu'ya doğru hicret etmiştir. Ölümü 631/1233'tür. Meclis ve vaazlarından oluşan kitabında, irfanın hakikatı, din ve Kur'an ayetlerinin tefsir ve tevillerini güzel, tatlı ve fasih bir üslupla dile getirmiştir. Eseri Furuzanfer tashih ve mukaddemeye hş.1333/1954'te bastırmıştır¹²¹

55-Efdâluddîn'in¹²² Eserleri:

a) Akdu'l-alâ li'l-Muvaffaku'l-A'lâ: 584/1188 yılında Melik Dinar adına yazdığı bu tarih kitabı beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Selçuklu devletinin son durumu, ikinci bölüm, Gûzların galebesi ve Melik Dinar'ın tasallutu, üçüncü bölüm, meliklerin adalet ve ahlakları, dördüncü bölüm, vezir Gıvâmuddîn'e övgü, beşinci bölümde ise kendi hal tercümesi yer almaktadır.¹²³ Kitap önce hk.1293/1876'da Tahran'da, daha sonra da hş. 1311/1932'de Ali Muhammed Âmirî tarafından yine Tahran'da basılmıştır.¹²⁴

b) Bedâyi'u'l-izmân fi-Vakâyi-yi Kirmân (=Târih-i Efdâl): Kirman'ın coğrafyası, bölgenin durumu ve Kirman tarihini İslamiyet öncesinden ta Melik Dinar'ın oğulları Acemşah ve Ferruhsah dönemlerine kadar içine alır. 606/1209 yılında tamamlanan kitap iki makale ve bir hatimedden müteşekkil olup Tahran'da basılmıştır.¹²⁵

c) el-Muzaâf ilâ-Bedâyi'u'l-izmân fi-Vakâyi-yi Kirmân: Efdâluddîn'in Kirman tarihi üzerine yazdığı üçüncü kitabıdır ve 613/1216 yılında tamamlanmıştır.¹²⁶

56-Tezkiretu'l-Evliyâ:

Feriduddîn Muhammed b. Ebu Bekr İbrahim Attâr-i Nişâbüri'nin (ö.627/1229) *Keşfu'- Mahcûb* ve *Tabakât-i Süfiyye* tar-

zında yazmış olduğu bu önemli eseri 96 evliya ve sufi şeyhinin makamat, menakib, ahlak güzelliği, nasihatler, vaazlar ve hikmetli sözlerini konu edinmiştir. Sade, tatlı, akıcı ve tekellüften uzak bir nesirle yazılmıştır.¹²⁷ Kitap ilk önce 1852’de Dehli’de, sonra 1889’da Lahor’da, Muhammed-i Kazvîni’nin mukaddimesiyle Nicholson tarafından iki cilt halinde 1905-1907 yılları arasında Leyden’de, hş.1346/1967 senesinde Muhammed İsti’lami tarafından Tahran’da yayınlanmıştır.¹²⁸

57-Avfi’nin¹²⁹ Eserleri:

a) Cevâmi’u’l-hikâyât ve Levâmi’u’r-rivâyât: Dört cilt ve her bir cilt 25 bab olarak yazılmıştır. Şairlerin, ediplerin ve çeşitli sınıflardaki insanların durumları hakkında yazılmış tarihî ve edebî bir eserdir. Kitabın bir bölümü *Muntehâb-i Cevâmi’u’l-hikâyât* adıyla Melikü’s-şuarâ Bahâr tarafından hş.1324/1945 yılında Tahran’da basılmıştır.¹³⁰

b) Lubâbu’l-elbâb: *Cevâmi’u’l-hikâyât*’a göre daha sanatlı olan bu eser en eski Farsça tezkire olma özelliği taşır. 618/1221 yılında yazılmıştır. İki cilt ve on iki baktan oluşur: Birinci ciltte, Farsça şiir söyleyen devlet ricalinden, ikinci ciltte ise saray şairlerinden söz edilmektedir.¹³¹ Kitap, Hindistan’da Nâsiruddîn Kabâce’nin veziri Huseyn b. Şerefu’l-mülk adına yazılmıştır. 1903-1906 yılları arasında Edward Browne tarafından Leyden’de bastırılmıştır. Hş.1325/1946’da tek cilt halinde Sa’îd Nefisî Tahran’da neşretmiştir.¹³²

c) Tercume-i el-Ferec-i Ba’de’s-şiddet: Kitabın aslını Kadı Ebu Ali Muhsin b. Ali b. Muhammed b. Davud et-Tenûhî (ö.384/994) Arapça olarak yazmıştır. Avfi bunu Farsça’ya çevirmiş ve onun bir bölümünü *Cevâmi’u’l-hikâyât*’na koymuştur.¹³³

58-el-Mu’cem fi-Meâyir-i Eş’âru’l-Acem:

Aruz şiirinin ilmi, kafiye ve şiir eleştirisi konusunda dönemin en kapsamlı ve en önemli kitabı, Şemseddîn Muhammed b. Kays-ı Râzî tarafından 614/1217'de yazılmaya başlanmıştır. Önce her iki dilden de (Arapça, Farsça) şahit beyitler getirmiştir. Daha sonra Farsça şiirlere ait bölümü çıkarmış ve bunun adına; *el-Mu'cem fi-Meâyir-i Eş'âru'l-Acem* demiş, Arapça olan kısma da *el-Mu'reb fi-Meâyir-i Eş'âru'l-Arab* adını vermiştir. Fakat bu eser elde mevcut değildir. El-Mu'cem 1909 yılında Mirza Muhammedhân-i Kazvînî ve Edward Browne tarafından, daha sonra da hş.1314 ve 1335/1935 ve 1956 yıllarında Muderris Razavî tarafından Tahran'da bastırılmıştır.¹³⁴

59-Tabsirâtu'l-Ulûm:

Milletler ve dinler hususunda yazılmış önemli Farsça kitaplarıdır. Kitabın yazarı ve yazıldığı yıl kesin olarak bilinmemekle birlikte Seyyid Murtezâ b. ed-Dâi b. el-Kâsim el-Hasanî er-Râzî'ye nispet edilmektedir. İslam ve İslam dışı fırkalar, tasavvuf fırkaları ve bir kısım sufi şeyhler hakkında yazılmış 26 baktan müteşekkildir.¹³⁵ İlk önce hk.1296/1879'da Lahor'da, hk.1309 ve 1313/1891 ve 1895 yıllarında Tahran'da ve yine hş.1313/1934'te Abbas İkbâl tarafından Tahran'da basılmıştır.¹³⁶

KAYNAKÇA

- Âştîyânî, Abbas İkbâl, *Siyâsetnâme Mukaddemesi*, Esâtir yayınları, Tahran, 1372.
- Avfî, Muhammed, *Lubâbu'l-elbâb*, hzl. Sa'id Nefisî, İttihad Yayınları, Tahran, 1333.
- Bahâr, Melikü's-şuarâ Muhammed Takî, *Sebk Şinâsî*, Emir Kebir Yayınları, Tahran, 1349.
- Hörn, Paul, *Lugât-ı Furs Mukaddemesi*, Kitâbhâne-i Tahûrî Yayınları, Tahran, 1336.

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE FARŞÇA NESİR

- Hûbrezâde, Ali Asgar, *Nesr-i Pârsî der-Aine-i Târih*, İntişarat ve Amuşeş-i İnkılab Yayınları, Tahran, 1370.
- Kazvîni, Muhammed, *Çehâr Makâle Mukaddemesi*, Dîbâ Yayınları, Tahran, 1372.
- Mu'in, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî*, Emir Kebir Yayınları, 6. baskı, Tahran, 1363.
- Nefîsî, Sa'îd, *Târih-i Nazm u Nesr der-Îrân ve der-Zebân-i Fârsî*, Furugî Yayınları, 2. baskı, Tahran, 1343.
- Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, Abbas İkbâl Baskısı, Esâtir Yayınları, Tahran, 1372.
- Safâ, Zebîhullah, *Muhtasarî der-Târih-i Tahavvul-i Nazm u Nesr-i Pârsî*, Kaknüs Yayınları, Tahran, 1373.
- Safâ, Zebîhullah, *Târih-i Edebiyât der- İran*, Firdevs Yayınları, Tahran, 1372.
- Semerkandî, *Nizâmi-yi Arûzî*, Çehâr Makâle, Muhammed-i Kazvîni Baskısı, Tahran, 1372.
- Taberî, Muhammed Ali, *Zubdetu'l-âsâr*, Emir Kebir Yayınları, Tahran, 1372.
- Tarlan, Ali Nihat, *İran Edebiyatı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1944.
- Tûsî, Esedî, *Lugât-ı Furs*, Muhammed Debîr Siyâkî Baskısı, Kitâbhâne-i Tahûrî Yayınları, Tahran, 1336.
- Unat, Reşit Faik, *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Veşmgîr, Keykâvus bin Kâbus, *Kâbusnâme*, Gulâm Huseyn Yûsufî Baskısı, Tahran, 1373.
- Yûsufî, Gulâm Huseyn, *Kâbusnâme Mukaddemesi*, İlmî ve Ferhengî Yayınlar Şirketi, Tahran, 1373.

-
- ¹ Tarlan, A. Nihat; İnan Edebiyatı, s. 55-56.
- ² Daha geniş bilgi için bkz. Safâ, Zebîhullah, Târih-i Edebiyât der-İrân, c. II, s. 879-888 ve Bahâr, Melikü's-Şu'arâ, Sebki Şinâsî, c. II, s. 63-414.
- ³ Safâ, age, c. II, s. 889,890.
- ⁴ Hubrezâde, Ali Asgâr, Nesr-i Pârsî der-Âyine-i Târih, c. I, s. 164.
- ⁵ Tarlan, age, s. 81.
- ⁶ Taberî, Muhammed Ali, Zubdetü'l-âsâr, s. 119.
- ⁷ Zubdetü'l-âsâr'da bu isim; "Keşfu'l-mahcûb li Erbâbi'l-kulûb" şeklinde geçmektedir (Bkz. s. 318).
- ⁸ Safâ, age, c. II, s. 892.
- ⁹ Taberî, age, s. 218,219.
- ¹⁰ Safâ, age, c. II, s. 893,894.
- ¹¹ Taberî, age, s. 158.
- ¹² Safâ, age, c. II, s. 894,895.
- ¹³ Taberî, age, s. 218.
- ¹⁴ Safâ, age, c. II, s. 895.
- ¹⁵ Taberî, age, s. 420.
- ¹⁶ Safâ, age, c. II, s. 896,897.
- ¹⁷ Taberî, age, s. 228.
- ¹⁸ Taberî, age, s. 187.
- ¹⁹ Taberî, age, s. 329.
- ²⁰ Safâ, age, c. II, s. 893.
- ²¹ Tarlan, age, s. 82,83.
- ²² Geniş bilgi için bkz.: Yûsufî, Gulâm Huseyn; Kâbusnâme Önsözü, Tahran, 1373.,
- ²³ Safâ, age, c. II, s. 902.
- ²⁴ Taberî, age, s. 149.
- ²⁵ Bkz.: Esedi-i Tûsî, Lugât-ı Furs, Muhammed Debir Siyâkî Baskısı, Tahran, 1336.
- ²⁶ Daha geniş bilgi için bkz: Hörn, Paul, Lugât-ı Furs Mukaddemesi, Tahran, 1336.
- ²⁷ Safâ, age, c. II, s. 903, 904.
- ²⁸ Bkz: Nizâmü'l-Mülk, Siyâsetnâme, Abbas İkbâl Baskısı, Tahran, 1372.
- ²⁹ Daha geniş bilgi için bkz: Âştîyânî, Abbas İkbâl, Siyâsetnâme Mukaddimesi, Tahran, 1372.
- ³⁰ Taberî, age, s. 421.
- ³¹ Safâ, age, c. II, s. 907.
- ³² Bkz. c. II, s. 908.
- ³³ Taberî, age, s.214.
- ³⁴ Safâ, age, c. II, s. 909.
- ³⁵ Safâ, age, c. II, s. 912.
- ³⁶ Taberî, age, s. 77.
- ³⁷ Taberî, age, s. 261 ve yine geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 912-915.
- ³⁸ Bkz. Safâ, age, c. II, s. 915.
- ³⁹ Safâ, age, c. II, s. 915.
- ⁴⁰ Safâ, age, c. II, s. 916.
- ⁴¹ Safâ, age, c. II, s. 916,917.
- ⁴² Daha geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 917-919 ve Taberî, age, s. 147.
- ⁴³ Taberî, age, s. 105.
- ⁴⁴ Tam adı: Hüccetü'l-İslam Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed-i Gazzâli-yi Tûsî'dir.
- ⁴⁵ Safâ, age, c. II, s. 923.
- ⁴⁶ Taberî, age, s. 326,327.

- ⁴⁷ Safâ, age. c. II, s. 924,925.
⁴⁸ Safâ, age. c. II, s. 925,926.
⁴⁹ Taberî, age. s. 281 ve geniş bilgi için bkz. Safâ, age. c. II, s. 926-928.
⁵⁰ Safâ, age. c. II, s. 928,929.
⁵¹ Daha geniş bilgi için bkz. Bahâr, Melikü'ş-şuarâ, Sebka Şinâsî, c. II, s. 128-132.
⁵² Taberî, age. s. 26.
⁵³ Safâ, age. c. II, s. 930-932.
⁵⁴ Tam adı; Şeyhu'l-meşâyih Mecdeddin Ebu'l-Futûh Ahmed b. Muhammed-i Gazzâlî-yi Tûsî'dir. İmam Gazzâlî'nin küçük kardeşidir ve 520/1126 yılında vefat etmiştir.
⁵⁵ Safâ, age. c. II, s. 933.
⁵⁶ Safâ, age. c. II, s. 933.
⁵⁷ Taberî, age. s. 236,237.
⁵⁸ Safâ, age. c. II, s. 934, 941,942.
⁵⁹ Taberî, age. s. 358 ve geniş bilgi için bkz. Safâ, age. c. II, s. 935,936.
⁶⁰ Safâ, age. c. II, s. 939,940.
⁶¹ Safâ, age. c. II, s. 940.
⁶² Taberî, age, s. 152.
⁶³ Tıp alanında büyük üne sahip yazarın tam adı; Zeynüddîn İsmâîl b. Hasan-i Muhammed b. Ahmed-i Huseyn-i Curcânî'dir (434-531/1042-1136).
⁶⁴ Safâ, age, c. II, s. 944-946.
⁶⁵ Taberî, age, s. 202.
⁶⁶ Safâ, age, c. II, s. 946.
⁶⁷ Safâ, age, c. II, s. 946.
⁶⁸ Taberî, age, s. 34.
⁶⁹ Safâ, age, c. II, s. 947.
⁷⁰ Safâ, age, c. II, s. 947,948.
⁷¹ Taberî, age, s. 323 ve yine geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 948-952.
⁷² Her iki eser hakkında geniş bilgi için bkz. Safâ, age. c. II, s. 952,953.
⁷³ Daha geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 953.
⁷⁴ Bilgi için bkz. Bu makalenin "Tercumânu'l-belagâ" maddesi.
⁷⁵ Taberî, age, s. 172, ve geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 954-956.
⁷⁶ Safâ, age, c. II, s. 956.
⁷⁷ Safâ, age, c. II, s. 956.
⁷⁸ Safâ, age, c. II, s. 956.
⁷⁹ Tarlan, age, s. 85, daha geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 957-960 ve Bahâr, age, c. II, s. 328-344.
⁸⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Kazvîni, Muhammed, Çehâr Makâle Önsözü, DibaYayımları, Tahran, 1372.
⁸¹ Safâ, age. c. II, s. 967,968.
⁸² Safâ, age, c. II, s. 968,969.
⁸³ Taberî, age, s. 271 ve daha geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 969-972.
⁸⁴ Bkz. Taberî, age, s. 305.
⁸⁵ Bkz. Safâ, age, c. II, s. 972.
⁸⁶ Taberî, age, s. 305.
⁸⁷ Taberî, age, s. 50 ve yine geniş bilgi için bkz. Safa, age, c. II, s. 973-977.
⁸⁸ Taberî, age, s. 117 ve Safâ, age, c. II, s. 977,978.
⁸⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 980-983.
⁹⁰ Safâ, age, c. II, s. 984,985 ve Taberî, age, s. 296,297.
⁹¹ Taberî, age, s. 347 ve geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 985-988.
⁹² Daha geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 988-992.

-
- ⁹³ Taberî, age, s. 235.
- ⁹⁴ Taberî, age, s. 235.
- ⁹⁵ Safâ, age, c. II, s. 995.
- ⁹⁶ Tam adı; Şeyh Şehâbuddîn Ebu'l-Futûh Yahya b. Habeş b. Emîrek-i Suhreverdi'dir.
- ⁹⁷ Safâ, age, c. II, s. 996.
- ⁹⁸ Safâ, age, c. II, s. 996.
- ⁹⁹ Safâ, age, c. II, s. 996.
- ¹⁰⁰ Safâ, age, c. II, s. 996,997.
- ¹⁰¹ Safâ, age, c. II, s. 997.
- ¹⁰² Tam adı. Şerefuddîn Ebu'l-Fazl Hubeş b. İbrahim el-Mutatabbib et-Tiflîsî olan yazarın ölüm tarihi de 629/1231 yılıdır.
- ¹⁰³ Bu eserler hakkında bilgi edinemedik, sadece isimlerini vermekte yetiniyoruz. Bkz. Safâ, age, c. II, s. 998.
- ¹⁰⁴ Tomgaçhân'ın saltanatı döneminde sahib divan-ı resâil görevini yapan yazarın tam adı; Behâuddîn (veya Zâhiruddîn) Muhammed b. Ali b. Muhammed b. el-Hasan ez-Zâhirî el-Kâtib es-Semerkindî'dir.
- ¹⁰⁵ Taberî, age, s. 235 ve geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 999-1003.
- ¹⁰⁶ Taberî, age, s. 214 ve geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 1003-1005.
- ¹⁰⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 1005-1008.
- ¹⁰⁸ Taberî, age, s. 368.
- ¹⁰⁹ Tarlan, age, s. 81,82.
- ¹¹⁰ Taberî, age, s. 204.
- ¹¹¹ Taberî, age, s. 137 ve geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 1011,1012.
- ¹¹² Geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 1013-1015.
- ¹¹³ Safâ, age, c. II, s. 1015,1016.
- ¹¹⁴ İmam Fahrüddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn-i Taberî-yi Râzî (ö.606/1209).
- ¹¹⁵ Taberî, age, s. 158.
- ¹¹⁶ Safâ, age, c. II, s. 1017.
- ¹¹⁷ Safâ, age, c. II, s. 1017.
- ¹¹⁸ Safâ, age, c. II, s. 1017.
- ¹¹⁹ Erdeşîr-i Bâbekân zamanında mübedân-i mübed olan Tansar, Taberistan şahı Geşnasb'a bir mektup yazmıştır. (Mu'in, A'lâm, "Tansar Maddesi", s. 397).
- ¹²⁰ Taberî, age, s. 125,126 ve geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 1017-1019.
- ¹²¹ Daha geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 1019-1022.
- ¹²² Tam adı, Efdâluddîn Ebu Hamîd Ahmed b. Hamîd-i Kirmânî olan yazarın ölüm yılı 652/1254'tür.
- ¹²³ Safâ, age, c. II, s. 1024.
- ¹²⁴ Taberî, age, s. 274.
- ¹²⁵ Taberî, age, s. 96.
- ¹²⁶ Safâ, age, c. II, s. 1025,1026.
- ¹²⁷ Safâ, age, c. II, s. 1022,1023.
- ¹²⁸ Taberî, age, s. 143.
- ¹²⁹ Tam adı; Sedîduddîn (veya Nûreddîn) Muhammd b. Muhammed-i Avfî-yi Buhârî'dir.
- ¹³⁰ Taberî, age, s. 164,165 ve geniş bilgi için bkz. Safâ, age, c. II, s. 1028.
- ¹³¹ Safâ, age, c. II, s. 1029.
- ¹³² Taberî, age, s. 336.
- ¹³³ Safâ, age, c. II, s. 1030.
- ¹³⁴ Safâ, age, c. II, s. 1031-1033.

¹³⁵ Safâ, age, c. II, s. 1033,1034.

¹³⁶ Taberî, age, s. 138.

İBN TAĞRİBERDÎ VE TARİHÇİLİĞİ

Erkan Göksu *

Özet: XV asır Memluk tarihçiliğinin en önemli temsilcilerinden biri olan İbn Tağrıberdî, hocaları el-Makrîzî ve el-Aynî'nin ölümlerinden sonra Mısır tarihçilerinin lideri durumuna gelmiştir. Onu diğer tarihçilerden ayıran en önemli fark, en alt derecedeki memlûklerden, en yüksek rütbedeki emîr ve sultanlara kadar birçok idarî ve askerî yetkiliyle yakınlık tesis etmiş olması ve bu sayede diğer tarihçilerin ulaşamadığı bilgilere ulaşmış olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: İbn Tağrıberdî, XV. Asır Memlûk Tarihçiliği, en-Nücumü'z-Zâhire, Havâdisü'd-Duhûr, el-Menhelü's-Sâfi

IBN TAGHRIBIRDI AND HIS HISTORIOGRAPHY

Summary: Ibn Taghribirdi, an eminent historian who studied the Mamluk in the 15th century, had become the leading one in this field after el-Makrîzî and el-Aynî died. The most important difference between him and the other historians was that he had close relations with many Mamluks, from average people to the senior administrators like emirs and sultans. Thus he had been able to reach many more sources than other historians.

Key words: Ibn Taghribirdi, the 15th Century history of the Mamluk, en-Nücumü'z-Zâhire, Havâdisü'd-Duhûr, el-Menhelü's-Sâfi

* Araş. Gör. Dr., Kırıkkale Üni. Fen-Ede. Fak. Tarih Böl. (e-posta: erkangoksu@hotmail.com)

Hayatı

Ebu'l-Mehâsin Cemâleddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yaşbuğavî (Başbuğavî) ez-Zâhirî, 812/1409-1410 (veya 813/1410-11) yılında Kâhire'de, şimdiki Kale Mahallesi'nde bulunan Sultan Hasan Medresesi'nin yakınındaki Emîr Muncuk Yûsufî'nin evinde doğmuştur.¹ Babası Emîr Seyfeddin Tağrıberdî yakışıklı bir Anadolu memlûkudur.² Annesinin ise milliyeti bilinmemekle beraber³, bazı yazarlar onun "Sultan Berkuk'un Türk cariyelerinden biri" olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴

Şemseddin Günaltay⁵, Ramazan Şeşen⁶, Şehabeddin Tekindağ⁷, Mustafa Çuhadar ve bazı batılı araştırmacılar⁸, İbn Tağrıberdî'nin Türk olduğu konusunda müttefiktirler. Müellifin babası için kullanılan "Rûmiyyü'l-cins (رومي الجنس)"⁹, "Rûmî (الرومي)" veya "Rûmiyyü'l-asl (رومي الأصل)"¹⁰ tabirlerinin, Anadolu'da yaşayan farklı ırk ve dine mensup insanlar için kullanıldığına, dolayısıyla etnik bir anlam ifade etmediğine işaret eden Mustafa Çuhadar¹¹, İbn Tağrıberdî'nin Türk olduğuna dair şu delilleri ileri sürmüştür: Babasının isminin Türkçe "Tağrıberdî (Tanrıverdi)" olması; memlûk sistemi içerisinde yetişerek genellikle Türklere tevdi' edilen mühim askerî görevlerde bulunması; İbn Tağrıberdî'nin Türkçeyi ve Türk tarihini çok iyi bilmesi.¹²

Ancak bu deliller, XV. asır Mısır coğrafyası ve Memlûk devletinin siyasî, idarî, ictimâî ve ilmî şartları dâhilinde değerlendirildiğinde meseleye açıklık getirmekten uzaktır. Nitekim o dönemde "Memlûk" ve "Türk/Etrâk" kelimelerinin aynı anlamda kullanıldığı, milliyeti ne olursa olsun Memlûk sistemine dâhil olan kişilere "Türk"

denildiği ve genellikle Türkçe isimler verildiği bilinmektedir.¹³ Müellifin anadilinin Türkçe olduğu konusu da tartışmaya açıktır. Nitekim yönetimde ve idarî kadrolarda, sosyal ve kültürel hayatta Türklerin hâkim olduğu XV. asır Memlûk coğrafyasında, Türkçenin büyük önem kazandığı, müelliflerin Türk tarihine, Türkçe yazılmış eserlere vakıf olmak, hatta Memlûk sultanları nezdinde itibar kazanmak amacıyla Türkçe öğrendiklerine dair bilgiler mevcuttur ki İbn Tağrıberdî'nin de anadilinin Türkçe olmayıp, bu dili sonradan öğrenmiş olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁴

İbn Tağrıberdî'nin babası, el-Melikü'z-Zâhir Berkük'un ilk yıllarında bu sultanın memlûkleri arasına girmiş ve bu yüzden “ez-Zahirî (الظاهرى)” nisbesiyle anılmıştır.¹⁵ Berkük, kısa bir süre sonra Emîr Tağrıberdî'yi azad etmiş ve el-Memâlîkü's-Sultâniyye'nin¹⁶ bir zümresi olan Hasekî Fırkasının¹⁷ başına getirmiştir.¹⁸ Kısa sürede hükümdarın en güvendiği emîrlere arasına giren Seyfeddin Tağrıberdî, efendisinin ona verdiği görevleri başarıyla yerine getirmiştir. Sultan Berkük, Mintaş İsyanı'nı bastırdıktan sonra Mısır'a müjdecî olarak onu göndermiş, daha sonra kademe kademe terfi ettirerek muhafız birliği kumandanlığına (re'sü nevbeti'n-nüveb “رأس نوبة النوب”)¹⁹ yükseltmiştir. Seyfeddin Tağrıberdî bu dönemde ayrıca Haleb Nâibliği (نباية حلب), yüzler ve binler emîriliği (emîr mi'e ve mukaddem elf “أمير أمير مائة ومقدم ألف”), emîri silâh (أمير سلاح) ve emîr-i meclislik (أمير مجلس) gibi önemli vazifelerde de bulunmuştur.²⁰

Emîr Tağrıberdî, Sultan Berkük'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu el-Melikü'n-Nâsır Ferec döneminde de yükselmeye devam etmiştir. Bu dönemde Atabekü'l-Asâkir (أتابك العساكر)²¹ derecesine terfi

İBN TAĞRİBERDÎ VE TARİHÇİLİĞİ

eden Emîr Tağrıberdî, devletin en önemli niyâbeti olan ve yalnızca büyük emirlere tevdi edilen Şâm Nâibliği (نائب الشام)'ne atanmıştır.

Burada Şam şehirlerini Timur'a karşı müdafaa etmiş, ancak hezimete uğrayarak Sultanla beraber Mısır'a geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Timurluların Şam'dan ayrılmalarından sonra ikinci defa Dımaşk Niyâbeti (نيابة دمشق)'ne tayin edilmiştir.²² Ancak bu görevde iken bü-

yük bir ihanetle suçlanmış ve cezalandırılmaktan korkarak Kuzey Suriye'deki Türkmen beldelerine (بلاد التركمان) kaçmıştır. Bir müddet

bu beldelerde kalan Emîr Tağrıberdî, Sultan Ferec tarafından affedilmesi üzerine Kâhire'ye dönmüş ve Atabekü'l-Asâkir (أتابك العساكر)'in

başına geçirilmiştir (808/1405-1406). Bu arada Sultan Ferec, yeniden gözde emîrlerden biri haline gelen Emîr Tağrıberdî'nin büyük kızı

Hond Fâtıma'yla evlenmiştir. Daha sonra üçüncü defa Dımaşk Niyâbeti'ne atanan Emîr Tağrıberdî (813/1410), bu göreve atandıktan

kısa bir süre sonra da vefat etmiştir (16 Muharrem 815/28 Nisan 1412).²³

İbn Tağrıberdî'nin, altı erkek ve dört kız kardeşin en küçüğü olduğu ve babasının vefatı sırasında henüz iki-üç yaşlarında bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁴ Bununla beraber önemli bir emîrin oğlu ve Sul-

tan'ın kayınbiraderi olmasından dolayı, yetimliğin mahrumiyetlerinden pek etkilenmediği söylenebilir. Nitekim babasının ölümünden

sonra, kız kardeşlerinin isteğiyle Kâhire'ye gitmiş ve burada önce ablası Hacer'in kocası Hanefî kadısı Nâsırüddin Muhammed b.

Adîm'in, onun vefatından sonra (819/1416) da yine eniştelерinden olan Şafîî Başkadısı²⁵ Celâlüddin Abdurrahman b. Ömer el-

Bulkînî'nin himayesinde kalmıştır.²⁶

İbn Tağrıberdî'nin İbnü'l-Adîm ve el-Bulkînî gibi zamanın iki önemli âliminin gözetiminde başlayan tahsil hayatı, el-Bulkînî'nin vefatından sonra (824/1421) da devam etmiştir. Bu dönemde babasının memlûkleri tarafından himaye edilen İbn Tağrıberdî, tahsiline devam ettiği muhtelif ilimler yanında askerî eğitim (fünûnü'l-furûsiye, remîyyü'n-nüşşâb vs.) alma imkânı da bulmuştur.²⁷

İbn Tağrıberdî'nin, çok küçük yaşta yetim kalmasına karşılık rahat bir çocukluk geçirmesinin sebeplerinden biri de askerî sınıfa mensup memlûk kökenli emîrlerin çocuklarından teşekkül eden ve bir nevi ihtiyat kuvveti olarak merkezde bulundurulmuş “Evlâdü'n-Nâs”a²⁸ dâhil olmasıdır. Buna bağlı olarak kendisine maaş başlandığı gibi bazı ıktâ'lar da tevcih edilmiştir.²⁹ Bu konuyla ilgili anlattığı şu hikâye dikkat çekicidir:

“İbn Tağrıberdî, beş yaşındayken, Memlûk devlet geleneğine göre Sultandan ıktâ' talep edenlere Sultan tarafından ekme verildiğini, bunun ıktâ' talebinin kabul edildiğine işaret olduğunu öğrenir ve Sultan Şeyh'in huzuruna çıktığında ondan ıktâ' ister. Sultan kendisine gayet sıcak yaklaşır sohbet ettikten sonra yanındakilere işaret ederek ekme getirmelerini emreder. Büyük bir kaptan getirilen ekmeği ‘bu güzel ve büyük bir ekmeğdir’ diyerek İbn Tağrıberdî'ye uzatır. Ekmeği alan İbn Tağrıberdî, yere fırlatır ve ‘bunu bana değil, dervişlere ver. Ben ancak fellahların ekmeğini isterim. Onlar tavukla, koyunla, kazla gelirler’ der. Bu sözler Sultan'ın çok hoşuna gider ve bayılacak kadar gülmesine sebep olur. İbn Tağrıberdî için 300 dinar emreder ve daha sonra ondan isteyeceği her şeyi fazlasıyla vereceğine dair söz verir.³⁰

İbn Tağrıberdî'nin Memlûk sultanları ve büyük devlet ricaliyiyle iyi ilişkiler kurmuş olması da rahat yaşamını temin eden unsurlardan biridir.³¹ Nitekim onun Barsbay, Çakmak, İnal ve Hoşkadem gibi

Memlûk sultanlarıyla sık sık görüştüğü, sarayda düzenlenen muhtelif etkinliklere, av partilerine, âlim ve ediplerin toplantılarına katıldığı bilinmektedir.³² Özellikle kayınbiraderi Sultan Çakmak onun oğlu el-Makâmü'n-Nâsîrî Muhammed'le tesis ettiği dostluk, ona her alanda büyük fayda ve imkânlar sağlamıştır. Sultan Çakmak, oğlu Muhammed'i İbn Tağrıberdî'nin yeğenlerinden biriyle evlendirmiş ve İbn Tağrıberdî, önemli eserlerinden biri olan “el-Menhelü's-Sâfî”yi ona takdim için yazmıştır.³³

es-Sehâvî, İbn Tağrıberdî'nin sefirlik ve hâs nâzırlık³⁴ gibi vazifelerde bulunduğunu kaydetmiş ise de bu konuda fazla malumat bulunmamaktadır. Esasen onun devlet hizmetindeki görevlerinin mühim kısmının, talebe yetiştirmek ve sultan ve diğer devlet erkânının yakınında bulunarak istişârî mahiyette çalışmalar yapmak olduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışında bir veya birkaç defa Hac Emîri³⁵ olarak görevlendirildiği (826/1423, 849/1445 ve 863/1459)³⁶ ve Sultan Barsbay'ın Şam Seferi'ne (836/1432) katıldığı bilinmektedir.³⁷

İbn Tağrıberdî'nin, maddî bakımdan rahat bir hayat sürdüğü söylenebilir. Her ne kadar eserinin bir yerinde “babasının ölümünden sonra Sultan Ferec döneminden kalan mallarına el koyulduğunu ve bu sebeple malsız, mülksüz kalarak fakir düştüğünü” söylese de, bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır.³⁸ Tahsiline Kur'an'ı ezberlemekle başlayan İbn Tağrıberdî, Hanefî fakihlerinden Şemseddin er-Rûmî, Kâdî'l-kudât Bahâeddin Ebu'l-Bekâ ve Kâdî'l-kudât Bedreddin Mahmûd el-Aynî'den fıkıh, zamanın meşhur Hanefî âlimlerinden nahiv, Kıvâmüddin Muhammed b. Muhammed ve Şehâbeddin Ahmed b. Ömerşah ed-Dımaşkî'den edebiyat, Muhyiddin Kâfîyeci'den meânî ve beyân okumuştur. Bunların dışında İbn Hacer el-Askalânî, Mekke Kadısı Celâleddin Ebu's-Saâdât İbn Zahir ve İbn Arabşâh gibi âlimle-

rin derslerine katılmış, muhtelif hadîs âlimlerinden temel hadis kaynaklarını dinlemiştir. Bunların yanında tasavvuf, astronomi, tıp, matematik ve musikiyle de ilgilenen İbn Tağrıberdî, Farsça ve Türkçe öğrenmeyi de ihmal etmemiştir.³⁹

Aldığı dersler içinde en çok tarihi seven İbn Tağrıberdî, zamanla bu alana yönelmiştir. Dönemin meşhur tarihçileri el-Makrizî ve el-Aynî'nin öğrencisi olan müellif, özellikle el-Makrizî'nin metot ve üslûbundan etkilenmiştir.⁴⁰ Bunlar dışında tarih sahasında ders aldığı diğer meşhur âlimler, İbn Hacer ve İbn Arabşâh'dır. Ayrıca Abdullatif b. Muhammed b. Ebu'l-feth ve Emîr Seyfeddin Esenbey b. Abdullah el-Zahirî gibi âlimlerden de faydalandığı, eserlerindeki bazı bölümleri onlardan naklettiği bilinmektedir.⁴¹

İbn Tağrıberdî, ömrünün son yıllarında Kâhire'de Melik Eşref İnal türbesinin yakınına büyük bir türbe yaptırıp, kitaplarını ve yazdığı eserleri oraya vakfetmiştir. Bundan bir müddet sonra bir hastalığa tutulmuştur. Bu hastalık sebebiyle tahammül edilemeyecek derecede şiddetli karın ağrısı çeken İbn Tağrıberdî, 5 Haziran 1470 (5 Zilhicce 874) tarihinde hayata gözlerini yummuştur.⁴² Sağlığında iken yaptırdığı ve kitaplarını vakfettiği türbesine gömülmüştür.⁴³

Eserleri

İbn Tağrıberdî'nin eserlerinin hemen hepsi tarihle alâkalıdır. Bunların yanında şiirlerini ihtiva eden bir dîvânı olduğu gibi, oldukça kıymetli bir terceme-i hâl kitabı da mevcuttur. Tamamı Arapça olarak kaleme alınan bu eserlerden en önemlileri şunlardır⁴⁴:

en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire (النجوم الزاهرة : ،

(في ملوك مصر والقاهرة

Mısır'ın fethinden (641) müellifin vefatından bir yıl öncesine (1467/873) kadar geçen sekiz buçuk asırlık dönemi ele alır. Müellif, eserin mukaddimesinde bu kitabı herhangi bir sultan veya emîrin isteği olmaksızın, kendi arzusuyla yazdığını söylemekteyse de sonlara doğru el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın oğlu Emîr Muhammed'in teşviikiyle kaleme aldığını zikretmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla müellif, eserini Emîr Muhammed'in saltanatı döneminde bitirip ona takdim etmeyi istemiş, ancak Emîr Muhammed'in genç yaşta ölmesi üzerine bu arzusunun ulaşamamıştır.

Müellif bu eserinde el-Aynî'nin "İkdü'l-Cumân"da takip ettiği metodu uygulamak istemiştir.⁴⁵ Kronolojik bir sıra takip edilmekle beraber, saltanat devirlerinin esas alındığı bölümler mevcuttur. Diğer bir ifade ile her sultanın dönemi ayrı bir bâb şeklinde ele alınıp, bu dönemlerdeki siyasî ve içtimaî olaylar kronolojik sırayla bir bütün halinde kaydedilmiştir. Ayrıca her yılın sonunda o yıl ölen meşhurlar (vefeyât), imar faaliyetleri, meydana gelen salgın hastalıklar, yangın, kıtlık gibi felâketler, gündelik hayata dair bilgiler (fiyatlar gibi) verilmiştir. Yer yer komşu ülkelerde yaşanan olaylara temas edilmiştir. Bu kısımlar, müellifin bizzat kendi müşahedelerine dayandığı için daha ehemmiyetlidir. Eserde, bazı hadiselerle ilgili kaleme alınmış şiirler de bulunmaktadır.

Müellif, Mısır tarihinin fetihden X. yüzyıla kadar geçen dönemini geniş olarak ele almış ve bölgede kurulan bağımsız devletler hakkında bilgi vermiştir. Bu bakımdan eser bu dönem için zengin bir kaynaktır. Memlûkler döneminde eserini daha da genişletmiş ve bizzat

şahit olduğu Sultan Ferec ve Sultan Kayıtbay zamanının âdetâ günlüğünü tutmuştur. Bu arada İbn Abdülhakem, İbn Zûlak, el-Kuzâî, el-Müsebbihî, İbn Müyesser, İbn Aybek ve el-Makrîzî gibi Mısır tarihçilerinin eserlerinden de nakillerde bulunmuştur. Fetihden itibaren her yılın olaylarının sonunda Nil sularının kabarma ve çekilme durumunu vermiş ve bu sebeple “Nil nehri tarihçisi” unvanını kazanmıştır. İbnü'd-Dâye, İzzeddin İbnü'l-Esîr, Ebû Şâme, İbn Vâsıl, İbn Kesîr, İbnü'l-Cevzî, Safedî, Şehâbeddin Ahmed en-Nüveyrî, Birzâlî ve Zehebî gibi tarihçilerin eserleri onun en önemli kaynaklarını teşkil eder.⁴⁶

en-Nücümü'z-Zâhire'nin 20-363 (641-976) yıllarını kapsayan kısmı, ilk olarak Theodor W. J. Juynboll ve B. F. Mattheus tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır (Leiden 1855-1861). Daha sonra William Popper, 366-566 (977-1171) ve 746-872 (1345-1467) yıllarına ait kısımlarını yine iki cilt halinde neşretmiş, ayrıca 784-874 (1382-1469) dönemini ele alan bölümünden bazı kısımları İngilizceye çevirmiştir. Edmond Fagnan ise Kuzey Afrika ile ilgili bölümlerini Fransızcaya tercüme etmiştir. Eserin tamamının neşri ise Mısır'da gerçekleştirilmiştir. Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1930-1956 yılları arasında on iki cildini neşretmiş, daha sonra Fehîm Muhammed Şeltût XIII. (Kâhire 1970), Cemâl Muhammed Muhriz - Fehîm Muhammed Şeltût XIV. (Kâhire 1972), İbrahim Ali Tarhan XV. (Kâhire 1972) ve Cemâleddin eş-Şeyyâl ile Fehîm Muhammed Şeltût XVI. (Kâhire 1972) cildini yayımlamıştır. Muhammed Hüseyin Şemseddin ise eserin tamamının tıpkıbasımını yapmıştır (Beyrut 1413/1992).⁴⁷

Keşfü'z-Zünûn ve Kâmûsü'l-Alâm'daki kayıtlara göre Mısır'ın fethinden sonra bu eser Yavuz Sultan Selim'in emriyle İstanbul'a götürülmüş ve Kemal Paşazâde tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Günaltay da “Osmanlıların Mısır’ı fethi sırasında Yavuz Sultan Selim’in bu eseri Mısır kütüphanelerinde görüp çok beğendiğini, Kadiasker İbn Kemal’i bu eserin tercümesi için görevlendirdiği, Kemal Paşazade’nin daha Mısır’dayken işe başlayarak eserin bir bölümünü tercüme ettiği ve Başçızâde’ye temize çektirdikten sonra İstanbul’da Padişaha sunduğunu kaydetmektedir. Ancak bu olay hakkında başka bir kaynakta bilgiye tesadüf edilmediği gibi, Kemal Paşazâde’nin eserleri arasında da bu tercümeden bahsedilmemektedir. Eserin bir yazması Ayasofya Kütüphanesi, Arapça yazmalar, nr. 3496-7’de bulunmaktadır.⁴⁸

Havâdisü'd-Duhûr fî Mede'l-Eyyâm ve's-Şuhûr (حوادث الدهور)

(في مدى الايام والشهور)

İbn Tağrıberdî, mukaddimesinde bu eseri hocası el-Makrîzî’nin “el-Kitabü’s-Sülûk el-Marifeti Düveli’l-Mülûk”una zeyil olarak hazırladığını ve 845/1436 yılından sonraki olayları kapsadığını belirtmiş⁴⁹, olayları hocası gibi yıllara göre verdiğini, ancak onun aksine anlatımlarını kısa tuttuğunu, hâl tercümelerini ise daha geniş biçimde ele aldığını söylemiştir. Eserde kronolojik bir sıra takip edilmiş ve yıllık hadiselerin sonuna vefeyât bölümü eklenmiştir. Bazı hadiseler daha geniş verilmekle beraber, metot, üslup ve muhteva bakımından “en-Nücümü’z-Zâhire”nin son cildine benzemektedir. Eserde zaman zaman hocası el-Makrîzî’yi eleştirdiği görülmektedir.⁵⁰ Nil’in akış rejimi, gündelik hayata dair bazı bilgiler gibi iktisadî ve içtimaî kayıtlar bu eserde de verilmiştir. Bu kayıtlar müellifin müşahedelerine dayanması bakımından gayet önemlidir.⁵¹

William Popper kitabın 845-874 (1441-1469) arasını ele alan bölümünü neşretmiş (I-IV, Berkeley 1931-1942), ardından bunu İngi-

lizceye çevirmiştir (History of Egypt, Connecticut 1967); tamamı ise İzzeddin Muhammed Kemâleddin tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1990). Yurt dışında değişik kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan eserin, İstanbul kütüphanelerindeki tek yazması Ayasofya Ktp. nr. 3185'dedir.⁵²

el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi Ba'de'l-Vâfi (المنهل الصافي)

(والمستوفي بعد الوافي)

es-Safedî'nin "el-Vâfi bi'l-Vefeyât"ına zeyl olarak yazılmıştır. Yazımında Bağdadî, İbn Hallikân ve Safedî'nin metotlarına uyulmuştur. Eserin mukaddimesinde, herhangi bir şahsın teşviki olmaksızın yazıldığı ifade edilmiştir. Eserde ilk önce Memlûk sultanı el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek et-Türkmânî'nin biyografisi verilmiştir. Daha sonra 1252'den 1458 yılına kadar yaşayan 3000'e yakın sultan, emîr, âlim, şair ve sahalarında meşhur olan kişinin hal tercümeleri alfabetik sırayla verilmiştir. Zaman zaman Mısır ve Suriye eşrafına ilâve olarak Doğu'da ve Batı'da hüküm süren müslim ve gayr-i müslim diğer devletlerdeki meşhur simalar hakkında da bilgi vermiştir. Kitabın sonunda ise öğrencisi Ahmed b. Hüseyin et-Türkmânî tarafından yazılan kendi biyografisi bulunmaktadır.

Müellif, eserinde övgü ve yergiye kaçmaksızın mutedil bir üslûp kullanmıştır. Biyografisi verilenler arasında bazı kadınlar da bulunmaktadır. el-Makrizî, el-Aynî ve ez-Zehebî gibi alimlerden nakiller yapmıştır. Eserin tamamı yedi cilt olup altı cildi bu isimle, son cildi ise "Kitabü'l-Künâ" adıyla bilinmektedir.⁵³

Çeşitli yazma nüshaları zamanımıza ulaşan kitabın önce I. cildi Ahmed Yûsuf Necâfî (Kâhire 1956), ardından I, II, IV, VI ve VII. ciltleri Muhammed Muhammed Emîn, III ve V. ciltleri Nebîl Mu-

hammed Abdülazîz tarafından neşredilen eserin, dokuzuncu cilde kadar olan büyük bir kısmı neşredilmiştir (Kâhire 1984-1993).⁵⁴ Muhelif kütüphanelerde nüshaları bulunan eserin bir nüshası, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Ahmed III. Arap. yaz., nr.3018'de bulunmaktadır.⁵⁵

Mevridü'l-Letâfe fi men Veliye's-Saltana ve'l-Hilâfe (مورد اللطافة)

(في من ولي السلطنة والخلافة)

Hız. Peygamber'den itibaren el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın oğlu el-Melikü'l-Mansûr Osman'ın saltanatının sonuna kadar geçen sürede halifelik ve sultanlık yapmış olan 143 şahsın hal tercümesini içine alır. Hız. Peygamberin hayatından özet olarak bahsettikten sonra, halifelerin, Mısır'daki Ubeydîler, Eyyubîler ve Memlûkler hakkında önemli bilgiler verilmektedir.

İstanbul kütüphanelerinde çeşitli yazmaları bulunan (msl. Fatih Ktp. Arap. yaz., nr. 4505) eseri, Joseph D. Carlyle neşretmiş (Cambridge 1792); ikinci bir neşri Nebîl Muhammed Abdülazîz Ahmed tarafından yapılmıştır (Kâhire 1997). İbn Fehd Muhibbüddin (ö. 954/1547), Menhelü'z-zarâfe adlı kitabını bu eserin zeyli olarak hazırlamıştır. Brockelmann, Hasan et-Tolûni'ye (ö. 923/1517) ait “en-Nüzhetü's-Seniyye fi Ahbâri'l-Hulefâ' ve'l-Mülûki'l-Mısriyye” adlı kitabın “Mevridü'l-Letâfe”nin muhtasarı olduğunu kaydetmektedir.⁵⁶

ed-Delîlü's-Şâfi 'ale'l-Menheli's-Sâfi (الدليل الشافي على المنهل)

(الصافي)

Müellifin belirttiğine göre bu eser “el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi”nin fihristi olup, okuyucuya kolaylık sağlamak amacıyla hazırlanmıştı. Fehîm Muhammed Şeltût tarafından yayımlanmıştır.

lanmıştır (I-II. Mekke 1980). Bu eserin bir nüshası Kara Çelebizade, nr. 266'da bulunmaktadır.⁵⁷

el-Bahrü'z-Zâhir fî 'İlmi'l-Evâ'il ve'l-Evâhir (البحر الزاخر في علم
(الاول والواخر)

Hız. Âdem'den müellifin zamanına kadar gelen bir umumî tarihtir. Yıllara göre düzenlenen eserde, Sayrafi'nin Nüzhetü'n-nüfûs ve'l-ebdân'ı eleştirilmiştir. Hatîb el-Cevherî ise İbn Tağrıberdî'nin bu kitabı, kendisinin Nüzhe'yi telifine başladığını duyunca ele aldığını söyler. Eserin bazı kısımları günümüze ulaşmış olup bunlardan 32-71 (652-690) yılları arasında konu alan kısmının yazma nüshası Paris Bibliotheque Nationale'de (nr. 1551), Mısır topografyası hakkında geniş bilgi veren III. cildinin yazması ise Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye'de bulunmaktadır.

el-Envâru'z-Zâhire ve'l-Kevâkibü'l-Bâhire mine'n-Nücûmi'z-Zâhire

en-Nücûmü'z-Zâhire'nin muhtasarı olup iki nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (III. Ahmed, nr. 2976, 2977).

Menşe'ü'l-Letâfe fî men Veliye'l-Hilâfe

Mısır'ın en eski dönemlerinden 719 (1319) yılına kadar gelen eserin bir nüshası Paris Bibliotheque Nationale'de (nr. 1770) kayıtlıdır.

Nüzhetü'r-Re'y fî't-Târih (نزهة الرائي في التاريخ)

On ciltten fazla olduğu bilinen ve yıl, ay, gün tertibine göre hazırlanan bu eserin sadece 678-747 (1279-1346) yıllarını kapsayan IX. cildi günümüze ulaşmış olup yazma bir nüshası Oxford Bodleian Kütüphanesinde dir.

İbn Tağrıberdî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserlerinden bazıları şunlardır:

*el-Beşâre fî Tekmîli'l-İşâre*⁵⁸

*Hilyetü's-Sıfât fî'l-Esmâ' ve's-Sınâ'at*⁵⁹

*es-Sükkerü'l-Kâdih ve'l-'Itrü'l-Fâ'ih*⁶⁰

*Tehârifü'l-Evlâdi'l-Arab fî'l-Esmâ'i't-Türkiyye*⁶¹

el-İntisâr li-Luğati't-Tâtâr

*el-Envârü'z-Zâhire fî'l-Kevâkibi't-Tâhire*⁶²

Eserlerinin eski zamanlara ait kısımlarında kendinden evvelkilerin eserlerinden istifade etmiş olmakla beraber, tarihî tenkit de yapmağa çalışmaktadır. En kıymetli kısım kendi zamanına ait bahisler olup, o zamanın zaaflarını ekseriya şiddetle tenkit eder ve bâtil itikatları (msl. astroloji) reddeder. Bir rivayete göre, Mısır Sultanının Fatih Sultan Mehmed'e yazdığı mektupları bu zat kaleme almıştır.⁶³

İslam Tarihçiliği Bakımından Önemi

İbn Tağrıberdî'nin tarihçiliği üzerinde özellikle el-Makrîzî ve el-Aynî'nin büyük etkisi vardır. Bununla beraber, daha önce de belirttiğimiz gibi eserinde gerekli gördüğü yerlerde el-Makrîzî'yi bile eleştirmekten çekinmemiştir. Onların üslup ve metotlarını takip eden İbn Tağrıberdî, zekâsı, açık görüşlüğü ve Türkçe bilmesinin kendisine kattığı avantajla kısa sürede önemli bir tarih yazarı olarak temayüz etmiş, el-Makrîzî (ö. 845/1441) ve el-Aynî'nin (ö. 855/1451) vefatlarından sonra Mısır tarihçilerinin lideri durumuna gelmiştir. Mustafa Ziyâde'nin ifadesiyle o dönemde tarihçiler arasında onunla tartışacak kimse yoktur. Nitekim kendisi el-Aynî'nin vefatı nedeniyle kaleme aldığı bir yazıda kendisi de şunları söylemiştir:

“Onun cenaze namazını kıldıktan sonra Bedreddin Muhammed b. Abdülmü‘nim el-Hanbelî bana dedi ki ‘meydan sana kaldı, yüzün aydın olsun.’ Ben ise ona cevap vermedim. Eve döndükten sonra, el-Aynî’nin yazısıyla yazılmış bir varakı ona gönderdim. Bu kâğıtta, bazı büyüklerin el-Aynî’ye tarihten sordukları, o ise yaşının geçmiş ve zihninin bulanıklığından cevap veremediğinden bana gönderdiği ve övgülü sözler dizdikten sonra ‘bu işte artık sen güvenilir bir kişi oldun. Sen meydanın atı ve zamanın üstadısın. Bunun için Allah’a şükret.’ dediği yazıyordu. Zikredilen bu varakın tarihi 849. Yani el-Aynî’nin vefatından iki sene önce.”⁶⁴

Onun diğer tarihçilerden farklı bir özelliği de şudur: O, alt derecedeki memlûklerden en yüksek rütbedeki emir ve sultanlara kadar çok geniş idarî ve askerî zevatla yakınlık tesis etmiştir. Onun ana haber kaynaklarından birini şüphesiz bu zevat ve özellikle babasının memlûkleri teşkil etmiş ve bunlar sayesinde muasırı hiçbir müellifin ulaşamadığı bilgileri kaydetmiştir.⁶⁵

Hayranlık duyduğu ve eserlerinde "şeyhimiz" diyerek andığı el-Makrîzî’nin açtığı Mısır tarihçiliği çığırını sürdürdü. Mısır tarihçiliğinin altın devri sayılan XV. yüzyılın en başarılı tarihçilerinden biri olarak çok sayıda eser telif etti. İbn Tağrıberdî’nin biyografisini yazan talebesi Alâeddin İbnü't-Türkmânî, onu tarihçilerin umdesi (pîri, üstâdı) ve zekâsıyla, güzel ahlâkıyla, asâletiyle büyük bir insan olarak tanıtır. İbn Tağrıberdî, aynı zamanda Arapça ve Türkçe şiirler yazan bir şair ve zamanın meşhur müzisyenlerinden biriydi. Fakat bu yaygın şöhretine rağmen İbn Tağrıberdî’nin çağdaşları es-Sehâvî ve Ali b. Dâvûd es-Sayrafi tarafından ağır bir şekilde eleştirildiği görülmektedir. es-Sehâvî onun eserlerinin yanlışlarla dolu olduğunu, isimlerde ve kelimelerin yazılışında pek çok hata yaptığını, hatta tahriflerde bulun-

duğunu ve üslûbunda mübalağaya kaçtığını belirtir. Ayrıca Türk tarihi konusunda çok iddialı olduğunu, kendini önceki üç asırda yaşayan tarihçilerden üstün gördüğünü, hatta hocası el-Aynî'nin, zaman zaman kendi fikirlerinden faydalandığını söylediğini hatırlatarak gururu yüzünden onu tenkit eder.⁶⁶ Ancak es-Sehâvî'nin sözleri daha ziyade yıkıcı tenkit olarak görülmüş, bu sert eleştirileriyle ünlü âlimin, özellikle el-Makrîzî ve o ekole mensup tarihçilere karşı düşmanca bir tavır takındığı kabul edilmiştir.

Yine es-Sehâvî'nin çağdaşı âlimleri tanıtırken çok sert davrandığı ve bu tavrın ilmî kıskançlıkla da alâkalı olduğu yaygın bir kanaattir. Hatîb el-Cevherî ise Nüzhetü'n-nüfûs adlı eserinde "en değerli hocamız, tarih ilminde en büyük şeyhimiz" dediği İbn Tağrıberdî'yi "İnbâü'l-heşr" adlı eserinde şiddetle eleştirmiş, onun avamdan bir şahıs gibi yeni yazı öğrenen kâtiplerden farksız biçimde pek çok imlâ hatası yaptığını, bazı harfleri ve kelimeleri, bu arada âlimlerin isimlerini dahi yanlış yazdığını, bazen hocaları öğrenci, öğrencileri hoca gösterdiğini ve düzeltilemeyecek kadar çok sayıdaki bu hataları gören okuyucuların kitaplarını ellerinden bırakacağını ifade etmiş, ayrıca onun taraf tuttuğunu ve şiirlerinin de sıradan şairlerinkinden farklı olmadığını ileri sürmüştür. Pek çoğu günümüze ulaşan eserleri, İbn Tağrıberdî'nin ilmî derecesini ve Müslüman Mısır'ın en büyük tarihçilerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁷

¹ İbn Tağrıberdî'nin doğum tarihi ihtilaflıdır. Müellif kendi doğum tarihinin tahminen 811 (1409-1410) yılından sonra olduğunu ifade ederken (İbn Tağrıberdî, *el-Menhelî's-Sâfi ve'l-Müstevfi Ba'de'l-Vâfi*, [el-Mektebetü'ş-Şâmîle], I, 320.), es-Sehâvî, Şevvâl 813 (Şubat 1411) tarihini vermektedir [es-Sehâvî (Şemsü'd-dîn Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî), *ed-Dav'ü'l-Lâmî li-Ehli'l-Karnî't-Tâsi*, Beyrut 1412 (1992), X, 305.] Müellifin doğum tarihi konusundaki görüşler için ayrıca bkz, İbnü'l-İmâd el-Hanbelî el-Dımaşkî, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri Men Zeheb*, IX, (Tahkik: Abdulkadir el-Arnaût-Mahmud el-Arnaût), (Dâru İbni Kesîr), Beyrut 1414 (1993), s.,

s.472.; Muhammed Mustafa Ziyâde, *Müverrihun fî Mısri fî'l-Karnü'l-Hâmis Aşere el-Milâdî el-Karnu't-Tâsi'i'l-Hicrî*, Kâhire 1949., s.26.; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I, (Tahkîk: Muhammed Hüseyin Şemseddin), (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye), Beyrut 1413/1992., (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.10.; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s.219. Brockelman, “Ebu'l-Mehâsin”, *İA.*, MEB Yay., IV, İstanbul 1993, s.90.

² İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], I, 318, 320.; es-Sehâvî, III, s.29.; Ziyâde, a.g.e., s.26.

³ İbn Tağrıberdî, diğer kardeşlerinin annelerinin milliyetleri hakkında Türk, Çerkez, Tatar veya Rûmî demek suretiyle bilgi vermiş, kendi annesinin milliyetinin ise meçhul olduğunu kaydetmiştir. “أم ولد مجهولة الجنس” (*el-Menhelü's-Sâfi*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], I, 320.; ayrıca bkz.; *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.10.)

⁴ Ziyâde, a.g.e., s.26.

⁵ Şemseddin Günaltay, Seyfeddin Tağrıberdî'nin, Başboğa adındaki büyük bir tüccarın kölelerinden olduğunu söylemekte İbn Tağrıberdî'yi “Türk dehasının övünülecek örneklerinden biri” olarak vasıflandırmaktadır (Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*, İstanbul, 1991, s.390.).

⁶ Şeşen, a.g.e., s.219.

⁷ Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, s.8.;

⁸ Robert Irwin, “Mamluk History and Historians”, *The Cambridge History of Arabic Literature/ Arabic Literature in the Post-classical Period*, (Edited by Roger Allen-D. S. Richards), The Cambridge University Press 2006., s.168.; Brockelman, aynı yer.

⁹ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], I, 318.; *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.10.

¹⁰ es-Sehâvî, III, s.29.; İbn Tağrıberdî (Yusuf b Tağrıberdî el-Atabekî Cemâleddin Ebu'l-Mehâsin), *Mevridü'l-Letâfe fî men Veliye's-Saltana ve'l-Hilâfe*, (Tahkîk Nebil Muhammed Abdülaziz Ahmed), Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire 1997., (Mukaddime), s.ۛ

¹¹ Mustafa Çuhadar, *Abu'l-Mehâsin Camal al-Din Yusuf Bin Tağrıberdî Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti ve Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Yazmalarının Tavsihi (813-847/1410-1470)*, Erciyes Üni. SBE (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 1991., s.6.; Mustafa Çuhadar-İsmail Yiğit, “İbn Tağrıberdî”, *DİA*, XX, İstanbul 1999, s.385.

¹² Çuhadar bu konudaki görüşünü es-Sehâvî'nin “üç yüz seneden beri tarihçiler arasında Türkleri, onların dillerini en iyi bilen odur” şeklindeki kaydıyla desteklemektedir (es-Sehâvî, X, s.306.). Bunun yanında İbn Tağrıberdî'nin bir eserinde Şeyh Derviş adında bir sûfiden bahsederken onun fasih Türkçe bildiğini söylediğine dikkat çekerek, bunu müellifin Türkçeyi çok iyi bildiğine işaret olarak değerlendirmiştir. Çuhadar'a göre İbn Tağrıberdî'nin Türkçeyi sonradan kazanmış olma ihtimali de zayıftır. “Tedrisat ve konuşma di-

linden resmî yazışmalara kadar Arapçanın kullanıldığı bir ülkede, İbn Tağrıberdî'nin Türklerle ve Türk diliyle ilgili bu kadar bilgi sahibi olması ya uzun süre Türk ülkelerinde kalmış olmasını ya da ana dilinin Türkçe olmasını gerektirir. Müellifin uzun süre Türk ülkelerinde kaldığına dair bir kayıt olmadığına göre bu özelliğinin ona ailesinden kalma bir miras olduğu sonucu kendiliğinden çıkar.” (Çuhadar, a.g.t., s.4-5.)

¹³ Osman Keskiner, “İbn Kutluboğa el-Hanefî ve Tarihi Takribî'l-Garib Adlı Eseri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, II/4, (2002), s.40.; Bunun dışında “Evlâdü'n-nâs” ifadesi de da bu şekildedir. Buradaki nâs (insanlar) kelimesi de memlûkleri ifade etmekte, memlûk çocuklarına ise “Evlâdü'n-Nâs” denilmektedir. “Evlâdü'n-Nâs” hakkında geniş bilgi için bkz, Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2002., s.130 vd.

¹⁴ Bu tenkidler, Memlûk Tarihi konusundaki ciddi araştırmalarıyla tanınan Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopruman'ın, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilimdalı Doktora programında verdiği “Ortaçağ Tarihinin Kaynakları” dersinde dinlediğimiz mütalaalarına dayanmaktadır. XV. asır Memlûk tarihçiliği konusunda otorite kabul edilen diğer bir araştırmacı Mustafa Ziyâde de İbn Tağrıberdî'nin babasının Türk olduğuna dair herhangi bir mütalaada bulunmamıştır (Ziyâde, a.g.e., s.26).

¹⁵ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, [el-Mektebetü'ş-Şâmîle], I, 318.; *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.10.; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifin*, IV., (Müessesetü'r-Risâle), Beyrut 1993., s.149.; Hayrî'd-dîn ez-Ziriklî, *el-'Alâm, Kâmûsu Terâcim*, VIII, Beyrut 2002, s.222.; Günaltay, aynı yer.; Tekindağ, a.g.e., s.8.; Çuhadar-Yiğit, a.g.m., s.386.

¹⁶ el-Memalikü's-Sultaniyye için bkz, Kâzım Yaşar Kopruman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1989, s.24 n; Tekindağ, a.g.e., s.151-152.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yay., Ankara 1998, s.416 vd.; Çetin, a.g.t., s.81.

¹⁷ Sultan'ın birinci derecedeki memlûkleri olup, uzlet ve halvetlerine, boş kaldığı zamanlarda ve gezintilerinde sultanlara refakat ederler ve izinsiz olarak huzura girip çıkarları. Emirliğe namzed idiler (Kopruman, a.g.e., s.19 dn.; Çetin, a.g.t., s.95-98.; Uzunçarşılı, a.g.e., s.347-348.).

¹⁸ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, [el-Mektebetü'ş-Şâmîle], I, 318.; Ziyâde, a.g.e., s.26.

¹⁹ Sultanın memlûklerinin kumandanı olup, bu askerin eğitilmesi, yükselme-leri, aralarındaki anlaşmazlıkların halli, arzuhallerinin sultana iletilmesi vb. meseleler sorumluluğu dâhilinde idi. Ayrıca Sultanın tevkif edilmesini istediği kişileri de tutuklardı (Kopruman, a.g.e., s.21n.; Çetin, a.g.t., s.143 vd; Uzunçarşılı, a.g.e., s.352.).

²⁰ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, [el-Mektebetü'ş-Şâmîle], I, 318.; Çuhadar, a.g.t., s.7-11.; Şeşen, a.g.e., s.219.

²¹ Atabekü'l-Asâkir, “Emîr mi'e mukaddem elf (أمير مائة مقدم ألف) rütbesini haiz emirler arasından seçilmiş olmakla beraber, üç mukaddemin tahsisatını

şahsında birleştirip, naib-i saltanadan sonra, Memlûk sultanlığının en mümtaz mevkiini işgal eden atabekü'l-asâkir, kitabe ve kaynaklarda “atabekü'l-asâkir bi'd-diyâri'l-Mısıryye” olarak geçmektedir. Bu makama, Kâsımü'l-mülk dendiğine dair bazı zayıf kayıtlar bulunmasına rağmen, genellikle “atabekü'l-cüyûş”, “atabekü'l-asâkirü'l-mansûre”, XIV. asrın ikinci yarısından sonra “el-emîrû'l-kebîr” ve XV. asrın ilk yarısında ise beylerbeyi dendiği bilinmektedir.” (Tekindağ, a.g.e., s.134.; Koprman, a.g.e., s.12 n.; Çetin a.g.t., s.143 vd.).

²² Memlûk sultanlığının en önemli mevkilerinden biri olan Dımaşk Naibliği, idari teşkilatı bakımından, eş-Şarkıyye, eş-Şimalıyye, el-Kıblıyye ve el-Garbiyye/el-Cebeliyye isimleri ile mezkur dört mıntıkaya ve naib unvanını haiz emirlerin muhafazaların tevdi edilmiş, Hıms, Ruhba, Baalbek, Misyaf ve Kudüs-Şerif gibi beş naibliğe ayrılmış idi (Uzunçarşılı, a.g.e., s.398-399.; Tekindağ, a.g.e., s.136.

²³ İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, [el-Mektebetü's-Şâmîle], I, 318-319.; *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.10-11.; ez-Ziriklî, *el-'Alâm, Kâmûsu Terâcim*, VIII, s.222.; *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.10.; Ziyâde, a.g.e., s.26-27.; Warren C. Schultz, “Ibn Taghribirdi, Abu'l-Mahasin Yusuf”, *Medieval Islamic Civilization An Encyclopedia*, I, (Edited by Josef W Meri), Routledge, New York 2006., s.370-371.; Çuhadar, a.g.t., s.7-11.; Şeşen, a.g.e., s.219.; Brockelman, a.g.m., s.90.

²⁴ İbn Tağrıberdî'nin verdiği bilgiye göre erkek kardeşleri el-Zeynî Kâsım, el-Şerefi Hamza, el-Sârimî İbrahim, el-Nâsırî Muhammedel-İmâdî İsmail ve el-Cemâli Yûsuf, kız kardeşleri ise Hond Fâtıma, Beyrem/Bayram, Hacer ve Â'îşe'dir. Bunlardan özellikle kız kardeşleri, önemli devlet ricali ve ilim adamlarıyla evlilikler yapmışlardır (İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, [el-Mektebetü's-Şâmîle], I, s.320.; Ayrıca bkz, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.10.; Ziyâde, a.g.e., s.27.; Çuhadar, a.g.t., s.7-8, 11-15.)

²⁵ Dört mezhep için ayrı ayrı baş kadılıklar olup, diğer mezhep kadıları bunlara bağlı idiler. Sayıları ve mevkileri, o mezhebe mensup bulunanların sayısı ile orantılı idi. Memlûkler döneminde en yüksek mevkide olan mezhep baş kadısı Şafii başkadısı idi. Ayrıntılı bilgi için bkz, Uzunçarşılı, a.g.e., s.386-387.; Tekindağ, a.g.e., s.147-148.

²⁶ Geniş bilgi için bkz, İbn Tağrıberdî, *Mevridü'l-Letâfe*, (Mukaddime), s.۴.; *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.11.; es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmî*, X, 305.; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab*, IX, s. 472.; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifin*, IV., s.149.; ez-Ziriklî, *el-'Alâm, Kâmûsu Terâcim*, VIII, s.222.; Çuhadar, a.g.t., s.16-17.; Çuhadar-Yiğit; Şeşen; Brockelman, aynı yerler.

²⁷ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmî*, X, s.306.; *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.12.; ez-Ziriklî, *el-'Alâm, Kâmûsu Terâcim*, VIII, s.222.; Ziyâde, a.g.e., s.28.; Donald P. Little, “Historiography of the Ayyûbid and Mamlûk Epochs”, *The Cambridge History of Egypt*, Volume I (Islamic

Egypt, 640-1517), (Edited by Carl F. Petry), The Cambridge University Press 1998., s.439.

²⁸ Evlâdü'n-nâs, ikinci nesil memlûk fertleri olup, özellikle devletin buhran içerisine düştüğü son dönemlerinde Sultanın emri altında savaşa giden özel bir birliktir. Bunlara Memlûk savaş sistemindeki Emir-i Hamse rütbesiyle orantılı olarak tımar ya da 1000 dinar verilir (Çeti, a.g.t., s.130 vd.).

²⁹ Çuhadar, a.g.t., s.43 vd.

³⁰ Ziyâde, a.g.e., s.28.

³¹ Bunda, babasının devlet hizmetinde önemli vazifelerde bulunmuş bir emîr olmasının yanı sıra, kız kardeşlerinin yapmış oldukları evliliklerin de büyük rolü vardır. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi müellifin büyük kız kardeşi Fâtıma Sultan Ferec'le, onun ölümünden sonra Gazze, Hama ve Trablus valiliklerinde bulunan Emîr İnal en-Nevrûzî'yle, bir diğer kızkardeşi Hanefî kadısı Nâsirüddin Muhammed b. Adîm ve onun vefatından sonra Şafîî Başkadısı Celâlüddin Abdurrahman b. Ömer el-Bulkîmî'yle ve bir diğeri de Sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak devrinde Dımaşk valiliğine getirilen Emîr Akboğa et-Timrâzî'yle evlenmiştir (Çuhadar-Yiğit, a.g.m., aynı yer.).

³² Ziyâde, a.g.e., s.31.; Little, a.g.m., s.439. (Mustafa Ziyâde, İbn Tağrıberdî'nin sultanlara yaklaşmak için önemli mevkilerde bulunan akraba ve dostlarını kullanmadığını, sultanlarla el-Aynî'nin Sultan Barsbay'a gecele-ri tarih okuması veya İbn Hacer'in Sultan Müeyyed'e hadis dersleri vermesi gibi yakınlık tesis etmediğini söylemektedir)

³³ Çuhadar, a.g.t., s.43-55.

³⁴ Sultan Kalavun zamanında vezaretin ilgasından sonra hükümdarın emlak-i hassını idare etmek üzere kurulan Dîvân-ı Hâsın yani hazine-i hassanın başıdır (Uzunçarşılı, a.g.e., s.371, 384.; Tekindağ, a.g.e., s.147.).

³⁵ Her yıl Hac mevsimi yaklaşınca, adet üzere o yıl Mekke'ye gönderilecek olan Kâbe'nin örtüsü, Mekke ve civarında yaşayan şeriflere gönderilecek para, kumaş vb. taşıyacak olan develer süslenir ve Kâhire'de dolaştırılırdı. Bu hususi eşyanın götürülmesi için teşkil edilen kervana mahmil denirdi. Bir emir, bunların sağ salım yerlerine ulaştırılması için görevlendirilir ve buna da Emir-i Hac denirdi. Ayrıca yalnız hacıların durumlarından sorumlu olmak üzere bir emir daha görevlendirilirdi ki buna da el-rûkbü'l-evvel kumandanı denirdi (Kopruman, a.g.e., s.21n.).

³⁶ Ziyâde, İbn Tağrıberdî'nin 1422 ve 1455 yıllarında iki kere hacca gittiğini, ikincisinde Mısır Hacıların başı olduğunu söylemektedir.

³⁷ *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.13.; Çuhadar, a.g.t., s.55.; Schultz, a.g.m., s.371. (Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopruman, derslerinde, İbn Tağrıberdî'nin eserlerinde "muhtelif ülkelerden gelen mektuplardan bahsettiğini söyleyerek onun inşâ dîvânında da görev yapmış olabileceğine işaret etmiştir.)

³⁸ Ziyâde'ye göre İbn Tağrıberdî'nin muhtelif bölgelerdeki meşhur âlimlerden istifade amacıyla yapmış olduğu seyahatler de onun maddi sıkıntı yaşamadığının bir göstergesidir (Ziyâde, a.g.e., s.29.; ayrıca bkz.; *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.11.).

³⁹ Eğitimi, okuduğu dersler, hocaları ve icazet aldığı üstatları hakkında geniş bilgi için bkz, es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmî*, X, 305-306.; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IX, s. 472.; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*, IV., s.149.; Çuhadar, a.g.t., s.16-24, 28-40.; Çuhadar-Yiğit; Şeşen, aynı yerler.

⁴⁰ İbn Tağrıberdi, *Mevridü'l-Letâfe*, (Mukaddime), s.۴; Ziyâde, a.g.e., s.29.; Little, a.g.m., s.439.; Irwin, a.g.m., s.168.; Çuhadar, a.g.t., s.24-25.

⁴¹ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmî*, X, s.306.; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IX, s. 472-473.; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*, IV., s.149.; Çuhadar, a.g.t., s.27-28.

⁴² Brockelman, ölüm tarihiyle ilgili 874 (1469) tarihini zikretmekle beraber, bazılarına göre 870 (1465/1466) 'te öldüğü iddiasının olduğunu söylemektedir (Brockelman, a.g.m., s.90.; Çuhadar, a.g.t., s.56-58.).

⁴³ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmî*, X, s.308; *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.15.; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IX, s. 472-473.; Şeşen, a.g.e., s.219-220.; Çuhadar-Yiğit, aynı yer.

⁴⁴ Ziyâde, a.g.e., s.32.; C. Brockelman, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, (GAL), II, Zweiter Supplementbant, Lieferung, Leiden 1937, s.39-40.

⁴⁵ Ziyâde, a.g.e., s.32.

⁴⁶ *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.44-45.; Çuhadar, a.g.t., s.59-63.

⁴⁷ İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, I-XVI, (Tahkîk Muhammed Hüseyin Şemseddin), (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye), Beyrut 1413/1992.

⁴⁸ Çuhadar, a.g.t., s.63-65.; Şeşen, a.g.e., s.220.; Çuhadar-Yiğit, a.g.m., s.386-387.; Brockelman, a.g.m., s.90.; Tekindağ, a.g.e., s.8.; Günaltay, a.g.e., s.391.

⁴⁹ İbn Tağrıberdi, *Havâdisü'd-Duhûr fî Mede'l-Eyyâm ve's-Şuhûr*, [el-Mektebetü's-Şâmîle], I, s.1. [Buna karşılık müellif başka bir yerde de sözkonusu esere 840 yılında başladığını zikretmiştir (*el-Menhelü's-Sâfi*, I, s.81.)]

⁵⁰ Ziyâde, a.g.e., s.33.

⁵¹ *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.45.

⁵² Çuhadar, a.g.t., 67-70.; Çuhadar-Yiğit, a.g.m., s.387-388.

⁵³ *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.43-44.; Çuhadar, a.g.t., s.71-74.; Irwin, a.g.m., s.168.

⁵⁴ Şeşen, a.g.e., s.220.; Çuhadar-Yiğit, a.g.m., s.387.

⁵⁵ Tekindağ, a.g.e., s.13

⁵⁶ İbn Tağrıberdi, *Mevridü'l-Letâfe*, (Mukaddime), s.۷ vd.; Çuhadar-Yiğit, a.g.m., s. 388.; Şeşen, a.g.e., s.221.; Günaltay, a.g.e., s.392.; Çuhadar, a.g.t., s.76-77.

⁵⁷ Çuhadar, a.g.t., s.75.

⁵⁸ ez-Zehebî'nin el-İşâre'si'ne zeyil olarak hazırlandığı ve 700-870 (1300-1466) yılları arasını ele aldığı belirtilmektedir.

⁵⁹ Şiirlerle süslenmiş tarihî ve edebî bir eser olduğu söylenmiştir.

⁶⁰ Müellifin tasavvufî şiirlerini içine alır. Brockelmann, bir nüshasının Escorial Library'de (nr. 367) bulunduğunu zikretmiştir.

⁶¹ Arapların Türkçe isimleri yanlış okumalarıyla ilgili bir eserdir.

⁶² *en-Nücümü'z-Zâhire*, I, (Mukaddimetü't-Tahkîk), s.45-46.; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IX, s. 472.; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*, IV., s.149-150; ez-Ziriklî, *el-'Alâm, Kâmûsu Terâcim*, VIII, s.223.; Çuhadar, a.g.t., s.77-80.; Irwin, a.g.m., s.168. Schultz, a.g.m., s.371.; Çuhadar-Yiğit, a.g.m., s.387-388.; Şeşen, a.g.e., s.221; Brockelman, a.g.m., s.90-91.

⁶³ Brockelman, a.g.m., s.91. (Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopruman, derslerinde İbn Tağrıberdî'nin eserlerinde “Şark dilinde, Moğol, Uygur dilinde mektupların geldiğini ve bu mektupları kimsenin okuyamadığını söylemekle beraber, kendisinin herhangi bir mektubu kaleme aldığına dair bir ifade kullanmadığını” söylemektedir.)

⁶⁴ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmî*, X, s.306.; Ayrıca bkz., Ziyâde, a.g.e., s.29-30.; Little, a.g.m., s.439.

⁶⁵ Kopruman, a.g.e., s.XIX.; Schultz, a.g.m., s.371.; Little, a.g.m., s.438-439.

⁶⁶ es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmî*, X, s.306-307.

⁶⁷ İbn Tağrıberdî'nin ilmî ve ahlakî yönü, tarihçiliği, siyasetle ilgisi ve edebî cephesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz, Çuhadar, a.g.t., s.81-107; ayrıca bkz, Çuhadar-Yiğit, a.g.m., s.387-388.; Şeşen, a.g.e., s.221; Brockelman, a.g.m., s.90-91.

er-RUMMÂNÎ VE “ŞERHU’L-USÛL” ADLI ESERİ

Mustafa Kaya*

Özet: Bu makalede, öncelikle er-Rummânî ve eserlerinden, İbnu’s-Serrâc ve onun “*el-Usûl*” adlı eserinden kısaca bahsedilecektir. Daha sonra, bu esere er-Rummânî tarafından yazılan ve klâsik ve modern dönem araştırmacılarının çoğunluğu tarafından günümüze ulaşmadığı kaydedilen “*Şerhu’l-Usûl*” adlı şerh ele alınacaktır. Bu eserden ulaşılabildiğimiz otuz iki varaklık kısım metot, içerik ve üslûp açısından müellifin diğer eserleriyle karşılaştırılacak, böylece yazmanın er-Rummânî’ye ait olup olmadığının tespitine çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: er-Rummânî, *Şerhu’l-Usûl*, İbnu’s-Serrâc.

AL-RUMMÂNÎ AND HIS WORK ENTITLED “SHARH AL-USÛL”

Summary: In this paper, first of all, both al-Rummânî and his works, and Ibn al-Sarrâj and his work entitled “*al-Usûl*” will be briefly discussed. After that, “*Sharh al-Usûl*”, a commentary written by al-Rummânî on this work and regarded by the majority of researchers of classical and modern times as lost will be dealt with. In order to identify whether this manuscript belongs to al-Rummânî, the thirty two folios of this work at our disposal will be compared with the other works of author in terms of method, content and style.

Key Words: al-Rummânî, *Sharh al-Usûl*, Ibn al-Sarrâj.

* Okt. Dr., Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Arap Dili ve Belâgati Anabilim Dalı.
e-posta: kayamus@atauni.edu.tr

Giriş

er-Rummânî'den bahseden klâsik ve modern kaynaklarda belirtildiği üzere, kendisine ait olan, ancak birçok araştırmacı tarafından günümüze ulaşmadığı, kayıp olduğu (mekûd) vurgulanan “Şerhu'l-Usûl li-bni's-Serrâc” adlı eserden günümüze otuz iki varaklık bir bölüm ulaşmıştır. Neşre hazır hâle getirmek üzere olduğumuz bu parçayı; metot, şekil ve muhteva açısından incelediğimizde er-Rummânî'ye aidiyetini ortaya koyan kuvvetli ipuçlarına ulaşmak mümkündür. Makalemizde bunlara yer verilecektir. Konu öncesinde, İbnu's-Serrâc ve onun tarafından Nahiv usulü sahasında kaleme alınan, er-Rummânî'nin şerh ettiği “el-Usûl” adlı çalışmanın öneminden bahsetmek ve er-Rummânî ve eserlerine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

İbnu's-Serrâc ve “el-Usûl” Adlı Eseri

Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî' b. Sehl el-Bağdâdî¹ 265/878 yılında Bağdat'ta doğmuştur². Babası ya da dedesi saraç olduğu için İbnu's-Serrâc diye bilinir³. Basra ekolünün ileri gelenlerinden el-Mubberred (ö. 285/898) başta olmak üzere farklı isimlerden dersler almıştır⁴. Güvenilir biri⁵, şair, edip ve âlim olan⁶ İbnu's-Serrâc, yaşça el-Mubberred'in en küçük öğrencilerindendi. Zeki ve başarılı bir öğrenciydi. el-Mubberred onu yanından ayırmamış, gittiği yerlere ve davetlere onunla birlikte katılmış ve Sîbeveyh (ö. 180/796)'in “el-Kitâb”ını ona okutmuştur⁷. el-Ahfeş (ö. 215/830) ve diğer Kûfeli âlimlerin eserlerini de inceleyen İbnu's-Serrâc, birçok konuda Basra ekolünün görüşlerini kabul etmemiştir⁸. Hocası el-Mubberred'in vefatı üzerine Nahvi bırakarak Mantık ve Musikîyle uğraşmaya başlamış, el-Fârâbî (ö. 339/951)'den Mantık okumuş, kendisi de ona Nahiv öğretmiştir⁹. Sanırız er-Rummânî, özellikle Nahiv alanındaki yetkinliğini ve Gramer konularını ele alıp incelerken, mantığı ustaca kullanmasını bu hocasına borçludur.

el-Mubberred ve ez-Zeccâc (ö. 175/791)'dan sonra Gramerde döneminin önder isimlerinden olan İbnu's-Serrâc, Arap gramerine ait dağınık ve karmaşık bilgileri bir arada, sistematik bir tarzda ele almıştır. Aslında el-Halîl (ö. 175/791)'in ve Sîbeveyh'in Nahiv ilmine katkıları yadsınamaz boyutlardadır. Öte taraftan, Sîbeveyh'i ve eserini daha iyi anlamaya yönelik kapsamlı, açıklayıcı ve sistemli bir eser kaleme alma çabaları el-Mubberred'in "*el-Muktedab*" adlı eseriyle başlamıştır¹⁰ demek yanlış olmaz. Ancak bu konuda ilk metodolojik çalışmanın ve Nahiv usulü alanında bu adı taşıyan ilk eserin¹¹ "*Kitâbu'l-Usûl*" olduğunu belirtmeliyiz¹². Bu bağlamda İbnu's-Serrâc dönemine kadar Arap gramerinde dört tür eserin yazıldığını görüyoruz. Birincisi; karışık biçimde bütün Nahiv konularını içeren, Sîbeveyh'in "*el-Kitâb*"ı, ikincisi; bazı konuları ihtiva eden, el-Mâzinî (ö. 247/861)'nin "*et-Tasrîf*"ı, üçüncüsü; herhangi bir düzenlemeye gidilmeksizin çeşitli Nahiv konularının ele alındığı, el-Ahfeş, el-Ferrâ (ö. 207/822) ve ez-Zeccâc'ın "*Me'âni'l-Kur'ân*"ı ve dördüncüsü; "*el-Kâmil*" ve "*Mecâlisu'l-'Ulemâ'*" gibi çeşitli Nahiv konularının işlendiği eserlerdir¹³. Bu eserler gibi, İbnu's-Serrâc'ın yazdığı "*el-Usûl*" de sonraki çalışmaları etkilemiştir¹⁴. ez-Zeccâcî (ö. 337/949)'nin "*el-Cumel*"ı, Ebû 'Alî el-Fârisî (ö. 377/987)'nin "*el-İdâh*"ı, Ebû Bekr ez-Zubeydî (ö.379/989)'nin "*el-Vâdih*"ı, İbn Cinnî (ö. 392/1001)'nin "*el-Luma'*"ı ve Ebû Muhammed es-Saymerî (ö. 315/927)'nin "*et-Tabsira ve't-Tezkira*"sı vb. eserler buna örnek verilebilir¹⁵. er-Rummânî'nin de hocasından ve onun sistematüğinden etkilendiğini eserlerinde açıkça görmekteyiz.

İbnu's-Serrâc'ın, Nahvin meselelerini, düzenli bir şekilde ele alıp incelediği bu çalışma, Nahiv metodolojisinin önemli eserlerindedir. Nitekim Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), o ve çalışması hak-

kında: “*Nahiv onun zamanına kadar deli gibiydi. Onu, el-Usûl adlı eseriyle zapt u rapt altına alarak ehilleştirdi*” demiştir¹⁶. İbnu’s-Serrâc, “*el-Muktedab*”daki gibi Sîbeveyh’in “*el-Kitâb*”ında yer alan bablarla tedâhule (birbirine karışma) düşmemiş, aksine belli bir sistem içerisinde ve konularına göre bir sıralamaya giderek Nahiv meselelerini aktarmaya çalışmıştır¹⁷. Nahiv konularını Sarf’tan, isimleri fiillerden, mu‘rabları mebnîlerden önce ele almış, mu‘rabları ise cümledeki yerini ve öncelik sırasını dikkate alarak açıklamıştır: Merfûlar, mansûblar, mecrûlar ve tevâbi‘ şeklindeki bâb sıralamasını ilk kez kullanarak yeni bir sistem ortaya koymuştur¹⁸. Bunu yaparken Basra ekolüne bağlı kalmıştır. Nitekim kullandığı istilâhlar ve ihtilâflı konularda şâz üzerine kıyas yapmaması bakımından bu ekolün etkilerini taşımaktadır¹⁹. Diğer taraftan onun, Gramerle ilgili kendine has tespitlerinin olduğunu ve Basra ekolünün görüşleri arasından zaman zaman tercihte bulunduğunu görmekteyiz. Nitekim bazı hükümlerde Sîbeveyh’in görüşünü uygun bulmayarak el-Muberrred’e tâbi olmuş, bazen de kendi görüşünü serdetmiştir. Meselâ, ona göre لَيْسَ fiil değildir ve ma‘rifelerin üst derecesi işâret isimleridir²⁰.

er-Rummânî ve Eserleri

Adı Ebu’l-Hasen ‘Alî b. ‘Îsâ b. ‘Alî b. ‘Abdillâh’tır. el-İhşîdî, el-Varrâk, el-Câmi‘, el-Bağdâdî, en-Nahvî ve daha meşhur olarak er-Rummânî nisbeleriyle de bilinmektedir²¹. er-Rummânî (الرُّمَّانِي); nar ve nar satıcılığına dayanan bir nisbettir. Bu nisbetin, Vâsıt şehrindeki Rummân sarayına yapılmış olması da mümkündür. Çoğu kimse bu saraya nisbet edilmiş olup²² bunlar arasında er-Rummânî de zikredilmektedir²³. Bazı kaynaklarda, ona “el-Vâsıtî”²⁴ nisbesiyle yer verenlerin mevcudiyeti, ikinci ihtimali kuvvetlendirmektedir. “el-İhşîdî” nisbesi, Bağdat’ın önde gelen Mu‘tezilî âlimlerinden hocası Ebû Bekr Ahmed b. ‘Alî b. el-İhşîd (ö. 326/938)’ten dolayıdır. er-Rummânî kendisinden Kelâm öğrenmiştir²⁵. Tanıtıcı nisbelerinden birisi de “el-

Varrâk” olup, onun kitap istinsahıyla uğraşmasından dolayı verilmiş olabilir²⁶. “el-Câmi” nitelendirmesi, Tefsir, Fıkıh, Lugat, Nahiv ve Kelâm gibi birçok ilim dalıyla ilgilenmesi ve bu alanlarda eserler kaleme almasından dolayıdır²⁷. Benzer adlı kimselerden ayrılışın diye bazı biyografi kitaplarında kendisinden söz edilirken “en-Nahvî” nisbesi ve “Şeyhu’l-‘Arabiyye” sıfatı kullanılmıştır²⁸. Kelâmla uğraşısı nedeniyle “el-Mutekellim” ve çeşitli alanlarda birçok eseri bulunduğu için “Sâhibu’t-Tesânîf” diye de tavsif edildiği görülmektedir²⁹.

er-Rummânî’nin mu‘tezilîliğinin yanı sıra, Hz. ‘Alî’yi Hz. Peygamber’den sonra insanların en üstünü kabul ettiği için³⁰ râfîzî, şî‘î eğilimli olduğunu ileri süren kaynaklar da mevcuttur³¹. Eserleri arasında “*Tafdîlu ‘Alî*” ve “*el-İmâme*” bulunan er-Rummânî’den önce de Ebû Ca‘fer el-İskâfî, Bısr b. el-Mu‘temir ve Ebû İshâk el-Hayyât gibi Bağdatlı Mu‘tezilîler, Hz. ‘Alî’nin üstünlüğünü dile getirmişlerdir³². Onun şî‘î izlenimi vermesi, Bağdat’taki bu Mu‘tezilî kimliğin etkisinde kaldığını göstermektedir. Bu bağlamda, gerçekten bu görüşe sahip olduğundan dolayı değil, o dönemde yaygınlık kazanmış bu mezhepten çekindiği için böylesi eserler kaleme aldığı ifade edilmektedir³³.

er-Rummânî Bağdat’ta, Basra’dan gelerek ilmî faaliyetlerine burada devam eden ez-Zeccâc³⁴, İbnu’s-Serrâc³⁵, İbn Dureyd³⁶ (ö. 321/933) gibi âlimlerin³⁷ yanı sıra, İbn Şukayr³⁸ (ö. 317/929), İbn Mucâhid³⁹ (ö. 324/936) ve İbnu’l-İhşîd’ten⁴⁰ ders okumuştur⁴¹. Ebû ‘Alî el-Fârisî⁴², Ebu’l-Kâsım ez-Zeccâcî⁴³, Ebû Sa‘îd es-Sîrâfî⁴⁴, İbn Hâleveyh⁴⁵ (ö. 370/980) ve İbn Cinnî⁴⁶ ile aynı dönemlerde yaşamış⁴⁷ er-Rummânî’nin öğrencileri arasında; Ebû Riyâş⁴⁸ (ö. 339/950), Ebu’l-Kâsım el-Esedî⁴⁹ (ö. 387/997), Ebû Tâlib el-‘Abdî⁵⁰ (ö. 406/1015), eş-Şeyhu’l-Mufîdî⁵¹ (ö. 412/1021), Ebû Hayyân et-Tevhîdî⁵² (ö. 414/1023), Ebu’l-Kâsım ed-Dakîkî⁵³ (ö. 415/1024),

İbnu'l-Kârih⁵⁴ (ö. 421/1030), İbnu'd-Dehhân⁵⁵ (ö. 447/1055), Ebu'l-Ganâ'im el-Hallâl⁵⁶ gibi isimler göze çarpmaktadır.

er-Rummânî, siyasî ve sosyal istikrardan yoksun bir dönemde yaşamış olmasına rağmen ilmî açıdan elverişli bir ortamda eğitimini yürütmüştür. Farklı ilim dallarında çeşitli hocalardan aldığı dersler onun bilimsel kimliğinin oluşmasında son derece etkisi olmuştur. Birçok ilim dalında eğitim alan er-Rummânî, bu çeşitliliği çalışmalarına da yansıtmış; Kelâm, Akaid, Kur'ân İlimleri ve Arap dili gibi farklı alanlarda eserler yazmıştır. Onun, Arap dili ve gramerine yönelik yazdığı eserler, söz konusu ilimlerin etkilerini ve izlerini taşımaktadır. Özellikle Mantık ve Kelâm alanındaki yeterliliği ve buna bağlı olarak diyalektikteki başarısı ve mu'tezilî bilinçaltı, onun Arap diline ait eserlerinde açıkça görülmektedir. Fakat er-Rummânî'nin eserlerinde yer verdiği mantık örgüsü, onun, gerek kendi dönemindeki, gerekse kısmen sonraki âlimler tarafından yerilmesine ve anlaşılacağı için dışlanmasına sebep olmuştur. er-Rummânî, hem Mu'tezilî oluşunun, hem de metot ve üslûp açısından kabul görmeyişinin getirdiği olumsuzluklara rağmen, münakaşalarında ve eserlerinde tarafsızlığını koruyan, âlimlerin serdettiği farklı görüşleri, belirlediği kendi içinde tutarlı ilmî kıstaslar doğrultusunda yorumlayan ve bu doğrultuda eserler kaleme alan bir âlim profili çizmektedir⁵⁷.

Yüze yakın eserini ait oldukları ilim dallarına göre; “Akaid-Kelâm”, “Kur'ân İlimleri” ve “Arap Dili” şeklinde üç başlıkta toplam mümkündür. Günümüzde hiçbirine ulaşılamamış “Akaid-Kelâm”a dair eserlerinden bazıları; *Kitâbu'l-İmâme*⁵⁸, *Kitâbu Taqdîli 'Alî*⁵⁹, *et-Ta'lik*⁶⁰, *er-Red 'ale'l-Mesâ'ili'l-Bağdâdiyyât li-Ebî Hâşim*, *Nakzu İstihkâki'z-Zem fi'r-Red 'alâ Ebî Hâşim*, *Kitâbu'l-Mecâlis fi İstihkâki'z-Zem*, *Şerhu'l-Ma'ûne*, *Nuketu'l-Ma'ûne bi'z-Ziyâdât li-İbni'l-İhşîd*, *Şerhu'l-Esmâ'* ve *'s-Sıfât li-Ebî 'Alî*⁶¹, *Kitâbu'l-Esmâ'* ve *'s-Sıfât li'llâhi 'Azze ve Celle*, *Kitâbu Sıfâti'n-Nefs*, *Kitâb fi's-*

*Sıfât*⁶², *Kitâbu Makāleti'l-Mu'tezile*, *Kitâbu Nakzi't-Teslîs 'alâ Yahyâ b. 'Adî*, *Kitâbu'r-Ru'ye*, *Kitâbu'r-Ru'ye fî'r-Red 'ale'l-Eş'arî*, *Kitâbu'r-Red 'ale'd-Dehriyye*, *Kitâbu Mesâ'ili Ebi'l-'Alâ*, *Kitâbu Mecâlisi İbni'n-Nâsır fî 'İlmi'l-Kur'ân*⁶³, *Mâ Yecûzu 'ale'l-Enbiyâ* ve *mâ lâ Yecûz*, *Kitâbu'l-Mesâ'il ve'l-Cevâb fî'l-Aslahi'l-Vâride min Mısr*, *Kitâbu'l-Aslahi's-Sağîr vb.*'dır⁶⁴.

“Kur'ân İlimleri”ne dair eserleri; *Kitâbu Cevâbi İbni'l-İhşîd fî 'İlmi'l-Kur'ân*, *Kitâbu Cevâbi Mesâ'ili Talha fî 'İlmi'l-Kur'ân*, *Kitâbu'l-Muhtasar fî 'İlmi's-Suveri'l-Kısâr*, *Garîbu'l-Kur'ân*, *el-Muteşâbih fî 'İlmi'l-Kur'ân*, *Kitâbu'l-Elifât fî'l-Kur'ân*⁶⁵, *Kitâbu'l-Câmi' fî 'İlmi'l-Kur'ân*, *en-Nuket fî İ'câzi'l-Kur'ân*'dır⁶⁶. “Arap Dili” sahasındaki eserleri ise; *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, *Şerhu Usûli İbni's-Serrâc*, *A'râzu Kitâbi Sîbeveyh*, *Nuketü Sîbeveyh*, *el-Mesâ'ilu'l-Mufrede min Kitâbi Sîbeveyh*, *Kitâbu Ma'âni'l-Hurûf* ve *Kitâbu Menâzili'l-Hurûf*, *Kitâbu'l-Hududi'l-Ekber* ve *Kitâbu'l-Hududi'l-Asğar*, *Şerhu Mesâ'ili'l-Ahfeşi'l-Kebîr* ve *'s-Sağîr*, *Şerhu Muhtasari'l-Cermî*, *Şerhu'l-Elif ve'l-Lâm li'l-Mâzinî*, *Şerhu'l-Medhal li'l-Mubberred*, *Şerhu Mûcizi İbni's-Serrâc*⁶⁷, *Kitâbu'l-Îcâz fî'n-Nahv*, *Kitâbu'l-Mubtede' fî'n-Nahv*, *Kitâbu't-Tasrîf*, *Kitâbu'l-İştikâki'l-Kebîr* ve *es-Sağîr*, *Kitâbu'l-Hicâ*⁶⁸, *Tehzîbu Ebvâbi Kitâbi Sîbeveyh*, *el-Hilâf beyne Sîbeveyh ve'l-Mubberred*, *el-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn*, *Şerhu'ş-Şekl ve'n-Nakt li'bni's-Serrâc*, *Şerhu'l-Cumel li'bni's-Serrâc*, *Şerhu Ma'âni'z-Zeccâc*, *Şerhu'l-Muktedab li'l-Mubberred*, *Kitâbu'l-Belâğa*, *el-Elfâzu'l-Muterâdifetu'l-Mutekâribetu'l-Ma'nâ*, *Kitâbu'l-Mahzûmât*'dır.⁶⁹

er-Rummânî ve Eserleri

Adı Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'Îsâ b. 'Alî b. 'Abdillâh'tır. el-İhşîdî, el-Varrâk, el-Câmi', el-Bağdâdî, en-Nahvî ve daha meşhur olarak er-

Rummânî nisbeleriyle de bilinmektedir⁷⁰. er-Rummânî (الرُّمَّانِي); nar ve nar satıcılığına dayanan bir nisbettir. Bu nisbetin, Vâsıt şehrindeki Rummân sarayına yapılmış olması da mümkündür. Çoğu kimse bu saraya nisbet edilmiş olup⁷¹ bunlar arasında er-Rummânî de zikredilmektedir⁷². Bazı kaynaklarda, ona “el-Vâsıtî”⁷³ nisbesiyle yer verenlerin mevcudiyeti, ikinci ihtimali kuvvetlendirmektedir. “el-İhşîdî” nisbesi, Bağdat’ın önde gelen Mu‘tezilî âlimlerinden hocası Ebû Bekr Ahmed b. ‘Alî b. el-İhşîd (ö. 326/938)’ten dolayıdır. er-Rummânî kendisinden Kelâm öğrenmiştir⁷⁴. Tanıtıcı nisbelerinden birisi de “el-Varrâk” olup, onun kitap istinsahıyla uğraşmasından dolayı verilmiş olabilir⁷⁵. “el-Câmi” nitelendirmesi, Tefsir, Fıkıh, Lugat, Nahiv ve Kelâm gibi birçok ilim dalıyla ilgilenmesi ve bu alanlarda eserler kaleme almasından dolayıdır⁷⁶. Benzer adlı kimselerden ayrılışın diye bazı biyografi kitaplarında kendisinden söz edilirken “en-Nahvî” nisbesi ve “Şeyhu’l-‘Arabiyye” sıfatı kullanılmıştır⁷⁷. Kelâmla uğraşısı nedeniyle “el-Mutekellim” ve çeşitli alanlarda birçok eseri bulunduğu için “Sâhibu’t-Tesânîf” diye de tavsif edildiği görülmektedir⁷⁸.

er-Rummânî’nin mu‘tezilîliğinin yanı sıra, Hz. ‘Alî’yi Hz. Peygamber’den sonra insanların en üstünü kabul ettiği için⁷⁹ râfîzî, şî‘î eğilimli olduğunu ileri süren kaynaklar da mevcuttur⁸⁰. Eserleri arasında “*Tafdîlu ‘Alî*” ve “*el-İmâme*” bulunan er-Rummânî’den önce de Ebû Ca‘fer el-İskâfî, Bişr b. el-Mu‘temir ve Ebû İshâk el-Hayyât gibi Bağdatlı Mu‘tezilîler, Hz. ‘Alî’nin üstünlüğünü dile getirmişlerdir⁸¹. Onun şî‘î izlenimi vermesi, Bağdat’taki bu Mu‘tezilî kimliğin etkisinde kaldığını göstermektedir. Bu bağlamda, gerçekten bu görüşe sahip olduğundan dolayı değil, o dönemde yaygınlık kazanmış bu mezhepten çekindiği için böylesi eserler kaleme aldığı ifade edilmektedir⁸².

er-Rummânî Bağdat’ta, Basra’dan gelerek ilmî faaliyetlerine burada devam eden ez-Zeccâc⁸³, İbnu’s-Serrâc⁸⁴, İbn Dureyd⁸⁵ (ö. 321/933) gibi âlimlerin⁸⁶ yanı sıra, İbn Şukayr⁸⁷ (ö. 317/929), İbn

Mucâhid⁸⁸ (ö. 324/936) ve İbnu'l-İhşîd'ten⁸⁹ ders okumuştur⁹⁰. Ebû 'Alî el-Fârisî⁹¹, Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî⁹², Ebû Sa'îd es-Sîrâfî⁹³, İbn Hâleveyh⁹⁴ (ö. 370/980) ve İbn Cinnî⁹⁵ ile aynı dönemlerde yaşamış⁹⁶ er-Rummânî'nin öğrencileri arasında; Ebû Riyâş⁹⁷ (ö. 339/950), Ebu'l-Kâsım el-Esedî⁹⁸ (ö. 387/997), Ebû Tâlib el-'Abdî⁹⁹ (ö. 406/1015), eş-Şeyhu'l-Mufîd¹⁰⁰ (ö. 412/1021), Ebû Hayyân et-Tevhîdî¹⁰¹ (ö. 414/1023), Ebu'l-Kâsım ed-Dakîkî¹⁰² (ö. 415/1024), İbnu'l-Kârih¹⁰³ (ö. 421/1030), İbnu'd-Dehhân¹⁰⁴ (ö. 447/1055), Ebu'l-Ganâ'im el-Hallâl¹⁰⁵ gibi isimler göze çarpmaktadır.

er-Rummânî, siyasî ve sosyal istikrardan yoksun bir dönemde yaşamış olmasına rağmen ilmî açıdan elverişli bir ortamda eğitimini yürütmüştür. Farklı ilim dallarında çeşitli hocalardan aldığı dersler onun bilimsel kimliğinin oluşmasında son derece etkisi olmuştur. Birçok ilim dalında eğitim alan er-Rummânî, bu çeşitliliği çalışmalarına da yansıtmış; Kelâm, Akaid, Kur'ân İlimleri ve Arap dili gibi farklı alanlarda eserler yazmıştır. Onun, Arap dili ve gramerine yönelik yazdığı eserler, söz konusu ilimlerin etkilerini ve izlerini taşımaktadır. Özellikle Mantık ve Kelâm alanındaki yeterliliği ve buna bağlı olarak diyalektikteki başarısı ve mu'tezilî bilinçaltı, onun Arap diline ait eserlerinde açıkça görülmektedir. Fakat er-Rummânî'nin eserlerinde yer verdiği mantık örgüsü, onun, gerek kendi dönemindeki, gerekse kısmen sonraki âlimler tarafından yerilmesine ve anlaşılacağı için dışlanmasına sebep olmuştur. er-Rummânî, hem Mu'tezilî oluşunun, hem de metot ve üslûp açısından kabul görmeyişinin getirdiği olumsuzluklara rağmen, münakaşalarında ve eserlerinde tarafsızlığını koruyan, âlimlerin serdettiği farklı görüşleri, belirlediği kendi içinde tutarlı ilmî kıstaslar doğrultusunda yorumlayan ve bu doğrultuda eserler kaleme alan bir âlim profili çizmektedir¹⁰⁶.

Yüze yakın eserini ait oldukları ilim dallarına göre; “Akaid-Kelâm”, “Kur’ân İlimleri” ve “Arap Dili” şeklinde üç başlıkta toplamak mümkündür. Günümüzde hiçbirine ulaşılamamış “Akaid-Kelâm”a dair eserlerinden bazıları; *Kitâbu’l-Îmâme*¹⁰⁷, *Kitâbu Tafdîli ‘Alî*¹⁰⁸, *et-Ta’lik*¹⁰⁹, *er-Red ‘ale’l-Mesâ’ili’l-Bağdâdiyyât li-Ebî Hâşim, Nakzu İstihkâki’z-Zem fi’r-Red ‘alâ Ebî Hâşim, Kitâbu’l-Mecâlis fi İstihkâki’z-Zem, Şerhu’l-Ma’üne, Nuketu’l-Ma’üne bi’z-Ziyâdât li-İbni’l-İhşîd, Şerhu’l-Esmâ’ ve’s-Sıfât li-Ebî ‘Alî*¹¹⁰, *Kitâbu’l-Esmâ’ ve’s-Sıfât li’llâhi ‘Azze ve Celle, Kitâbu Sıfâtî’n-Nefs, Kitâb fi’s-Sıfât*¹¹¹, *Kitâbu Makâleti’l-Mu’tezile, Kitâbu Nakzi’t-Teslîs ‘alâ Yahyâ b. ‘Adî, Kitâbu’r-Ru’ye, Kitâbu’r-Ru’ye fi’r-Red ‘ale’l-Eş’arî, Kitâbu’r-Red ‘ale’d-Dehriyye, Kitâbu Mesâ’ili Ebi’l-‘Alâ’, Kitâbu Mecâlisi İbni’n-Nâsır fi ‘İlmi’l-Kur’ân*¹¹², *Mâ Yecûzu ‘ale’l-Enbiyâ’ ve mâ lâ Yecûz, Kitâbu’l-Mesâ’il ve’l-Cevâb fi’l-Aslahi’l-Vâride min Mısr, Kitâbu’l-Aslahi’s-Sağîr vb.’dir*¹¹³.

“Kur’ân İlimleri”ne dair eserleri; *Kitâbu Cevâbi İbni’l-İhşîd fi ‘İlmi’l-Kur’ân, Kitâbu Cevâbi Mesâ’ili Talha fi ‘İlmi’l-Kur’ân, Kitâbu’l-Muhtasar fi ‘İlmi’s-Suveri’l-Kısâr, Garîbu’l-Kur’ân, el-Muteşâbih fi ‘İlmi’l-Kur’ân, Kitâbu’l-Elifât fi’l-Kur’ân*¹¹⁴, *Kitâbu’l-Câmi’ fi ‘İlmi’l-Kur’ân, en-Nuket fi İ’câzi’l-Kur’ân*¹¹⁵. “Arap Dili” sahasındaki eserleri ise; *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh, Şerhu Usûli İbni’s-Serrâc, A’râzu Kitâbi Sîbeveyh, Nuketu Sîbeveyh, el-Mesâ’ilu’l-Mufrede min Kitâbi Sîbeveyh, Kitâbu Ma’âni’l-Hurûf ve Kitâbu Menâzili’l-Hurûf, Kitâbu’l-Hududi’l-Ekber ve Kitâbu’l-Hududi’l-Asğar, Şerhu Mesâ’ili’l-Ahfeşi’l-Kebîr ve’s-Sağîr, Şerhu Muhtasari’l-Cermî, Şerhu’l-Elif ve’l-Lâm li’l-Mâzinî, Şerhu’l-Medhal li’l-Mubberred, Şerhu Mûcizi İbni’s-Serrâc*¹¹⁶, *Kitâbu’l-Îcâz fi’n-Nahv, Kitâbu’l-Mubtede’ fi’n-Nahv, Kitâbu’t-Tasrîf, Kitâbu’l-İştikâki’l-Kebîr ve es-Sağîr, Kitâbu’l-Hicâ*¹¹⁷, *Tehzîbu Ebvâbi Kitâbi Sîbeveyh, el-Hilâf beyne Sîbeveyh ve’l-Mubberred, el-Hilâf beyne’n-Nahviyyîn,*

*Şerhu 'ş-Şekl ve 'n-Nakt li 'bni 's-Serrâc, Şerhu 'l-Cumel li 'bni 's-Serrâc, Şerhu Ma 'âni 'z-Zeccâc, Şerhu 'l-Muktedab li 'l-Muberred, Kitâbu 'l-Belâğa, el-Elfâzu 'l-Muterâdifetu 'l-Mutekâribetu 'l-Ma 'nâ, Kitâbu 'l-Mahzûmât' dır*¹¹⁸.

1. Yazmanın er-Rummânî'ye Nisbeti ve Özellikleri

er-Rummânî'ye ait olduğu belirtilen eserden el-Kıftî, “*Kitâbu Şerhi 'l-Usûl*”¹¹⁹ adıyla bahsetmektedir. Şerh, er-Rummânî ile ilgili eser kaleme alan, onun hakkında bilgi veren hemen hemen bütün yeni kaynaklarda kayıp olarak geçmektedir. Fuat Sezgin dışında bu şerhin bir bölümünün Selim Ağa, nr. 1077/6 (294^a- 326^b)’da kayıtlı olduğunu söyleyen¹²⁰ başka bir araştırmacıya rastlamadık. Yazma, “*Kit 'a min Şerhi Usûli İbni 's-Serrâc*” adıyla Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, nr. 1077/6’da mevcuttur. İçerisinde İbnu’s-Serrâc’ın “*el-Usûl*”ü ve İbn Cinnî’nin “*Mesâ'ilu 'l-Hâtiriyât*”ı da bulunan oldukça kalın bir yazmalar grubunun içinde yer almaktadır. Kim tarafından ve ne zaman istinsah edildiği belirtilmeyen bu yazma, İbn Cinnî’nin “*Mesâ'ilu 'l-Hâtiriyât*”ının ardından ve bu yazmalar grubunun 290^b sayfasına düşülen; قِطْعَةٌ مِنْ شَرْحِ الْأَصُولِ فِي النَّحْوِ لِابْنِ السَّرَّاجِ إِمْلَاءُ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ عَيْسَى; şeklinde bir notla başlamaktadır.

Yazmalar gurubunun 290^b sayfasına düşülen notla başlayan el yazmasında, 296^a’ya kadar boş varaklar yer almaktadır. El yazması, 296^a’dan 327^a’ye kadar toplam otuz iki varaklık bir hacme sahip olup, sanatsal açısından önemli bir değer taşımamaktadır. Besmele ile başlanan 296^a’da kırk satır vardır. Nesih hattıyla yazılan yazmanın başından sonuna kadar, boş ya da her iki yandan eksik bırakılmış satırları belirginleştirmek için müstensih tarafından o satırın sağ ve sol başına kırmızı renkte noktalar konulmuştur. Altında soru demetinin sıralandığı başlıklar, onlara verilen cevapların الجواب şeklindeki başlığı, ah-

kâm, fasıl, bab kelimeleri ve bazen müstensihin dikkat çekmek istediği lafızlar da kırmızı ile yazılmıştır. A sayfalarında sola, b sayfalarında ise sağa yanaşık kırmızıyla çizilmiş bir dikdörtgen içerisine yerleştirilen yazı okunaklı ve nettir. Kâğıdı çok fazla yıpranmamıştır. 296^b’den yazmanın sonuna kadar, başlıklardan önce bırakılan boşluklarla birlikte kırk beş satırlık sayfalar söz konusudur. Metinde secisiz bilimsel bir nesir dili kullanılmıştır. Uzun cümlelerden kaçınılmış, her bir konu oldukça özet biçimde yazılmıştır. Yazmanın sonunda, dışarı çıkarılmamak ve rehin olarak verilmemek şartıyla, bu kitabın Hacı Selim Ağa tarafından vakfedildiğini ifade eden bir mühür bulunmaktadır.

1077’de kayıtlı diğer bir eser olan “*el-Usûl*”ü incelediğimizde oradaki el yazısı ile bu yazmadakinin birbirinin aynısı olduğu görülmüştür. Bu durumda kesin olmamakla beraber, “*el-Usûl*”ün bittiği 186^a’nın sonunda verilen “*Pazartesi, Şevvâl’in 6’sı, sene hicrî 680, kâtibi ‘Abdullâh b. Mansûr*” şeklindeki bilgiden yola çıkarak, şerhi istinsah eden kişinin de ‘Abdullâh b. Mansûr olduğunu söyleyebiliriz. Yaptığımız incelemede bu şahıs hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Başka bir ihtimal de, yangın, su baskını vb. bir sebepten dolayı zarar gören yazmaları kurtarmak veya onları çoğaltmak amacıyla sonradan başka birisi tarafından kopya edilmiş olmasıdır. Zira nr. 1077’deki İbnu’s-Serrâc’ın “*el-Usûl*”üne (aynı el yazısına sahip) ait kütüphanedeki kayıt defterinde bulunan açıklamada, bu tarih ve müstensihin eldeki nüshanın istinsah edildiği eski bir nüshanın tarih ve müstensihi olduğu belirtilmiştir. Hem “*el-Usûl*”ün hem de er-Rummânî tarafından yazılan şerhin yazma nüshalarının rastgele bir yerden başlaması, aynı zamanda “*el-Usûl*”ün de sonu olan 1077’de kayıtlı bu esere ait yazmanın sonunda, bu nüshanın kendisinden nakil yapılan bir asıldan yazılmış bulunduğunu gösteren kısa bir notun düşülmesi ve her iki yazmanın kâğıdının çok eski ve yıpranmış olmaması birer delil sayılabilir. Dolayısıyla başka bir nüshasına ve müstensihi

hakkında açık bilgilere ulaşamamış olmamıza rağmen, gerek yukarıdaki veriler ışığında ve gerekse aşağıda yer verilen mukayeseler neticesinde otuz varaklık bu yazmanın kayıtlarda geçtiği şekliyle er-Rummânî'ye ait olduğunu söylememiz mümkündür.

2. Yazmanın er-Rummânî'nin “*el-Kitâb*” Şerhiyle Şekil-Metot Mukayesesi

er-Rummânî'nin elimizde mevcut diğer bir şerh çalışması “*Şerhu Kitâbi Sibeveyh*”dir. Tamamı günümüze ulaşmış bu şerhin üç farklı yazma nüshası mevcuttur. İlki, Viyana Kraliyet Kütüphanesi, nr. 769'da kayıtlı olan nüshadır¹²¹. İkincisi, Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi bölümünde bulunmaktadır. Toplam 5 ciltlik nüshanın ilk cildi kayıptır. 220 varaklık 2. cilt nr. 1984, 289 varaklık 3. cilt nr. 1985, 295 varaklık 4. cilt nr. 1986 ve 197 varaklık 5. cilt de nr. 1987'de kayıtlıdır. Tamamı günümüze ulaşan son nüsha ise, Süleymaniye Kütüphanesi Damat İbrahim Paşa bölümündedir. Dört cilt hâlinde bulunan yazma, nr. 1074'de kayıtlıdır. Eserin tamamı tahkik edilerek basılmış değildir. Öğrenebildiğimiz kadarıyla 1. cilt Mekke Ummu'l-Kurâ Üniversitesi'nden Muhammed İbrâhîm Şeybe tarafından Ahmed Mekkî el-Ensârî yönetiminde, 2. ve 3. ciltler ise, Dr. el-Mutevellî Ramazân Ahmed ed-Demîrî tarafından her ikisi de Doktora çalışması olarak tahkik edilmiştir. ed-Demîrî, daha sonra 4. cildin dolayısıyla *el-Kitâb*'ın son cildinin Sarf kısmının¹²² tahkikine başlamış, fakat 1. cüzü bitirip 2. cüze başlamadan, şerhin ancak o sıralarda ulaşabildiği 1. cildinin tahkikine girişmiştir¹²³. Altmış yedi cüzden oluşan şerhin, ilk 14 cüzünün bulunduğu 1. ciltten de sadece ilk cüzü tahkik edebilen ed-Demîrî, yaşlandığı için çalışmasına devam edememiştir¹²⁴.

er-Rummânî'nin her iki şerhini birlikte değerlendirdiğimizde kendine özgü bir şerh tekniği geliştirdiğini görmekteyiz. Arap grameri

sahasında kendi döneminde yapılmış günümüzde mevcut şerhlere baktığımızda bunu görmek mümkündür. Meselâ onun tekniği, çağdaşı es-Sîrâfî tarafından “*el-Kitâb*”a yapılan diğer şerhteki teknikten oldukça farklıdır. es-Sîrâfî, herhangi bir plan veya hedef ortaya koymadan, Sîbeveyh’in kitabındaki konuları şerhe başlamıştır. Bazen Sîbeveyh’in bir sözünü almış ve sonrasında onu şerh etmiş, çoğu zaman da şerhini Sîbeveyh’in ifadelerinin içerisine yerleştirmiştir. Bab başlıklarına müdahale etmemiş ya da az bir değişikliğe gitmiştir. “*el-Kitâb*”da yer verilmeyen konulara değinmiş ve ondaki yanılğı, hata ve eksiklikleri dile getirmiştir. Eserde geçen şevahide ve rivayetlere özenle yaklaşmış, delil olarak getirilen sözün söyleyenine nisbetini tespit ettikten sonra, beyitteki kelimelerin manalarını gözetmiştir¹²⁵. Kanaatimizce bu şerh er-Rummânî’nin şerhinden çok daha geniş ve anlaşılır açıklamalar içermektedir.

Öte yandan çağdaşı ve “*Eğer Nahiv er-Rummânî’nin dedikleriyse, ondan bizde bir şey yoktur. Yok, eğer Nahiv bizim dediklerimizse, o zaman er-Rummânî’de ondan bir şey yoktur*”¹²⁶ demek suretiyle er-Rummânî’ye ilmî açıdan muhalefetini ortaya koyan el-Fârisî’nin “*el-Kitâb*” üzerine yazdığı “*et-Ta’lika ‘alâ Kitâbi Sîbeveyh*” adlı şerhi de teknik açıdan onun şerhinden farklıdır. Eserde el-Fârisî, “*Sîbeveyh dedi ki*”, kendisi için “*Ebû ‘Alî dedi ki*” ve “*dediler ki*” ifadelerini kullanarak konuları şerhe başlamaktadır. el-Fârisî, eserinde Sîbeveyh’in ifadelerini şerh etmekten daha çok, zaman zaman araya girerek bazen de alıntılar yaparak onlardaki kapalılığı ortadan kaldırma amacı taşımaktadır. Bu bağlamda o, kapalı ifadeleri ihtiyaç duyulduğu kadar izah etmekte; bazen oldukça geniş bazen de kısa açıklamalara yer vermektedir. Bazı bablar üzerinde çok dururken bazılarında aynı önemi vermemektedir. Öyle ki sadece bab başlığını ve başlıkla ilgili meseleleri zikretmekle yetinmektedir. Yine bazen bab başlığı dışındaki her şeyi ihmal edip açıklama getirmediği gibi, bazen de baş-

lık üzerinde durmadan başlığın altında yer verilen metnin problemleri yerlerini şerh etmektedir. Bu açıdan şerhin muhtasar oluşu, şerhi okuyan kişiyi, konu hakkında bilgi sahibi olabilmek için, zaman zaman ana esere dönmek zorunda bırakmaktadır. el-Farisî bazen, Sîbeveyh'in metnini i'râb ederek kastedilen anlamı ortaya koymaya çalışmaktadır. Üslûbu eserinin başı ve sonu itibarıyla farklılık arz ediyor gibi görünse de onun, eserinin bütününde aynı üslûba sadık kaldığı söylenebilir¹²⁷.

Çağdaşları gibi “*el-Kitâb*”ı açıklamak amacıyla, “*Şerhu Kitâbi Sibeveyh*” adlı eserini yazan er-Rummânî, burada hem es-Sîrâfî hem de el-Fârisî'den farklı bir teknik kullanmıştır. Şerh yaparken tek bir metoda göre hareket etmiş ve bunu eserinin bütün bablarına uygulamıştır. Bu özgün tekniğe göre er-Rummânî, önce bab başlıklarını ele almış, “*el-Kitâb*”daki başlıkları bazen değiştirmeden, bazen de değiştirerek, daha açık ve anlaşılır biçimde vermiştir. Meselâ, “*el-Kitâb*”daki “بَابُ الْمَصْدَرِ الْمَشَبَّهِ بِهِ مِمَّا يَخْتَارُ فِيهِ”¹²⁸ başlığı, şerhte; “بَابُ الْمَصْدَرِ الْمَشَبَّهِ بِهِ مِمَّا يَخْتَارُ فِيهِ الرَّفْعِ” şeklinde daha açık ifade etmiştir. İkinci aşamada her babın amacını, Sibeveyh'in neyi anlatmak istediğini bir iki cümleyle izah etmiş, kurduğu cümlelerin başını ve sonunu hep aynı tarzda getirmiştir. Meselâ, bütün bablarda, başlangıçta amacı açıklarken yer verdiği cümle; “الْغَرَضُ مِنْهُ أَنْ يُبَيَّنَّ مَا يَجُوزُ فِي بَابٍ ... مِمَّا لَا يَجُوزُ” biçimindedir. Daha sonra konuyla alâkalı, her babda aynı olan ما، بما، كيف gibi, çeşitli soru edatlarıyla başlayan sorular sormuştur. Bu şekilde الْغَرَضُ “amaç” lafzı ve soru edatları kullanılarak her bab başlığı altında değinilecek konuların bir özeti verilmektedir. Son olarak sorulara, “*el-Kitâb*”ın metnine ve bu metne eklediği kendi açıklamalarına dayanan cevaplar vermiş, teferruata girdiği yerlerde asıl konudan kopmamak için ana konuyla ilgili ifadelere yer vermiştir. Kanaatimizce er-Rummânî, Mantık ilmindeki yeterliliğini şerh tekniğine yansıtarak

eserine bir sistem kazandırmaya çalışmıştır. Sistemini oluştururken tutarlı davranan, konuları ayıran ve sınıflandıran bir aklı ön plana çıkarmıştır. Bu noktada, tahlil yaparken büyük bir özen ve çaba göstermiştir. Meselâ, sorularını genelden özele doğru mantıklı bir sıralamaya tabi tutmuş, her soru demetinin cevaplarını hemen altında belirtmiştir¹²⁹. Yine de, onun şerhinde şerhe muhtaç cümleler vardır¹³⁰.

er-Rummânî, yukarıda kısaca izah etmeye çalıştığımız tekniğini konumuz olan “Şerhu'l-Usûl”e ait yazmada da takip etmiştir. Ancak, burada metodunun الغرض diye başlayan amaç belirtme kısmını uygulamamış, doğrudan soru-cevap kısmına geçmiştir. Diğer şerhten farklı olarak çeşitli yerlerde, مسائل başlığını taşıyan soru demetlerinin yanı sıra، مَا الْحُكْمُ؟ ya da مَا الْأَحْكَامُ؟ şeklindeki soru başlıklarıyla konunun hangi hükümleri ihtiva ettiği üzerinde durmuştur. Söz konusu sorular bir bakıma diğer şerhindeki الغرض “amaç” belirtme kısmıyla yakın benzerlik arz etmektedir. Yine bab başlıklarını bazen aynen bırakmış, bazen de kendine göre yeniden yazmış, aynı soru edatlarıyla sorduğu sorulara, İbnu's-Serrâc'ın metninden ve zaman zaman kendi açıklamalarından oluşan cevaplar vermiştir. Şevahidi çoğu zaman aynen almış, bazen terk etmiş, bazen de kendi şahidini şerhe yerleştirmiştir. Benzerlerini “el-Kitâb” şerhinde de gördüğümüz şu ifadeler yazmada sıkça geçmektedir: لِمَ لَا يَجُوزُ؟، لِمَ جَازَ؟، الْفَصْلُ، الْجَوَابُ، مَسَائِلُ، الْبَابُ، مَا الْحُكْمُ؟، كَمْ؟، مَا الْأَحْكَامُ؟. Kanaatimizce, bir şerh olmasına rağmen konuları oldukça veciz bir biçimde ele almıştır. Öyle ki, bazen şerh ettiği asıl kaynak, şerhten daha fazla yer kaplamıştır. er-Rummânî, arada sırada şerh ettiği eserde geçen kelime örneklerini atlamış veya bunlara ilâveten konuya uygun kendi örneklerini getirmiştir.

Fikir vermesi açısından, er-Rummânî'nin, bu eserde işlediği başlıklardan örnek olarak seçtiğimiz “nisbet ismi” hakkında yazdıklarının, “el-Kitâb” şerhindeki karşılıklarına baktığımızda, şekil ve muhteva açısından şunları görmekteyiz: “el-Kitâb” şerhinde konunun baş-

lığı باب النَّسْبَةِ şeklinde ve nisbet isminin tanımıyla ilgili soruya yer vermeden doğrudan nisbet isminde caiz olan ve olmayan değişiklik nedir? sorusuna geçilmiştir¹³¹. “*el-Usûl*” şerhinde ise başlık; بَابُ النَّسْبِ olup, sonrasında مَا النَّسْبَةُ؟ sorusuyla sorular kısmına geçilmiştir¹³². Sorular aşağı yukarı aynı doğrultudadır. Her iki şerhin incelediğimiz bu kısmının sorularına ve onlara verilen cevaplarına genel olarak baktığımızda, iki şerhin birbirini tamamlayıcı mahiyette olduğunu görmekteyiz. Yine de açıklamalar itibariyle, “*el-Kitâb*” şerhi kanaatimizce daha temel ve geniş bilgiler ihtiva etmektedir. Meselâ, “*el-Kitâb*” şerhinde “Neseb” konusunda, هُدَى، رَحَى ve حَصَى kelimeleri soru ve cevaplarıyla genişçe anlatılırken¹³³; diğer şerhte sadece, bunların nisbet ismi yapıldığında, üç tane yâ harfinin bir araya gelmemesi için kelimenin sonundaki elifin vâva dönüştürüldüğüne ilişkin bilgi yer almaktadır¹³⁴. er-Rummânî’nin konuyu, şerh ettiği ana eser doğrultusunda ve söz konusu eser ölçüğünde ele aldığını ve tekrara düşmemeye özen gösterdiğini de belirtmemiz gerekir.

3- Şerhin Ana Eserle Metot ve Muhteva Açısından Mukayyesesi

Otuz varaklık yazma, ana eser olan “*el-Usûl*”deki, ذِكْرُ التَّنْبِيَةِ “¹³⁵”والجمع الذي على حَدِّ التَّنْبِيَةِ (*Tesniye ve tesniye kalıbı gibi gelen cem*) konusundan başlamakta, “ بَابُ ذِكْرِ الْأَفْعَالِ الَّتِي فِيهَا زَوَائِدٌ مِنْ بَنَاتِ الثَّلَاثَةِ ”¹³⁶ (*Üç harften fazla fiiller ve masdarları*) konusunun cevaplar kısmına geçmeden yalnızca soru demetiyle bitmektedir. Bu başlıkların şerhteki karşılıkları şöyledir: “مَسَائِلُ مِنْ بَابِ التَّنْبِيَةِ وَالْجَمْعِ”¹³⁷ ve “ بَابُ ”¹³⁸ “مَعَانِي الْأَفْعَالِ الْمَزِيدَةِ عَلَى الثَّلَاثَةِ”. Bu iki başlık arasında kalan kısım; tesniye ve cemi, erkek-kadın adlarının cemisi, sayıların cemisi, cem‘u’t-teksîr, müenneslerin cemisi, cem‘u’l-cem‘, yabancı kelimele-

rin cemisi, fiil kalıpları ve çeşitleri, tasğîr ismi, nisbet ismi, masdarlar ve onların nisbet ismi gibi tamamı Sarf ilmini ilgilendiren konulardan oluşmaktadır. Besmele ile başlayan yazmada, başlıklar kırmızı renkte yazılmıştır. Meselâ: مسائل في باب ج مع¹³⁹, مسائل من باب التثنية والجمع¹⁴⁰, مسائل من باب ج مع¹⁴¹, باب ما اشتق له اسم من العدد¹⁴², باب ج مع¹⁴³, مسائل من باب جمع التكسير¹⁴⁴, باب ج مع¹⁴⁵, مسائل من باب ج مع¹⁴⁶, مسائل من باب ج مع¹⁴⁷, مسائل من باب ج مع¹⁴⁸, مسائل من باب ج مع¹⁴⁹, مسائل من باب ج مع¹⁵⁰, مسائل من باب ج مع¹⁵¹, مسائل من باب ج مع¹⁵², مسائل من باب ج مع¹⁵³, مسائل من باب ج مع¹⁵⁴, مسائل من باب ج مع¹⁵⁵, مسائل من باب ج مع¹⁵⁶, مسائل من باب ج مع¹⁵⁷, مسائل من باب ج مع¹⁵⁸, مسائل من باب ج مع¹⁵⁹, مسائل من باب ج مع¹⁶⁰. Daha önce de belirttiğimiz gibi er-Rummânî, bu başlıkları bazen aynen bırakmış, bazen de kendince yeniden yazmış, sorduğu sorulara İbnu's-Serrâc'ın metninden ve zaman zaman kendi açıklamalarından oluşan kısa cevaplar vermiştir.

İbnu's-Serrâc eserinde genelden özele doğru (باب جمع الاسم, باب (جمع الرجال والنساء)¹⁵⁵ şeklinde önce bablara, daha sonra (يذكر العدد)¹⁵⁶ gibi, bu babların alt başlığı kabul ettiği açıklamalara yer vermiş, her konunun varsa problemleri taraflarını da konunun sonunda (مسائل من هذا ... الباب)¹⁵⁷ veya (باب مسائل من ...)¹⁵⁸ başlığı altında toplamıştır. İbnu's-Serrâc'ın “meseleler” adını verdiği bu başlık kısmı, elimizde mevcut otuz iki varaklık şerhin şerh ettiği Sarf ilmi konularının geçtiği bölümde (مسائل التصريف)¹⁵⁹ ve (باب من مسائل الجمع)¹⁶⁰ başlığıyla sadece iki kez yer almaktadır. er-Rummânî'nin şerhinde yer alan مسائل başlığıyla lafzen aynı olan bu başlıklar içerik itibarıyla birbirinden farklıdır. Zira er-Rummânî, buralarda konuya girmeden önce çeşitli sorularla konuyu özetlerken, İbnu's-Serrâc bu başlık altında eserinin bütününde başvurduğu; “şunu dediysen o zaman şöyle dersin, şunu dersin, şöyle demiş olursun” ifadeleriyle “meseleler”i izah etmiş, sorular sorma yolunu tercih etmemiştir. er-Rummânî de hocası ve ana eserin müellifi İbnu's-Serrâc gibi konuyu “genelden özele” şeklinde bir sistemle ele

almıştır. Mukayese açısından, “Cem‘u’t-Tekşir” bahsinin giriş kısmının her iki eserde nasıl anlatıldığını görmek uygun olacaktır. “*el-Usûl*”de başlık ve konuya giriş şöyledir:

“... ذكر جمع التَّكْسِيرِ. هذا الجمع يُسَمَّى : مُكْسَرًا , لِأَنَّ بِنَاءَ الْوَاحِدِ فِيهِ قَدْ غُيِّرَ عَمَّا كَانَ عَلَيْهِ , فَكَأَنَّهُ قَدْ كُسِرَ لِأَنَّ كَسْرَ كُلِّ شَيْءٍ تَغْيِيرُهُ عَمَّا كَانَ عَلَيْهِ , وَالتَّكْسِيرُ يَلْحَقُ الثَّلَاثِيَّ مِنَ الْأَسْمَاءِ وَالرَّبَاعِيَّ , وَلَا يَكَادُونَ يَكْسِرُونَ اسْمًا خَمَاسِيًّا لَا زَائِدَ فِيهِ , فَمَنْى كَسْرُوهُ حَذَفُوا مِنْهُ وَرَدَّوهُ إِلَى الْأَرْبَعَةِ , وَيُكْسِرُونَ مَا يَبْلُغُ بِالزِّيَادَةِ أَرْبَعَةَ أَحْرَفٍ فَأَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ لِأَنَّ يَسُوغُ لَهُمْ حَذْفُ الزَائِدِ مِنْهُ , وَالَّذِي يَحْذَفُ عَلَى ضَرْبَيْنِ : ضَرْبٌ يَحْذَفُ وَيَعْرَضُ مِنَ الْحَذْفِ الْبَاءُ تَعْوِيضًا لِأَزْمَا , وَضَرْبٌ التَّعْوِيضُ فِيهِ وَتَرْكُهُ جَائِزَانِ , وَسَنَذَكُرُ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْ ذَلِكَ فِي مَوْضِعِهِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ .

وأبنية هذه الجموع تجيء أيضاً على ثلاثة أضربٍ : ضربٌ يكون اسماً للجمع , ومنها ما بُنِيَ لِلْأَقَلِّ مِنَ الْعَدَدِ , وَهِيَ الْعَشْرَةُ فَمَا دُونَهَا , وَمِنْهَا مَا هِيَ لِلْأَكْثَرِ , وَالكَثِيرِ مَا جَاوَزَ الْعَشْرَةَ , وَيَتَسَعُونَ فِيهَا , فَمِنْهَا مَا يُسْتَعْمَلُ فِي غَيْرِ بَابِهِ , وَمِنْهَا مَا يَقْتَصِرُ بِهِ عَلَى بِنَاءِ الْقَلِيلِ عَنِ الْكَثِيرِ , وَالكَثِيرِ مِنْهَا مَا يَسْتَعْنَى فِيهِ بِالْقَلِيلِ عَنِ الْكَثِيرِ , فَالَّذِي يَسْتَعْنَى فِيهِ بِنَاءُ الْأَقَلِّ عَنِ الْأَكْثَرِ فَتَجِدُهُ كَثِيرًا , وَالِاسْتِعْنَاءُ بِالْكَثِيرِ عَنِ الْقَلِيلِ نَحْوُ : ثَلَاثَةٌ شَسُوغٍ , وَثَلَاثَةٌ قُرُوغٍ , وَإِذَا أَرَدْتَ أَنْ تَعْرِفَ مَا يَكُونُ اسْمًا لِلْجَمْعِ فَهُوَ الَّذِي لَيْسَ لَهُ بَابٌ يُكْسَرُ فِيهِ , وَتَطَّرِدُ الْأَسْمَاءُ الْمَجْمُوعَةُ الْمَكْسَرَةَ عَلَى ضَرْبَيْنِ : أَحَدُهُمَا عَدَّتُهُ ثَلَاثَةٌ أَحْرَفٍ , وَالْآخَرُ عَدَّتُهُ أَرْبَعَةٌ أَحْرَفٍ , وَالثَّلَاثَةُ عَلَى ضَرْبَيْنِ , أَحَدُهُمَا مَذَكَّرٌ لَا هَاءَ فِيهِ أَوْ عَلَى لَفْظِ الْمَذَكَّرِ , وَالْآخَرُ فِيهِ هَاءُ التَّأْنِيثِ , وَكَذَلِكَ مَا كَانَ عَلَى أَرْبَعَةِ أَحْرَفٍ , وَنَبْدَأُ بِالِاسْمِ الثَّلَاثِيِّ الَّذِي لَا زَائِدَ فِيهِ , وَهُوَ يَجِيءُ عَلَى عَشْرَةِ أَبْنِيَةٍ : فُعَلٌ فِعْلٌ فَعَلٌ فَعِلٌ فَعِلٌ فَعِلٌ فَعِلٌ فَعِلٌ فَعِلٌ فَعِلٌ...“¹⁶¹

er-Rummânî ise şerhinde bu başlığı ve metni şu şekilde ele almıştır:

”مَسَائِلُ مِنْ بَابِ جَمْعِ التَّكْسِيرِ . مَا جَمَعُ التَّكْسِيرِ؟ وَمَا جَمَعُ السَّلَامَةِ؟ وَمَا الَّذِي يَلْحَقُهُ التَّكْسِيرُ مِنْ عِدَّةِ الْأَسْمَاءِ؟ وَمَا الَّذِي لَا يَلْحَقُهُ؟ وَلِمَ لَا يُكْسَرُ الْخَمَاسِيُّ حَتَّى تَرُدَّ إِلَى أَرْبَعَةٍ؟ وَمَا الَّذِي يَلْزَمُهُ الْعَوْضُ فِي الْجَمْعِ؟ وَمَا الَّذِي لَا يَلْزَمُهُ؟ وَلِمَ

Sonuç

Gerek el yazması metin hakkındaki kütüphane kaydını incelediğimizde, gerekse onu er-Rummânî'nin diğer eserleriyle ve İbnu's-Serrâc'ın "*el-Usûl*" adlı eseriyle karşılaştırdığımızda, 'Abdullâh b. Mansûr tarafından hicrî 680 yılında yazılmış ya da bu kişi tarafından bu tarihte yazılmış esas yazmadan kopya edilmiş bu yazma eserin er-Rummânî'ye ait olduğu sonucuna ulaşmamız mümkün olmaktadır. İnceleyebildiğimiz kadarıyla bu üslûp ve şerh tekniğinin bir benzerine başka kaynaklarda rastlamamış olmamız da bu imkânı kuvvetli kılmaktadır. Yine de, diğer bir nüshasına ve müstensihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamış olmamız dolayısıyla bir ihtiyat payı bırakmakta fayda vardır. El yazması eserin başında, bunun "*el-Usûl*"ün şerhi olduğu kaydı yer alsa da, yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere, kanaatimizce bu çalışma daha çok bir muhtasar eser gibi durmaktadır. Zira çalışma, her bir başlık altında ele alınan konuyu ana hatlarıyla ortaya koyan ve özetleyen her biri özenle ve bilerek seçilmiş soru demetleri ve sonrasında bunlara verilen kısa ve seçici cevaplardan oluşan bir yapı arz etmektedir. Öyle ki er-Rummânî aynı başlık altında İbnu's-Serrâc'ın izahlarının birçoğuna yer vermemiş veya farklı ve kısa ifadelerle alıntılar yapmış ve konuyu açıklarken verdiği örneklerden bazılarını göz ardı etmiş, kendi örneklerini getirmiştir. Arada bir açıklayıcı bilgiler verdiğini de görmekteyiz. Ancak onun, aynı metodu Sîbeveyh'in "*el-Kitâb*"ına yazdığı şerhte de uyguladığını belirtmemiz gerekir.

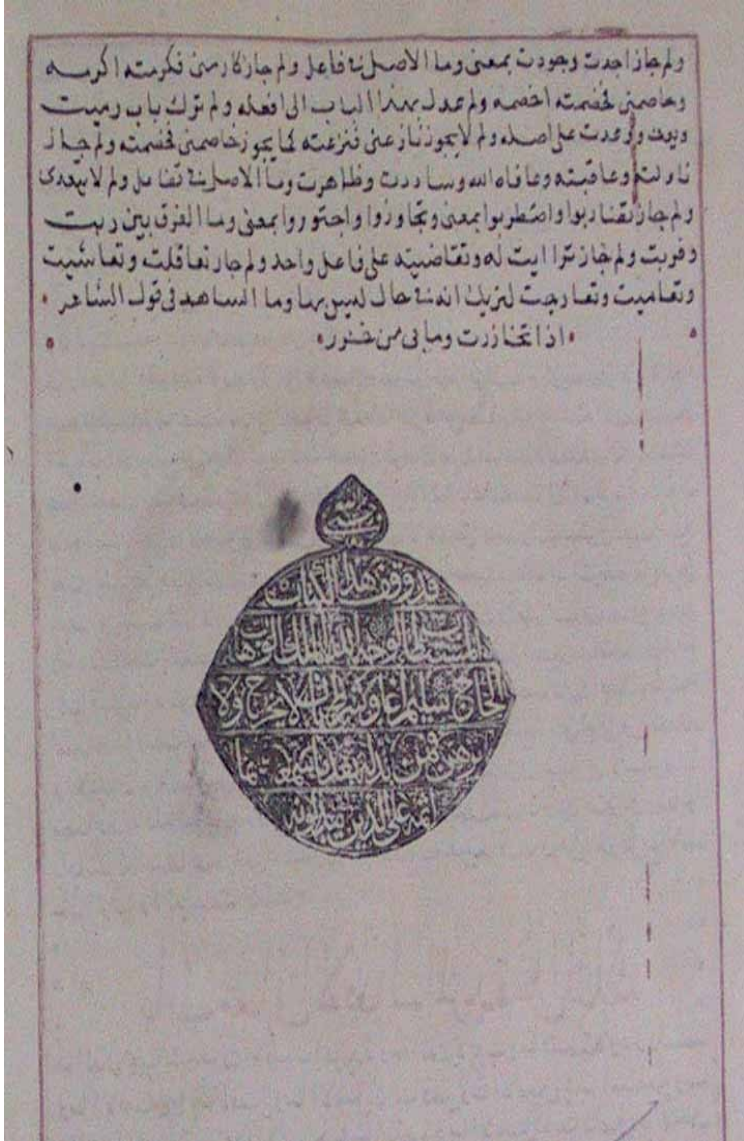
Yazma Metninden Örnekler:

شركا وبم لما استغنى الكلام قوله قتل اولادهم حمل على انك في على المعنى ان رنة شركا وهم
نقل هذا فتقول ضرب زيد عمدا امه لانك لما قلت ضرب زيد علم ان له صنا فذلك قلت ضرب
عمدا وبم على هذا ينشد البيهقي في شرحه لابي جابر في قوله الباب قولنا القطا
فكرت بتعبه فصا فته على دمه ومصعبه السباعا
لان لما قلنا واقوته علم اننا قد صادت السباعا مجد ففكانه قال صادت السباعا على
دمه ومصعبه ومثل ذلك
وجدنا الصالحين لهم جزاء وبنات وعينا سلسبيل
اي وجدناهم بعينا وهذا الباب من المرويات غير يتيقن وهما يترتب بين هذا الباب قوله
لقد علمت على ربي ما حادنا صفا الحيتا الا على جوارنا مصطلا
وانما الكلام جوتنا المصطلين فروه الى الاصل في المعنى لانك اذا قلت مررت برجل حسن
الوجه فمعنى حسن وجهه فاذا قلت قلت برجلين حسن الوجه اذا رددته الى الاصل
برجلين حسن وجوهما فاذا قلت وجوهما لم يكن في حسن ذكرهما قبله واذا ايتت
بالايت واللام وانصفت الصفتا اليها كان في الصفة ذكر الموصوف فكذا في هذا السباعا فكل
مصطلها ان يوجد الصفة فيقول جون مصطلا

السابع تانيك المذكور على التاويل

من ذلك قوله المشاعر وكان يجردون من كرت اتقى فذلك شجوص كما عيان ومصعب
فانما انك الشجوص لعمده النساء على المعنى ثم ابان عن ادا ته وكسبت عن معناه بقوله
كاعيان ومصعبون نظير ذلك قوله
وان كانا هذه صعبا بطن وانته برى من قبا يلما العشر
فقال علمنا بطن برى قبايل وابان في البيت ما اراد فانما انك النغوت فان ذلك جرد بالغ
تقول عندي ثلاثة نسيات وعلاجات لانك انما تريد عندي للاث وجالتم بنسيات
نعتا ظهر فيها الكلام الصحيح وقد قرأت العرا من جبا لحسنة فله عشر اكلها لان العدد
وقع على حسنة اكلها فالتاويل من زيد ومن انك الذي في الشعر يكون جملنا وجمنا
الضروا عند النجيين وليس عنده كذلك قولهم في الكلام ذهبت بعضا صبا به لان بعض
الاصابع اصبغ بخله على المعنى قال السجود
لما في خبر الربيرقوا صنعت سورا المدينة والجبلا الخشع
لان السور من المدينة وقال السدينا
وات مرالسنين احسن مني كما اخذ السراد من الحلال
فقال اخذ وزده الى السنين ولم يرد الى مرلانه لامعنى للسنين الانسها ومثله قول الاصمعي
وتسرق بالقول الذي قد ادعاه كما تسرقت صدر القنطرة من ادم
لان صدر القنطرة من القنطرة قال محمد بن يزيد بن علي بن عيا ن يجرد هذا مجرد الضرورة الق
اللبات وسيردها وما لا يعلق به ضرورة ولا يجوز قال انه عتوجل ان نشا نزل عليهم
من السما اية فطلت اعنا ذم لها خاضعين خضر عمن وترك الاعناق وقال لقال ابو زيد
وقد قال غيره الاعناق الجماعات من ذلك جاف عتق من اناس اى جماعة
بن اى صلب رحمة الله عليه ابلغ امرا المؤمنين انما العرا اذا ايتت ان العرا
والله عتق اليك فميت هيتا قاله هذا قول الاول هو الذي يعمل عليه قال ابو بكر
والذي عندي وقد كان الاية ليست لفظه الابيات التي ذكرت لان قللك بين تيسا مونت على
الا انه قد جبا باسم مذكور بعد مونت في اللفظ حاضعين الى اصحاب الاعناق ومن ذلك قوله
ابن اربعة مشيئا كما اهترت رباح تسفرت اما ليها مرا لرياح الصوايق وقول الرازي
سرا ليا في اسرى وانتمى قد ذكرت كل واحد واحد ما اجاوته الصراوات
والجود لله وحده وصلى الله
على سيدنا محمد
وعلى اله الطيبين الطاهرين
الاجمعي

Aynı el yazısıyla yazılmış nr. 1077’de kayıtlı diğer bir yazma eser olan *el-Usûl*’e ait son varak.

Şerhe ait son sayfa.

¹ Ebu’t-Tayyib el-Luğavî, *Merâtibu’n-Nahviyyîn*, nşr. M. Ebu’l-Fadl İbrâhîm, Mısır, 1375/1955, s. 83; es-Sirâfî, Ebû Sa’îd, *Ahbâru’n-Nahviyyîne’l-Basriyyîn*, nşr. F. Krenkow, Beyrut-Paris, 1936. s. 114; ez-Zubeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan, *Tabakâtu’n-Nahviyyîn ve’l-Luğaviyyîn*, nşr. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1984, s. 112; İbnu’n-Nedîm, Ebu’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb, *el-Fihrist*, Beyrut, 1398/1978, s. 92; el-Hâtib el-Bağdâdî, Ahmed b. ‘Alî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut, ts, V, 319; İbnu’l-Enbârî, Ebu’l-Berekât ‘Abdurrahmân b. Muhammed, *Nuzhetu’l-Elibbâ*, nşr. İbrâhîm es-Sâmerrâ’î, Ürdün, 1405/1985, s. 186; İbnu’l-Cevzî, ‘Abdurrahmân b. ‘Alî, *el-Muntazam fî Târîhi’l-Mulûki ve’l-Umem*, Beyrut 1358/1939, VI, 220; Yâkût el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû ‘Abdillâh, *Mu‘cemu’l-Udebâ*, nşr. Ahmed Ferîd Rifâ’î, Beyrut, 1357/1938, XVIII, 197; el-Kıfî, Cemâluddîn ‘Alî b. Yûsuf, *İnbâhu’r-Ruvât*, nşr. M. Ebu’l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, 1406/1986, III, 145; İbn Hallikân, Ebu’l-‘Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu’l-A’yân ve Enbâ’u Ebnâ’i’z-Zamân*, nşr. İhsân ‘Abbâs, Beyrut, 1968, IV, 339; es-Suyûtî, Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Buğyetu’l-Vu’ât fî Tabakâti’l-Luğaviyyîn ve’n-Nuhât*, nşr. M. Ebu’l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, 1399/1979, I, 109; Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur, Suppl.*, Leiden 1937, I, 174; Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Leiden, 1984, IX, 76.

² Yazıcı, Hüseyin, “İbnü’s-Serrâc”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi(=DİA)*, XXI, 205.

³ *Vefeyâtu’l-A’yân*, IV, 340.

⁴ Yazıcı, Hüseyin, “İbnü’s-Serrâc”, *DİA*, XXI, 205.

⁵ *Târîhu Bağdâd*, V, 319.

⁶ *İnbâhu’r-Ruvât*, III, 146.

⁷ *el-Fihrist*, s. 92; *İnbâhu’r-Ruvât*, III, 148; *Buğyetu’l-Vu’ât*, I, 109; Şevkî Dayf, *el-Medârisu’n-Nahviyye*, Mısır, 1968, s. 140.

⁸ *Buğyetu’l-Vu’ât*, I, 109; Bakırcı, Selami-Demirayak, Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Erzurum, 2001, s. 76.

⁹ Yazıcı, Hüseyin, “İbnü’s-Serrâc”, *DİA*, XXI, 205.

¹⁰ Abbâh, Muhammed el-Muhtâr Veled, *Târîhu’n-Nahvi’l-‘Arabî fî’l-Maşrik ve’l-Mağrib*, Rabat, 1417/1996, s. 156.

¹¹ Abbâh, s. 149.

¹² Çıkar, Mehmet Şirin, *Nahivciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001, s. 76.

¹³ Abbâh, s. 156.

¹⁴ *el-Usûl* ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Çıkar, M. Şirin, “Arap Dilbiliminde Kırılma Noktası: İbnu’s-Serrâc ve Nahiv İlminde Usûl Geleneği”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 8, sy. 20 (Yaz 2004), s. 345-356.

¹⁵ el-Hamd, Gânim Kadûrî, “Nahiv Eserlerinin Te’lifinde Takip Edilen Yöntemler”, çev. Ali Bulut, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: VIII, sy. 1 (2008), s. 379.

¹⁶ *Mu‘cemu’l-Udebâ*, XVIII, 198; *Buğyetu’l-Vu’ât*, I, 109; el-Kannevcî, Sıddîk b. Hasen, *Ebcedu’l-‘Ulûm*, nşr. ‘Abdulcebbâr Zekkâr, Beyrut, 1978, III, 43; Mahmûd Husnî Mahmûd, *el-Medresetu’l-Bağdâdiyye fî Târîhi’n-Nahvi’l-‘Arabî*, Beyrut, 1986, s. 208.

¹⁷ Abbâh, s. 156-157.

¹⁸ el-Hamd, a.g.m., s. 378, 381.

¹⁹ Yazıcı, Hüseyin, *İbn as-Sarrâc ve Kitâb al-İştikâk’ı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1987, s. 16.

²⁰ Abbâh, s. 164-165.

²¹ *Tabakātu'n-Nahviyyîn*, s. 120; *el-Fihrist*, s. 94; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, 'Alî b. Muhammed b. 'Abbâs, *el-İmtâ' ve'l-Mu'ânese*, nşr. Ahmed Emîn-Ahmed ez-Zeyn, Beyrut, ts, I, 133; *Târîhu Bağdâd*, XII, 16; es-Sem'ânî, 'Abdulkerîm Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, nşr. 'Abdullâh 'Omer el-Bârûdî, Beyrut 1408/1988, III, 89; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 233; *el-Muntazam*, VII, 176; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIV, 73; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 294; *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 299; el-Yemânî, 'Abdubbâkî b. 'Abdulmecîd, *İşâretu'l-Ta'yîn*, nşr. 'Abdulmecîd Diyâb, Riyad, 1406/1986, s. 221; ez-Zehabî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b.'Osmân, *el-İber fî Ahbâri Men Ğaber*, nşr. Ebû Hâcir Muhammed Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, ts., II, 164; *Mizânu'l-İ'tidâl*, nşr. 'Alî Muhammed el-Becâvî, Mısır, 1382/1963, III, 149; *Siyeru A'lâmî'n-Nubelâ'*, nşr. Şu'ayb el-Arna'ût v.dğr., Beyrut, 1413/1993, XVI, 533; *Tezkiretu'l-Huffâz*, I-IV, Beyrut, 1956, III, 986; İbn Fadlillâh el-'Omerî, Şihâbuddîn Ahmed b. Yahyâ, *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1407/1988, VII, 87; İbnu'l-Murtadâ, Ahmed b. Yahyâ b. Murtadâ Mehdî Lidîfillâh, *Bâbu Zikri'l-Mu'tezile min Kitâbi'l-Munye ve'l-Emel*, nşr. Thomas Walker Arnold, Haydarâbâd, 1316/1903, s. 65; İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. 'Ali el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, Beyrut 1406/1986, IV, 248; es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, nşr. 'Alî Muhammed 'Omer, Kahire, 1396, s. 68; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 180; ed-Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. 'Alî b. Ahmed, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, nşr. 'Alî Muhammed 'Omer, Kahire 1392/1972, I, 419; İbn Tağrıberdî, Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, Mısır, ts, IV, 168; İbnu'l- 'Îmâd, Ebu'l-Felâh 'Abdülhay el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut, 1399/1979, III, 109; *Ebcedu'l-'Ulûm*, III, 47; İsmâ'îl Bâsâ el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-'Ârifîn*, nşr. Kilisli Rifat Bilge v.dğr., İstanbul, 1951, I, 683; ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Beyrut, 1389/1969, V, 134; Kehhâle, 'Omer Rızâ, *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn*, Dimaşk, 1376-1380/1957-1961, VII, 162; Mâzin el-Mubârek, *er-Rummânî en-Nahvî fî Dav'i Şerhihi li-Kitâbi Sibeveyh*, Dimaşk 1995, s. 51; 'Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, Beyrut 1982, I, 372; Flanagan, J., "al-Rummânî", *The Encyclopedia of Islam* (New Edition), VIII, 614; Gelder, G.J.H van, "al-Rummânî, 'Alî ibn İsâ (276-384/889-994)", *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami-Paul Starkey, New York, 1998, II, 666-667; Şensoy, Sedat, "Rummânî", *DİA*, XXXV, 242-244.

²² *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 299; *Ebcedu'l-'Ulûm*, III, 47.

²³ *el-Ensâb*, III, 89; *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 67.

²⁴ el-Hânsârî, Muhammed Bâkır el-Müsevî, *Ravdâtu'l-Cennât fî Ahvâli'l-'Ulemâ' ve's-Sâdât*, nşr. Esedullâh İsmâ'îliyyân, Tahran, 1392, V, 230; *Hediyetu'l-'Ârifîn*, I, 683.

²⁵ *el-Fihrist*, s. 246; *Selâsu Resâ'il fî İ'câzi'l-Kur'ân li'r-Rummânî ve'l-Hattâbi ve 'Abdilkâhir el-Curcânî*, nşr. Muhammed Halefullâh ve Muhammed Zağlûl Sellâm, Kahire, 1968, naşirlerin mukaddimesi, s. 10.

²⁶ Zira bu dönemde, kitapların istinsah yoluyla çoğaltılmasıyla geçim sağlanırdı. "Varrâk" diye bilinen başka âlimler de vardır. Örneğin, Yahyâ b. 'Adî (ö. 364/974) yirmidört saatte 100 yaprak kopye edebiliyordu ve iki defa et-Taberî'nin Kur'ân tefsirini istinsah etmiştir. Bk. Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İstanbul, 2000, s. 218.

- ²⁷ *el-Fihrist*, s. 94; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 234; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 294; el-Kâdi 'Abdulcebbar, *Fıraku ve Tabakātu'l-Mu'tezile*, nşr. 'Alî Sâmî en-Neşşâr-'İsâmuddîn Muhammed 'Alî, İskenderiye 1972, s. 116; *Bâbu Zikri'l-Mu'tezile*, s. 65.
- ²⁸ *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 446; *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 109.
- ²⁹ *Selâsu Resâ'il fi'l-câzi'l-Kur'ân*, nâşirlerin mukaddimesi, s. 10.
- ³⁰ *Mesâliku'l-Ebsâr*, VII, 88; *Lisânu'l-Mizân*, IV, 248.
- ³¹ es-Suyûtî, *Tabakātu'l-Mufessirîn*, s. 68; ed-Dâvûdî, *Tabakātu'l-Mufessirîn*, I, 421; *Lisânu'l-Mizân*, IV, 248.
- ³² *er-Rummâni en-Nahvî*, s. 56-57.
- ³³ *Lisânu'l-Mizân*, IV, 248.
- ³⁴ *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, s. 83; *Ahbâru'n-Nahviyyîn*, s. 113; *Tabakātu'n-Nahviyyîn*, s. 111; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 184; *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 194; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 411; *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, s. 208.
- ³⁵ *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, s. 83; *Ahbâru'n-Nahviyyîn*, s. 114; *Tabakātu'n-Nahviyyîn*, s. 112; *el-Fihrist*, s. 92; *Târîhu Bağdâd*, V, 319; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 186; *el-Muntazam*, VI, 220; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVIII, 197; *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 145; *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 339; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 109; *GAL, Suppl.*, I, 174; *GAS*, IX, 76.
- ³⁶ *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, s. 84; *Ahbâru'n-Nahviyyîn*, s. 104; *Tabakātu'n-Nahviyyîn*, s. 183; *el-Fihrist*, s. 91; *Târîhu Bağdâd*, II, 195; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 191; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVIII, 127; *el-Muntazam*, VI, 261; *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 92; *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 323; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 96; es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, nşr. Muhammed Ahmed Câdelmevlâ Bek v.dğr., Beyrut, 1408/1987, I, 58; el-'Âmilî, Muhsin el-Emîn el-Huseynî, *A'yânü's-Şi'a*, nşr. Hasan Emîn, Beyrut, 1406/1986, IX, 153; Pedersen, J., "İbn Düreyd", *İA*, V/2, 724; Karaarslan, Nasuhi Ünal, "İbn Düreyd", *DİA*, XIX, 416.
- ³⁷ *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 234; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIV, 74; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 294; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 180.
- ³⁸ *Ahbâru'n-Nahviyyîn*, s. 114; *Tabakātu'n-Nahviyyîn*, s. 116; ez-Zeccâci, Ebu'l-Kâsim 'Abdurrahmân b. İshâk, *el-İzâh fi 'İleli'n-Nahv*, nşr. Mâzin el-Mubârek, Beyrut, 1986, s. 79; *el-Fihrist*, s. 123; *Târîhu Bağdâd*, IV, 89; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 187; *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 69; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 302; *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, s. 169.
- ³⁹ *el-Fihrist*, s. 47; *Târîhu Bağdâd*, V, 144; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 272-274; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâ'il b. 'Omer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, ts., XI, 185; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, nşr. Şerafeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, 1971, II, 1448; Altıkulaç, Tayyar, "İbn Mucâhid", *DİA*, XX, 214.
- ⁴⁰ *el-Fihrist*, s. 245; İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed b. Sa'id, *el-Fasl fi'l-Milel*, Kahire, ts., IV, 154; *Târîhu Bağdâd*, IV, 309; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 217; İbnu'l-Murtadâ, *Tabakātu'l-Mu'tezile*, nşr. Susanne Diwald Wilzer, Beyrut, 1961/1380, s. 100; *Bâbu Zikri'l-Mu'tezile*, s. 59; *Lisânu'l-Mizân*, I, 231; Öz, Mustafa, "İbnü'l-İhşîd", *DİA*, XXI, 94.
- ⁴¹ ed-Demîrî, el-Mutevellî b. Ramazân Ahmed, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh li-Ebi'l-Hasen er-Rummâni (ed-Dirâse)*, Kahire, 1408/1988, s. 36.
- ⁴² *Tabakātu'n-Nahviyyîn*, s. 120; *el-Fihrist*, s. 95; *Târîhu Bağdâd*, VII, 275; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 232; *el-Muntazam*, VII, 138; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, VII, 234; *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 308; *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 80; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 379; *Lisânu'l-Mizân*, II, 195; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 496; ed-Dâvûdî, *Tabakātu'l-Mufessirîn*, I, 419; Özbalkıç, M. Reşit, "Ebû 'Alî el-Fârisî", *DİA*, X, 89.
- ⁴³ *Tabakātu'n-Nahviyyîn*, s. 119; *el-Fihrist*, s. 118; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 227; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 160; *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 136; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 475; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 77.

- ⁴⁴ *Ahbâru'n-Nahviyyîn*, nâşirin mukaddimesi, s. 7; *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 119; *el-Fihrist*, s. 93; *Târihu Bağdâd*, VII, 341; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 227; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, VII, 145; *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 348; *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 78; *el-İber*, I, 156; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 247; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 294; *Lisânu'l-Mizân*, II, 218; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 507; *Ebcedu'l-'Ulûm*, III, 45; 'Abdulmun'im Fâ'iz, *es-Sirâfi en-Nahvi fi Dav'i Şerhihi li-Kitâbi Sibeveyh*, Dimaşk, 1403/1983, s. 16.
- ⁴⁵ *el-Fihrist*, s. 124; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 230; *el-Muntazam*, VII, 138; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX, 200; *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 359; *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 178; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 341; *Lisânu'l-Mizân*, II, 267; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 529; *Ebcedu'l-'Ulûm*, II, 293; et-Tantâvî, Muhammed, *Neş'etu'n-Nahv ve Târihu Eşheri'n-Nuhât*, nşr. 'Abdul'azîm es-Senâvî, Mısır, 1389/1969, s. 171; Tural, Hüseyin, "İbn Hâleveyh", *DİA*, XX, 14.
- ⁴⁶ *el-Fihrist*, s. 128; *Târihu Bağdâd*, XI, 311; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 244; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XII, 81; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 335; *el-İber*, I, 172; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVII, 17; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 331; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 132; *Ebcedu'l-'Ulûm*, III, 32; Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî, Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1996, s. 56; a. mlf., "İbn Cinnî", *DİA*, XIX, 398.
- ⁴⁷ Bkz. *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 119-120.
- ⁴⁸ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, II, 123-131; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 409.
- ⁴⁹ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XII, 62-68; es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, s. 63; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 127.
- ⁵⁰ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, II, 236-238; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 298.
- ⁵¹ *el-Fihrist*, 279; et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan, *el-Fihrist*, Beyrut 1983, s. 190; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVII, 344; *Ravdâtu'l-Cennât*, VI, 153; Bulut, Halil İbrahim, "Şeyh Müfid ve İmamiye Ekolünde Gaybet İnancının Aklifleşmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1 (2005), s. 181.
- ⁵² *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XV, 5; es-Subkî, Ebû Nasr 'Abdulvehhâb b. 'Alî b. 'Abdilkâfi, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ*, nşr. 'Abdulfettâh Muhammed el-Hulv ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Cize, 1992, V, 286; İbn Kâdî Şuhbe, Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. 'Omer, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, nşr. el-Hâfiz 'Abdul'alîm Hân, Beyrut, 1407/1987, II, 185; el-Halebî, Ebu'l-Vefâ İbrâhîm b. Muhammed b. Sibte, *el-Keşfu'l-Hasîs*, nşr. Subhî es-Sâmerrâ'î, Beyrut, 1407/1987, s. 287.
- ⁵³ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIV, 56-57; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 178.
- ⁵⁴ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XV, 83-88; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 207.
- ⁵⁵ el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed Ya'kûb, *el-Bulğa fi Terâcimi E'immeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, nşr. Muhammed el-Misrî, Kuveyt, 1407/1987, s. 88; *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 339; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 523-524.
- ⁵⁶ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVII, 208; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 37.
- ⁵⁷ Kaya, Mustafa, *er-Rummânî, Hayatı, Eserleri ve Arap Gramerindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007, s. 167-168.
- ⁵⁸ *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 296.
- ⁵⁹ et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 191; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 296.
- ⁶⁰ *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 296.
- ⁶¹ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIV, 75; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 296; *er-Rummânî en-Nahvî*, s. 104.
- ⁶² *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 296.

⁶³ A.y.

⁶⁴ Bütün eserleri için bkz. *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 295-296.

⁶⁵ *el-Fihrist*, s. 94.

⁶⁶ *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 295.

⁶⁷ *el-Fihrist*, s. 94; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 234.

⁶⁸ *el-Fihrist*, s. 94.

⁶⁹ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIV, 75; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 295.

⁷⁰ *Tabakātu'n-Nahviyyîn*, s. 120; *el-Fihrist*, s. 94; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, 'Alî b. Muhammed b. 'Abbâs, *el-İmtâ' ve'l-Mu'ânese*, nşr. Ahmed Emin-Ahmed ez-Zeyn, Beyrut, ts, I, 133; *Târihu Bağdâd*, XII, 16; es-Sem'ânî, 'Abdülkerîm Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, nşr. 'Abdullâh 'Omer el-Bârûdî, Beyrut 1408/1988, III, 89; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 233; *el-Muntazam*, VII, 176; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIV, 73; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 294; *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 299; el-Yemânî, 'Abdullâh b. 'Abdulmecîd, *İşâretu't-Ta'yîn*, nşr. 'Abdulmecîd Diyâb, Riyad, 1406/1986, s. 221; ez-Zehabî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân, *el-İber fî Ahbâri Men Gâber*, nşr. Ebû Hâcir Muhammed Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, ts., II, 164; *Mizânu'l-İtidâl*, nşr. 'Alî Muhammed el-Becâvî, Mısır, 1382/1963, III, 149; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, nşr. Şu'ayb el-Arna'ût v.dğr., Beyrut, 1413/1993, XVI, 533; *Tezkiretu'l-Huffâz*, I-IV, Beyrut, 1956, III, 986; İbn Fadlillâh el-'Omerî, Şihâbuddîn Ahmed b. Yahyâ, *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1407/1988, VII, 87; İbnu'l-Murtadâ, Ahmed b. Yahyâ b. Murtadâ Mehdî Lidînillâh, *Bâbu Zikri'l-Mu'tezile min Kitâbi'l-Munye ve'l-Emel*, nşr. Thomas Walker Arnold, Haydarâbâd, 1316/1903, s. 65; İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. 'Ali el-'Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, Beyrut 1406/1986, IV, 248; es-Suyûtî, *Tabakātu'l-Mufessirîn*, nşr. 'Alî Muhammed 'Omer, Kahire, 1396, s. 68; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 180; ed-Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. 'Alî b. Ahmed, *Tabakātu'l-Mufessirîn*, nşr. 'Alî Muhammed 'Omer, Kahire 1392/1972, I, 419; İbn Tağrıberdî, Cemâluddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, Mısır, ts, IV, 168; İbnu'l- 'İmâd, Ebu'l-Felâh 'Abdulhay el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut, 1399/1979, III, 109; *Ebcedu'l-'Ulûm*, III, 47; İsmâ'îl Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-'Ârifîn*, nşr. Kilisli Rifât Bilge v.dğr., İstanbul, 1951, I, 683; ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Beyrut, 1389/1969, V, 134; Kehhâle, 'Omer Rızâ, *Mu'cemu'l-Mu'ellifîn*, Dimaşk, 1376-1380/1957-1961, VII, 162; Mâzin el-Mubârek, *er-Rummânî en-Nahvî fî Dav'i Şerhihi li-Kitâbi Sibeveyh*, Dimaşk 1995, s. 51; 'Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Mufessirîn*, Beyrut 1982, I, 372; Flanagan, J., "al-Rummânî", *The Encyclopedia of Islam* (New Edition), VIII, 614; Gelder, G.J.H van, "al-Rummânî", 'Alî ibn İsâ (276-384/889-994)", *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami-Paul Starkey, New York, 1998, II, 666-667; Şensoy, Sedat, "Rummânî", *DİA*, XXXV, 242-244.

⁷¹ *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 299; *Ebcedu'l-'Ulûm*, III, 47.

⁷² *el-Ensâb*, III, 89; *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 67.

⁷³ el-Hânsârî, Muhammed Bâkır el-Müsevî, *Ravdâtu'l-Cennât fî Ahvâli'l-'Ulemâ'* ve's-Sâdât, nşr. Esedullâh İsmâ'îliyyân, Tahran, 1392, V, 230; *Hediyetu'l-'Ârifîn*, I, 683.

⁷⁴ *el-Fihrist*, s. 246; *Selâsu Resâ'il fî İ'câzi'l-Kur'ân li'r-Rummânî ve'l-Hattâbi ve 'Abdilkâhir el-Curcânî*, nşr. Muhammed Halefullâh ve Muhammed Zağlûl Sellâm, Kahire, 1968, naşirlerin mukaddimesi, s. 10.

⁷⁵ Zira bu dönemde, kitapların istinsah yoluyla çoğaltılmasıyla geçim sağlanırdı. "Varrâk" diye bilinen başka âlimler de vardır. Örneğin, Yahyâ b. 'Adî (ö. 364/974) yirmidört saatte 100 yaprak kopye edebiliyordu ve iki defa et-Taberî'nin Kur'ân

tefsirini istinsah etmiştir. Bk. Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İstanbul, 2000, s. 218.

⁷⁶ *el-Fihrist*, s. 94; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 234; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 294; el-Kâdî 'Abdulcebbar, *Fıraku ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, nşr. 'Alî Sâmî en-Neşşâr-'İsâmuddîn Muhammed 'Alî, İskenderiye 1972, s. 116; *Bâbu Zikri'l-Mu'tezile*, s. 65.

⁷⁷ *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 446; *Şezerâtu'z-Zeheb*, III, 109.

⁷⁸ *Selâsu Resâ'il fî İ'câzi'l-Kur'an*, nâşirlerin mukaddimesi, s. 10.

⁷⁹ *Mesâliku'l-Ebsâr*, VII, 88; *Lisânu'l-Mizân*, IV, 248.

⁸⁰ es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, s. 68; ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, I, 421; *Lisânu'l-Mizân*, IV, 248.

⁸¹ *er-Rummâni en-Nahvî*, s. 56-57.

⁸² *Lisânu'l-Mizân*, IV, 248.

⁸³ *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, s. 83; *Ahbâru'n-Nahviyyîn*, s. 113; *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 111; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 184; *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 194; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 411; *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, s. 208.

⁸⁴ *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, s. 83; *Ahbâru'n-Nahviyyîn*, s. 114; *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 112; *el-Fihrist*, s. 92; *Târîhu Bağdâd*, V, 319; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 186; *el-Muntazam*, VI, 220; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVIII, 197; *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 145; *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 339; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 109; *GAL, Suppl.*, I, 174; *GAS*, IX, 76.

⁸⁵ *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, s. 84; *Ahbâru'n-Nahviyyîn*, s. 104; *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 183; *el-Fihrist*, s. 91; *Târîhu Bağdâd*, II, 195; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 191; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVIII, 127; *el-Muntazam*, VI, 261; *İnbâhu'r-Ruvât*, III, 92; *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 323; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 96; es-Suyûtî, *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Luğa ve Envâ'ihâ*, nşr. Muhammed Ahmed Câdelmevlâ Bek v.dğr., Beyrut, 1408/1987, I, 58; el-'Âmilî, Muhsin el-Emîn el-Huseynî, *A'yânü's-Şi'a*, nşr. Hasan Emîn, Beyrut, 1406/1986, IX, 153; Pedersen, J., "İbn Düreyd", *İA*, V/2, 724; Karaarslan, Nasuhi Ünal, "İbn Düreyd", *DİA*, XIX, 416.

⁸⁶ *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 234; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIV, 74; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 294; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 180.

⁸⁷ *Ahbâru'n-Nahviyyîn*, s. 114; *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 116; ez-Zeccâci, Ebu'l-Kâsim 'Abdurrahmân b. İshâk, *el-İzâh fî 'İleli'n-Nahv*, nşr. Mâzin el-Mubârek, Beyrut, 1986, s. 79; *el-Fihrist*, s. 123; *Târîhu Bağdâd*, IV, 89; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 187; *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 69; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 302; *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, s. 169.

⁸⁸ *el-Fihrist*, s. 47; *Târîhu Bağdâd*, V, 144; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 272-274; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâ'il b. 'Omer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, ts., XI, 185; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, nşr. Şerafeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul, 1971, II, 1448; Altıkulaç, Tayyar, "İbn Mücâhid", *DİA*, XX, 214.

⁸⁹ *el-Fihrist*, s. 245; İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed b. Sa'îd, *el-Fasl fî'l-Milel*, Kahire, ts., IV, 154; *Târîhu Bağdâd*, IV, 309; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 217; İbnu'l-Murtadâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, nşr. Susanne Diwald Wilzer, Beyrut, 1961/1380, s. 100; *Bâbu Zikri'l-Mu'tezile*, s. 59; *Lisânu'l-Mizân*, I, 231; Öz, Mustafa, "İbnü'l-İhşîd", *DİA*, XXI, 94.

⁹⁰ ed-Demîrî, el-Mutevellî b. Ramazân Ahmed, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh li-Ebi'l-Hasen er-Rummâni (ed-Dirâse)*, Kahire, 1408/1988, s. 36.

⁹¹ *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 120; *el-Fihrist*, s. 95; *Târîhu Bağdâd*, VII, 275; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 232; *el-Muntazam*, VII, 138; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, VII, 234;

İnbâhu'r-Ruvât, I, 308; *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 80; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 379; *Lisânu'l-Mizân*, II, 195; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 496; ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, I, 419; Özbalıkcı, M. Reşit, “Ebû 'Alî el-Fârisî”, *DİA*, X, 89.

⁹² *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 119; *el-Fihrist*, s. 118; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 227; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 160; *Vefeyâtu'l-A'yân*, III, 136; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XV, 475; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 77.

⁹³ *Ahbâru'n-Nahviyyîn*, nâşirin mukaddimesi, s. 7; *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 119; *el-Fihrist*, s. 93; *Târihu Bağdâd*, VII, 341; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 227; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, VII, 145; *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 348; *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 78; *el-İber*, I, 156; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 247; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 294; *Lisânu'l-Mizân*, II, 218; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 507; *Ebcedu'l-'Ulûm*, III, 45; ‘Abdulmun'im Fâ'iz, *es-Sirâfi en-Nahvî fi Dav'i Şerhihi li-Kitâbi Sibeveyh*, Dimaşk, 1403/1983, s. 16.

⁹⁴ *el-Fihrist*, s. 124; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 230; *el-Muntazam*, VII, 138; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, IX, 200; *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 359; *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 178; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVI, 341; *Lisânu'l-Mizân*, II, 267; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 529; *Ebcedu'l-'Ulûm*, II, 293; et-Tantâvî, Muhammed, *Neş'etu'n-Nahv ve Târihu Eşheri'n-Nuhât*, nşr. 'Abdul'azîm es-Senâvî, Mısır, 1389/1969, s. 171; Tural, Hüseyin, “İbn Hâleveyh”, *DİA*, XX, 14.

⁹⁵ *el-Fihrist*, s. 128; *Târihu Bağdâd*, XI, 311; *Nuzhetu'l-Elibbâ'*, s. 244; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XII, 81; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 335; *el-İber*, I, 172; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVII, 17; *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, 331; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 132; *Ebcedu'l-'Ulûm*, III, 32; Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî, Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1996, s. 56; a. mlf., “İbn Cinnî”, *DİA*, XIX, 398.

⁹⁶ Bkz. *Tabakâtu'n-Nahviyyîn*, s. 119-120.

⁹⁷ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, II, 123-131; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 409.

⁹⁸ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XII, 62-68; es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, s. 63; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 127.

⁹⁹ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, II, 236-238; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 298.

¹⁰⁰ *el-Fihrist*, 279; et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan, *el-Fihrist*, Beyrut 1983, s. 190; *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*, XVII, 344; *Ravdâtu'l-Cennât*, VI, 153; Bulut, Halil İbrahim, “Şeyh Müfid ve İmamiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklîleşmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1 (2005), s. 181.

¹⁰¹ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XV, 5; es-Subkî, Ebû Nasr 'Abdulvehhâb b. 'Alî b. 'Abdilkâfi, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kubrâ*, nşr. 'Abdulfettâh Muhammed el-Hulv ve Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Cize, 1992, V, 286; İbn Kâdî Şuhbe, Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed b. 'Omer, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeye*, nşr. el-Hâfiz 'Abdul'alîm Hân, Beyrut, 1407/1987, II, 185; el-Halebî, Ebu'l-Vefâ İbrâhîm b. Muhammed b. Sibte, *el-Keşfu'l-Hasîs*, nşr. Subhî es-Sâmerrâ'î, Beyrut, 1407/1987, s. 287.

¹⁰² *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIV, 56-57; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 178.

¹⁰³ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XV, 83-88; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 207.

¹⁰⁴ el-Fîrûzâbâdî, Mecdudîdîn Muhammed Ya'kûb, *el-Bulğâ fi Terâcimi E'immeti'n-Nahv ve'l-Luğâ*, nşr. Muhammed el-Misrî, Kuveyt, 1407/1987, s. 88; *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 339; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 523-524.

¹⁰⁵ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XVII, 208; *Buğyetu'l-Vu'ât*, I, 37.

¹⁰⁶ Kaya, Mustafa, *er-Rummânî, Hayatı, Eserleri ve Arap Gramerindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2007, s. 167-168.

¹⁰⁷ *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 296.

¹⁰⁸ et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 191; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 296.

¹⁰⁹ *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 296.

- ¹¹⁰ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIV, 75; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 296; *er-Rummânî en-Nahvî*, s. 104.
- ¹¹¹ *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 296.
- ¹¹² A.y.
- ¹¹³ Bütün eserleri için bkz. *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 295-296.
- ¹¹⁴ *el-Fihrist*, s. 94.
- ¹¹⁵ *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 295.
- ¹¹⁶ *el-Fihrist*, s. 94; *Nuzhetu'l-Elıbbâ'*, s. 234.
- ¹¹⁷ *el-Fihrist*, s. 94.
- ¹¹⁸ *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIV, 75; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 295.
- ¹¹⁹ *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 295.
- ¹²⁰ *GAS*, IX, 113.
- ¹²¹ er-Rummânî, *Şerhu Kitâbi Sıbeveyh (Kısmu's-Sarf)*, nşr. Ramazân Ahmed ed-Demîrî, Kahire, 1408/1988, nâşirin mukaddimesi, s. 5; *er-Rummânî en-Nahvî*, s. 165.
- ¹²² *el-Kitâb*'ın Sarf kısmına ait örnekler için bkz. Gündüzöz, Soner, *Sıbeveyh'te Kelime Yapısı*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun, 2002.
- ¹²³ er-Rummânî, *Şerhu Kitâbi Sıbeveyh (el-Cuz'u'l-Evvel)*, nâşirin mukaddimesi, s. 95-97.
- ¹²⁴ Kaya, s. 88-90.
- ¹²⁵ *er-Rummânî en-Nahvî*, s. 142-163; *es-Sırâfî en-Nahvî*, s. 37-45.
- ¹²⁶ *Nuzhetu'l-Elıbbâ'*, s. 234; *Mu'cemu'l-Udebâ'*, XIV, 74-75; *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 294; *Buğyetu'l-Vu'ât*, II, 181.
- ¹²⁷ Ebû 'Alî el-Fârisî, el-Hasen b. Ahmed, *et-Ta'lıka 'alâ Kitâbi Sıbeveyh*, nşr. 'Avd b. Hamed el-Kavzî, Kahire, 1990-1996, I, 13-17 (nâşirin önsözü).
- ¹²⁸ *el-Kitâb*, I, 181.
- ¹²⁹ *er-Rummânî en-Nahvî*, s. 224.
- ¹³⁰ Gâzî Tuleymât, "er-Rummânî en-Nahvî fi Dav'i Şerhihî li-Kitâbi Sıbeveyh", *Âfâku's-Sekâfe ve't-Turâs*, yıl: 5, sy. 19 (Receb 1418- November 1997), s. 67.
- ¹³¹ ed-Demîrî, *Şerhu Kitâbi Sıbeveyh (Kısmu's-Sarf)*, s. 36.
- ¹³² er-Rummânî, *Kit'a min Şerhi Usûli İbnu's-Serrâc*, vr. 311^b.
- ¹³³ ed-Demîrî, *Şerhu Kitâbi Sıbeveyh (Kısmu's-Sarf)*, s. 101.
- ¹³⁴ er-Rummânî, *Kit'a min Şerhi Usûli İbnu's-Serrâc*, vr. 312^a.
- ¹³⁵ İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl, *el-Usûl fi'n-Nahv*, nşr. 'Abdulluseyn el-Fetelî, Beyrut, 1988, II, 417.
- ¹³⁶ *el-Usûl*, III, 113.
- ¹³⁷ er-Rummânî, *Kit'a min Şerhi Usûli İbnu's-Serrâc*, vr. 296^a.
- ¹³⁸ *A.e.*, vr. 326^b.
- ¹³⁹ *A.e.*, vr. 296^a.
- ¹⁴⁰ *A.e.*, vr. 296^b.
- ¹⁴¹ *A.e.*, vr. 297^a.
- ¹⁴² *A.e.*, vr. 297^b.
- ¹⁴³ *A.e.*, vr. 298^a.
- ¹⁴⁴ *A.e.*, vr. 299^b.
- ¹⁴⁵ *A.e.*, vr. 300^a.
- ¹⁴⁶ *A.e.*, vr. 300^b.
- ¹⁴⁷ *A.e.*, vr. 301^a.

¹⁴⁸ A.e., vr. 301^b.

¹⁴⁹ A.e., vr. 302^a.

¹⁵⁰ A.e., vr. 302^b.

¹⁵¹ A.e., vr. 303^b.

¹⁵² A.e., vr. 311^b.

¹⁵³ A.e., vr. 317^a.

¹⁵⁴ A.e., vr. 326^a.

¹⁵⁵ el-Usûl, II, 420, 421.

¹⁵⁶ A.e., II, 424.

¹⁵⁷ A.e., I, 105.

¹⁵⁸ A.e., II, 76.

¹⁵⁹ A.e., III, 316.

¹⁶⁰ A.e., III, 396.

¹⁶¹ “Cem’u’t-Teksîr Bahsi: Bu cem’, mukesser diye de isimlendirilir. Zira tekilinin mevcut yapısı değiştirilmiştir. Sanki o, kırılmıştır. Çünkü her şey için kırılmak; onun mevcut durumunun değişikliğe uğraması demektir. Teksîr üç ve dört harfli isimlerde bulunur. Araplar, kendisine ekleme yapılmamış beş harfli bir ismi neredeyse hiç teksîr etmezler. Bunları teksîr ettiklerinde hazîf yapar ve harf sayısını dörde çevirirler. Ekleme yapılarak harf sayısı dört ya da daha fazlaya ulaşmış olanları ise teksîr ederler. Çünkü, onlara göre, eklenen harfin isimden hafzedilmesinin bir sakıncası yoktur. Hafz yapılan iki çeşittir: hafzedilen ve bundan dolayı lazımi bir ivaz olarak ya harfi getirilen ve ivaz getirmenin de getirmemenin de caiz olduğu çeşit. İnşallah her birini yeri geldiğinde açıklayacağız.

Yine bu cem’ kalıpları üç şekilde de gelebilir: ilki çoğulun ismi olan ki; azlık için bina edilen on ve altındaki sayılar, çokluk için olan on’un üstündekiler, babı dışında müstamel olanlar, çokluk anlamında olup azlık için bina edilmeye tahsis edilenler, azlık kalıbında gelmekle çokluk kalıbında gelmesine gerek kalmayan cem’iler, bu şekildekilerin çok olduğunu görürsün. Çokluk kalıbında gelip de azlık ifade eden “üç uzaklıktaki mesafe” ve “üç kur” örneklerindeki gibidir. Şayet cem’inin ismi olanı marife yapmak istersen, artık o, teksîr edildiği babdan değildir. Mecmû’ mukesser isimler iki şekilde muttarit olur: İlki sayısı üç harf olan, öteki ise sayısı dört harf olandır. Üçlü olan da iki çeşittir: birincisi; kendisinde muenneslik ta’sı bulunmayan müzekker veya müzekker lafzı üzere olan, ikincisi ise; kendisinde muenneslik ta’sı bulunandır. Dört harf üzere olanlar da aynıdır. Kendisinde zaid harf bulunmayan üçlü isimle başlıyoruz. Bu, on kalıpta gelir: فُعْلٌ فُعْلٌ فُعْلٌ فُعْلٌ فُعْلٌ فُعْلٌ فُعْلٌ فُعْلٌ فُعْلٌ فُعْلٌ... فُعْلٌ”. Krş. el-Usûl, II, 429-430.

¹⁶² “Cem’u’t-Teksîr Babının soruları: Cem’u’t-Teksîr nedir? Sâlim cem’ nedir? Teksîrin bulunduğu isimlerin harf sayısı nedir? Teksîrin bulunmadığı isimler nelerdir? Beş harfli bir isim niçin dört harfe çevrilmedikçe teksîr edilemez? Cem’ide ivaz gereken ve gerekmeyen nedir? Neden böyledir? Cem’inin ismi nedir? Cem’inin azlık için olan kalıpları nelerdir? Çokluk için olan kalıplar nelerdir? Çokluk yerinde azlığın ve azlık yerinde çokluğun caiz olduğu durum nedir? “üç uzaklıktaki mesafe” ve “üç kur” demek neden caizdir? Ek harf bulunmayan üçlü ismin kalıpları kaçtır? Üç harfli cemi isimlerin kalıpları kaçtır? Manen muttarit ve nâdir nedir?... el-Cevâb: Cem’u’t-Teksîr, sığasında değişiklik yaparak tekilinin yapısında bulunan harflerin çoğaltıldığı şeydir (isimdir). Sâlim cem’ ise, tekilinin yapısı sağlam kalan ve tekiline cem’ alâmetinin gelebildiği şeydir (isimdir). Teksîr yapılan isimler, üç harfli ve dört harfli olanlardır. Harfler bundan fazla ise hafz yapmak suretiyle dörde çevrilirler. Çünkü Araplar, cem’iye aktarmakla harflerin çoğalması hususunda haddin dışına çıkılması sebebiyle isimlerin uzun olmasını hoş karşılamazlar. Bu, cem’ alâmeti için

ŞİİRLE İLGİLİ AYETLERE FARKLI TEFSİRLERİN YAKLAŞIMI

Atilla Yargıcı*

Özet: Kur'âna göre Hz. Muhammed s.a.v. şair değildir. Şiir yazmasını öğrenmemiştir. Bazen söylediği vezne ve kafiyeye uygun sözler ise, şiir kastıyla söylenmemiş sözlerdir. Kur'an ise bir şiir kitabı değildir. Çünkü şairler,söze göre mânâ bulurlar. Kur'anda ise ayetler, mânâya göre vahyedilmiş sözlerden oluşmaktadır. Diğer taraftan Kur'ân, şiirin her türlü hayal ve yalanlarından uzaktır. Ancak Kur'ân bir sanat olarak şiire karşı çıkmaz. Şiirin yalanı kullanmasına, inançsızlığı ve ahlaksızlığı yaymasına karşı çıkar. İnanan ve salih amel işleyen şairleri, kendilerine sapıkların uyduğu şairlerden ayrı tutar.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Şiir, Şair, Kafiye, Vezin, Mânâ, Lafız, Mucize, Fahr, Kahramanlık, Hiciv, Hikmet.

APPROACHES OF VARIOUS INTERPRETATIONS OF THE QURAN (TAFSIRS) TO THE QUR'ANIC VERSES RELATED TO POETRY

Summary: According to the Qur'an, Prophet Muhammed is not a poet. He had not learned to write poetry. He didn't aim to write poetry when he said some rhymed words. The Qur'an is not a book of poetry, for poets find meanings for words but, in the Qur'an verses are revealed for the meaning. However, Qur'an accepts poetry as a work of art. On the other hand, it does not agree to use poetry as a tool of spreading untruth, disbelief and immorality. Therefore it distinguishes between the believing and unbelieving poets.

Key Words: Qur'an, Poetry, Poet, Ryhm, Meter, Meaning, Word, Miracle, Praise Himself, Heroism, Satire, Wisdom.

* Yrd. Doç. Dr. Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Öğretim Üyesi.

Giriş

Kur'ân, belâğat ve fesâhatın revaçta olduğu bir toplumda nazil olmaya başlamıştır. Cenab-ı Hak, Hz.Musa'yı sihrin revaçta olduğu bir topluma peygamber olarak göndermiş ve ona âsâ¹ ve elini koynuna sokup çıkardığında ışıl ışıl parlama mucizesini² büyük bir delil olarak vermiştir. Gerçekten de sihirbazların sihirleri karşısında Hz. Musa'nın âsâsı büyük bir yılan olmuş ve bütün sihirleri yutmuştur. Bunun üzerine sihrin ne olduğunu bilen sihirbazlar, Musa'nın bu mucizesinin sihrin ötesinde bir şey olduğunu anlamışlar ve Firavun'un öldürme tehditleri karşısında bile geri adım atmayarak Hz. Musa'nın Rabbine iman etmeyi tercih etmişlerdir.³ Hz. İsa döneminde tıp ilmi revaçta olduğu için, Cenab-ı Hak Hz. İsa'ya müzmin hastaları iyileştirme, ölüleri diriltme mucizesi vermiştir.⁴ Bu da birçok kimsenin imana gelmesine vesile olmuştur. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamber olarak gönderildiği dönemde de, fesahat, belâğat, hitabet ve şiir gibi güzel söz söyleme sanatları bir hayli revaçta olduğu için Cenab-ı Hak, başka mucizelerin yanında en büyük mucize olarak ona Kur'ânı göndermiştir.⁵ Kur'ân şüphesiz bir şiir kitabı değildir. Bizim anladığımız mânâda bir nesir kitabı da değildir. Kur'an bir irşad kitabıdır, bir hidayet kitabıdır. Bu yüzden şiirden ve nesirden farklı bir üslûba sahiptir. Konuşulan Arapça harf ve kelimelerden insanları etkisi altına alan böyle bir kitabın ümmî bir peygambere indirilmesinden dolayı⁶, bazıların zihninde bu Kur'ân'ın Hz. Muhammed tarafından uydurulduğu gibi şüpheler meydana gelmişti. Aslında ümmî olduğunu bildikleri böyle bir zâtın belâğat ve fesâhatın zirvesinde bir kitabı yazması imkansızdı. Fakat onlar yine de böyle bir iddiâda bulunuyorlardı. Belki de kendilerinin görmediği bilmediği bir şekilde Hz. Muhammed birilerinden ilim öğrenmiş ve Kur'ânı kendisi yazmış olabilirdi. Bu şüpheleri üzerine Kur'an onlara meydan okudu. Şu ayet bunun apaçık

örneğini teşkil etmektedir:“Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sure getirin, eğer iddianızda doğru iseniz. Allah’tan başka şahitlerinizi de çağırın. Bunu yapamazsınız ki, elbette yapamayacaksınız. O halde yakıtı insan ve taş olan ateşten sakının. Çünkü o ateş kafirler için hazırlanmıştır”.⁷ Kur’ân belağatta, şiir söyleme sanatında üstünlükleri bulunan bu kişilerin Kur’an’ın bir suresinin benzerini getirmeleri hususunda acze düştüğünü görünce, bu defa onlara, putlarının da yardımıyla Kur’an’ın on suresi kadar, iftiralarla dolu ama ona benzeyen sureler getirmelerini teklif eder.⁸ Putların onlara cevap vermemesi durumunda Kur’an’ın Allah’ın ilmiyle indirilmiş olmasının anlaşılması gerektiğine dikkat çeker.⁹

Şairleri kendisine hayran bırakan ve hiçbir suresinin benzeri getirilemeyen Kur’an bir şiir kitabı değildir. Peygamberimiz (s.a.v.) de şair değildir. Bu durumda, şiirin çok önemsendiği bir dönemde nazil olan Kur’an şairleri ve şiiri nasıl görmektedir? Bu konudaki ayetler, müfessirler tarafından nasıl yorumlanmaktadır? İşte biz bu çalışmamızda önce Kur’an’ın nazil olduğu dönemde şiiri, sonra da şiirle ilgili ayetlerin müfessirler tarafından nasıl yorumlandığını ele almaya çalışacağız.

A. Kur’an’ın Nazil Olduğu Dönemde Şiir

Cahiliye şiirinin ne zaman başladığını kesin olarak belirlemek zordur. Her bilim önce eksik olarak başlar, zamanın geçmesiyle gelişir, olgunlaşır. Cahiliye şiirleri de öyle olmuştur. Önceleri vezinleri, kafiyeleri tam değildi, anlamları basitti. Sonra bu eksikler bir bir tamamlandı. Cahiliye döneminden bize intikal eden muallakat şiirlerinde şiirin bir hayli terakki ettiğini görüyoruz. İmru’l-Kays (öl. 544)’ın

ŞİİRLE İLGİLİ AYETLERE FARKLI TEFSİRLERİN YAKLAŞIM

bir şiirinden öğreniyoruz ki, İbn-i Hizam kendisinden çok önce gelmiş bir şairdir ama onun şiirlerinden hiçbirisi mevcut değildir. Bize ulaşan en eski şiirler, Besûs Harbiyle alâkalıdır. İlk Cahiliye şairleri şiirlerini karşılaştıkları önemli hadiseler, ya da duygularını harekete geçiren durumlarla ilgili olarak yazmışlardır. Bu konuda İmru'l-Kays'ı ve dayısı Mühellil b. Rebia'yı örnek olarak verebiliriz. Mühellil, Kardeşi Küleybin katledilmesi üzerine çıkan Bekr ve Tağlib kabileleri arasındaki savaşla ilgili şiir yazmıştır. Cahiliye döneminde şairler her kabilenin bir ya da birkaç şairi olacak derecede çoktu. Fakat hepsi de meşhur değildi. Kabilelerin vazgeçilmez unsurlarından olan şairler, kendi kabilelerinin menkıbelerini naklederler, savaşta kahramanlık duygularını harekete geçirirler, barışta onları sakinleştirirlerdi.¹⁰ Bilhassa o zamanlar yasak olan haram aylarda, Ukkâz, Zülmecaz ve Mecenne gibi panayırda şairlerin kasidelerini okudukları bilinmektedir.¹¹ Ayrıca hac mevsiminde Mekke'ye gelen çeşitli kabilelerin şairleri orada Kureyşlilere kasidelerini okurlar, beğenilen kasideler rivâyet edilir ve şair bütün kabilenin övgüsüne mazhar olurdu. Bütün kabilelerin Mekke'ye gelmesi, Ka'bede her kabilenin bir putunun bulunmasından dolayı idi. Hicazdaki bu şiir müsabakalarından sonra Araplar şairleriyle övünmeye başlamışlar, şairler de kendi kabilesiyle övünür olmuştur.¹² Onların kabileler içindeki yeri, bugünün siyâsî partilerinin çıkarıldığı gazetelere benzemektedir. Bu yüzden, üstün vasıflara sahip olan bir şairin bulunduğu kabile bununla büyük sevinç duyardı ve kendilerini yücelteceğine, kendi havzalarını himaye edeceğine inanırdı. Bir kabilede bir şair zuhur ettiğine kabileler gelir onu tebrik ederdi. Tıpkı düğünlerde olduğu gibi yemek yapılırdı, kadınlar def çalıp oynarlardı. Erkekler ve çocuklar birbirlerine müjdeli haberi verirlerdi. Çünkü şair demek, namuslarının korunması, neseplerinin savunulması, yaptıkları

kahramanlıkların şiirle ebedileştirilmesi demektir. Kabile fertleri, zemminden korunmak, methine nail olmak için şaire ikram etmekte yarışırlardı. Bedevî Araplar arasında şairler, medenî toplumlarda felsefeci ve ilim adamlarının fonksiyonlarına sahipti. Bunlar, etraflarında olup bitenleri idrak etme konusunda kabile fertlerinin gözlerini açarlardı.¹³

Cahiliye şiirlerinde, hamaset (kahramanlık), hiciv, medih, fahr, gazel, tasvir gibi bölümler vardı.¹⁴

Kahramanlıkla ilgili bölümler Amr b. Külsüm (öl. 584), Haris b. Hillize (öl. 6. asır içinde) ve el-A'ş'a (öl. 629)'nın şiirlerinde daha bariz gözükmektedir. Amr b. Külsüm muallakasında şu beyitleri tennüm eder:

وأَنْظُرْنَا نَخْبِرُكَ الْيَقِينَا	أَبَا هِنْدٍ فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْنَا
وَنَصْدِرْهُنَّ حَمْرًا قَدْ رُوِينَا	بَأْنَا نورد الرايات بيضاً
أَنْ نَدِينَا عَصِينَا الْمَلِكِ فِيهَا	وَأَيَّامٍ لَنَا غَرَطَوَالٍ
يَكُونُوا فِي الْقَاءِ لَهَا طَحِينَا	مَتَى نَنْقُلُ إِلَى قَوْمِ رَحَانَا

“Ey Ebu Hind! Bize yapacağın muamelede acele etme. Mühlet ver de sana şerefimize dair şüphe götürmeyen hakikatleri haber verelim.

Bilmiş ol ki, biz bayraklarımızı savaşlara beyaz olarak sokar; kıpkırmızı olmuş ve tamamıyla kahramanların kanlarına kanmış olduğu halde savaştan çıkarız.

Bizim nice parlak ve uzun günlerimiz vardır ki o günlerde biz melike bile boyun eğmemiş ve ona karşı isyan etmişizdir.

Değirmenimizi ne zaman herhangi bir kavim üzerine nakledecek olursak onlar un olurlar.”

Haris b. Hillize ise başka oymaklarla yaptıkları savaşları ve onlara nasıl zarar verdiklerini anlattığı muallakasında şöyle der:

ŞİİRLE İLGİLİ AYETLERE FARKLI TEFSİRLERİN YAKLAŞIM

وَحَمَلْنَاهُمْ عَلَىٰ حَزْمٍ تَهْلًا
نِ شِلَالًا وَدُمِّي الْأَنْسَاءِ
15 هُوَ مَا إِنْ لِلْحَائِنِينَ دِمَاءُ
وَفَعَلْنَا بِهِمْ كَمَا عَلِمَ اللَّ

“Biz onları Sehlan dağının sarp yerlerine sıkıştırdık, baldır ve bacaklarını kanlar içinde bıraktık.

Onlara yaptıklarımızı bir Allah bilir. Hainlerin dökülen kanlarını kimse aramaz.”

Antere b. Şeddad (öl. 615) ise muallakasında kendisinin kahramanlığını şöyle dile getirir:

لَمَا رَأَيْتِي قَدْ نَزَلْتُ أُرَيْدُهُ
أَبْدَىٰ نَوَاجِذِهِ لِغَيْرِ تَبَسْمٍ
16 فَطَعَنَتْهُ بِالرَّمْحِ ثُمَّ عَلَوْتُهُ
بِمَهْنَدٍ صَافِيِ الْحَدِيدِ مَخْذَمٍ

O kafasını kesmek için atımdan indiğimi görünce yan dişleri görününceye kadar sırtıttı. Fakat bu hal gülmek değildi.

Onu kargıladım; yere düştükten sonra keskin ve demiri saf Hind kılıcıyla üzerine çıktım.”

Hiciv de cahiliye Arap kasidelerinde çok kullanılmıştır. Arap kabileleri arasında savaşlar bitmek bilmiyordu. Bir kabilenin şairi, diğer kabileleri hicvederdi. Yaptıklarını kötü yorumlarla tevil ederdi.¹⁷ Bunun yanında fertlerin de korkaklık ve cimrilik gibi kötü vasıflardan dolayı hicvedildiği olurdu.¹⁸

Cahiliye dönemi kasidelerinde, fahr ismi verilen kendisiyle ve kavmiyle övünme bölümü vardır. Fahr, kabile hayatının ve asabiye denilen kabile ırkçılığının vazgeçilmez unsurlarındandı. Bir kişi o zaman pahalı olan ve nadir bulunan içkiyi içmek ve içirmekle övünürdü.¹⁹ Fahr aynı zamanda bir kabilenin tarihi ile ilgili bilgileri kayıt altına almak demektir.²⁰ İmru’l-Kays’ın şu beyti bunun güzel örneklerinden birisi olarak kabul edilmektedir:

21 ما ينكر الناس منا حين نملكهم كانوا عبيدا و كنا نحن اربابا

“Biz onlara sahip olduğumuzda insanlar, kendilerinin köle, bizim ise efendiler olduğumuzu inkar edemez.”

Şair Samuel (öl. 560) de bu konuda şöyle der:

وإنا أناس لا نرى الموت سبةً إذا ما رأته عامر و سلوئُ
يقرب حب الموت اجالنا لنا وتكره اجالهم فتطولُ
وما مات منا واحد حتف أنفه ولا طُلُّ منا حيث كان قتيلُ

“Biz öyle kimseleriz ki, Amir ve Selül’ün gördüğü gibi, ölümü lanet edilecek bir şey olarak görmeyiz

Ecelleri onlardan hoşlanmaz da ömürleri uzarken, ölüm sevgisi bize ecellerimizi yaklaştırır.

Bizden hiç kimse kendi eceliyle ölmediği gibi, öldürülen hiçbir adamımızın da kanı heder olmamıştır, diyetini almışızdır.”

Cahiliye dönemi kasidelerinde bir de hikem şiiirleri vardır. Bunlar da nasihatleri içerir. Bu konuda Şenferî (öl. 554) ve Züheyir b. Ebi Sülma (öl. 627) meşhurdur. Züheyir muallakasında şöyle der:

سَمْتُ تَكَالِفِ الْحَيَاةِ وَمَنْ يَعِشْ ثَمَانِينَ حَوْلًا لَا أَبَا لَكَ يَسْتَمِ
وَأَعْلَمُ مَا فِي الْيَوْمِ وَالْأَمْسِ قَبْلَهُ وَلَكِنِّي عَنْ عِلْمٍ مَا فِي غَدٍ عَمِ
رَأَيْتُ الْمَنَايَا خَبَطَ عَشْوَاءَ مِنْ تُصِيبُ تُمْتَهُ وَمَنْ تَخَطَى يُعَمَّرُ فِيهِرُمُ

“Hayatın zorluklarından bıktım usandım. Kim seksen sene ömür sürerse şüphesiz usanır hayattan.

Ben bugünü, dünü ve önceki günü olanı bilirim. Yarın hakkında basiretim bağlıdır.

Ölüm kör bir deve gibidir ki, çarptığını öldürür. Kime çarpmazsa, o da uzun yaşar ve ihtiyarlar.”

ŞİİRLE İLGİLİ AYETLERE FARKLI TEFSİRLERİN YAKLAŞIM

Cahiliye şairleri kasidelerinde “vasf” diye isimlendirilen tasviri de çok iyi yapmışlardır. Kasidelerinde atlâl diye isimlendirilen sevgililerinin yaşadıkları diyarlarda kalan çeşitli kalıntıları vasfetmişlerdir.²⁴ İmru’l-Kays’ın geceyi, Lebid ve Tarafa’nın deveyi, eş-Şenferî’nin aç kurtları, Nabiğâ’nın Fırat nehrini, Antere’nin mızrakları tasviri güzel tasvir örneklerini oluşturmaktadır. Bu şairler, tasvirlerinde çok güzel teşbihlerde bulunmuşlardır.²⁵

Arap kasidelerinin önemli bölümlerinden birisi de gazeldir. Gazel kadınlara olan meyli ifade eder. Nesib de kadınlarla olan aşkı, tutkuyu dile getirir. Yani gazel bölümü onların kadınlara alakaları ve onlarla yaptıkları flörtle ilgili yaşadıklarını yazdıkları bölümdür. Bu bölüm sadece kadınları tasvir etmekle kalmaz, aynı zamanda müstehcen ifadeler kullanır. Cahiliye Arap şairleri kasidelerinde kadınlarla ilgili duygularını dile getirmişlerdir. Ancak bazı şairlerde bu anlatım ahlak sınırlarını aşacak derecede aşırıdır. Örneğin İmru’l-Kays’ın muallakasının büyük bir bölümü yüz kızartıcı beyitlerden oluşmaktadır. Nabiğâ ez-Zübyanî de İmru’l-Kays’ın yolundan gitmiştir. Bu tür şiirlere Gazel-i fahiş denir. Bir de Antere ve Züheyr’in şiirleri vardır ki, bunlarda da kadınlardan bahsedilir fakat müstehcen ifadeler kullanılmaz. Buna da da gazel-i afif denilir.²⁶

B. Hz. Muhammed’i şairlikle itham etmeleri ve ona şiirin öğretilmemiş olması.

Hz. Muhammed (s.a.v.), belâğathı konuşmaların yapıldığı, panayırlarında şiir yarışmalarının düzenlendiği bir ortamda yetişmişti. Cahiliye döneminde şiir bu kadar revaçta olduğu halde peygamberimiz (s.a.v.) şiir nazm etmeyi bilmiyordu. Çünkü ona şiir öğretilmemişti. Eğer peygamberimiz gerçekten bir şair olsaydı, o zaman müş-

rikler Kur'ân'ın bir şair sözü olduğunu kabul edecekler, asla İslam'a yanaşmayacaklardı. Zaten şiir nazmetmediği halde peygamberimiz (s.a.v.)'in şair olduğunu iddia etmekteydiler. Müşrikler, Kur'an hakkında onun saçma sapan rüyalar olduğunu, onu Hz. Muhammed'in uydurduğunu, onun şair olduğunu ileri sürüyorlardı.²⁷ Aynı zamanda onun "mecnun bir şair" olarak da nitelendirdikleri oluyordu.²⁸ Bu iddiâların arkasında yatan sebep, onların böyle bir kimseye uymalarının mümkün olmadığını söylemek istemeleridir. Yani, kendilerine şairler gibi şiire benzer şeyler söyleyen, üstelik mecnun olan bir kimseye itaat etmek istemiyorlardı. Bu yüzden onlar, alenî, herkesin mucize olarak görebileceği, önceki peygamberler gibi bir mucize getirmesini istiyorlardı.²⁹ Yani Hz. Salih aleyhisselamın devesi gibi, Hz. Musa'nın âsâsı gibi açık bir mucize getirmesini istiyorlardı.³⁰ Halbuki ayetlerde ifade edildiği gibi daha önce böyle açık mucizelerle peygamberler gelmiş, ama yine de o peygamberlerin kavmi iman etmemişti.³¹ Bu yüzden, açık mucize gelmesi inanmaya sebep değildir. Bundan dolayı, Cenab-ı Hak, müşriklerin diğer peygamberlerinkine benzer mucizeler getirmesini talep etmelerine karşılık, Kur'ân'ı en büyük mucize olarak göndermiş ve onları bu noktada ikna etmek için karşı görüşleri ortaya koymuştur. Peygamberimiz (s.a.v.)'e şair demelerine karşılık verilecek en güzel cevap onun şair olmadığıdır. Bu cevaplardan birisi Hâkka suresinde "Ve o, bir şair sözü değildir. Ne de az iman ediyorsunuz" şeklinde verilmektedir.³² Müşrikler, Hz. Muhammed'in s.a.v. şiir yazan bir şair olmadığını biliyorlardı, buna rağmen onun şâir olduğunu iddia ediyorlardı.³³ Onların bu nitelendirmeleri şirin bütün sınıflarına aykırıdır. Eğer gerçekten inanmış olsalardı, Hz. Muhammed'in şâir olduğuna dair iddiâlarının yalan olduğunu görecekerdi. Çünkü Kur'ân'ın terkipleri, cümleleri, şiirin bütün nevi-

ŞİİRLE İLGİLİ AYETLERE FARKLI TEFSİRLERİN YAKLAŞIM

lerinden farklıdır. O bir kâhinin sözü de değildir. Çünkü kâhinler şeytanların ilham vermesiyle konuşurlar. Kur'an'ın böyle bir söz olması mümkün değildir.³⁴ Zaten Hz. Muhammed Allah'ın sözü diye kendisi uydurduğu şiirleri, sözleri onun yerine ikame etmeye kalkışsaydı, Allah onu yaşatmazdı.³⁵

Yasin suresinde ise peygamberimizin şair olduğu yönündeki iddialara şöyle cevap verilmektedir: وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُّبِينٌ “Biz ona şiir öğretmedik. Hem bu ona gerekli olan da değildir. Onun söyledikleri ancak Allah'tan gelen bir hatırlatma, açık bir okumadır.”³⁶

Taberî'deki rivayete göre, Hz. Aişe'ye birgün peygamberimiz (s.a.v.)'in şiir söyleyip söylemediğini sorduklarında o, peygamberimiz (s.a.v.)'in şiir söylemekten pek hoşlanmadığını, söylerse de, söylediği şiirin başını sonuna, sonunu başına getirerek şiirleri okuduğunu bildirmiştir.³⁷ Semarkandî, tefsirinde peygamberimiz (s.a.v.)'e Kur'an'ın gönderildiğini, şiirin gönderilmediğini bildirdikten sonra, Hz. Aişe'ye peygamberimiz (s.a.v.)'in şairlerin yolunu takip ederek şiir nazm edip etmediği sorulduğunda, şiir nazm etmenin onun en hoşlanmadığı şey olduğunu, ancak şu beyti okuduğunu bildirmektedir:

ستبدى لك الأيام ما كنت جاهلا يأتيك بالأخبار من لم تزود

Beytin anlamı şu şekilde verilebilir: “*Senin bilmediğin güler sana görünecek ve senin yol azığı vermediğin kişi sana haber getirecektir.*”

Semarkandî, Hz. Muhammed'in bu şiiri söylerken, وَيَأْتِيكَ وياأتيك şeklinde değiştirerek okuduğunu, Ebu Bekir'in bunu Tarafe'nin okuduğu gibi okumasına karşılık da,

بشاعر ولا ينبغي لي أن أتكلم بالشعر buyurduğunu da dile getirmektedir.

Yani, peygamberimiz (s.a.v.) kendisinin şair olmadığını, şiirle konuşmasının da gerekmediğini bildirmiştir.³⁸

Burada görüldüğü peygamberimiz (s.a.v.) cümlelerin içindeki kelimelerin yerlerini değiştirmiştir. Böylece sonraki beyitle uyum ortadan kalkmıştır. من لم تزوده بالأخبار yerine بالأخبار من لم تزود şeklinde okumuştur. Buna göre bir de ة zamirinin eklendiğini görüyoruz. Böylece daha sonraki beyitle bu beytin kafiyesini bozmuştur. Tarafe daha sonraki beyitte ise şöyle der:

و يأتيك بالأخبار من لم تبع له بئأتا ولم تضرب له وقت موعدي³⁹

“Kendisi için yolculuk elbisesi satın almadığın kişi ve randevu zamanını belirlemediğin kimse sana haberler getirir.”

Semerkindî ayrıca peygamberimiz (s.a.v.)’in şu sözlerini de nakletmektedir:

أنا النبي لا كَذِبُ أنا ابنُ عبدِ المطلبِ
هل أنت إلا أصبع دميت وفي سبيل الله ما لقيت
بسمِ إلهه وبه هدينا ولو عبدنا غيره شقيننا

“Ben Nebiyim yalan değil. Ben Abdumuttalib’in oğluyum. Sen kanayan bir parmaktan başka bir şey değilsin. Bu da Allah yolunda karşılaştığın bir şeydir. Allah’ın ismiyle ve onunla biz hidayete erdik. Eğer Ondan başkasına tapsaydık yoldan sapmış olurduk”.

Hız Muhammed’in bu tür sözleri raslantı olarak kafiyeli söylenmiştir. Bunlar şiir değildir.⁴⁰

Zemahşerî’ye göre Kur’an şiir değildir. Şiir, vezinli, kafiyeli sözdür. Kur’an vezinli ve kafiyeli değildir. Kur’an’da şairlerin yönel-

ŞİİRLE İLGİLİ AYETLERE FARKLI TEFSİRLERİN YAKLAŞIM

dikleri manalar yoktur. Onda şiirdeki üslup ve nazım da yoktur. Bu yüzden Kur'an ile şiir arasında hiçbir münasebet yoktur. Peygamberimize şiir öğretilmesi de lüzumlu değildir. Talep bile etseydi bu talebi yerine getirilmezdi. Cenab-ı Hak onu nasıl ümmi bırakmış, okuma yazmayı öğretmemişse, şiiri de öyle öğretmemişti. Bunlar Onun hakkındaki şüphelerin giderilmesi ve onun peygamberliğine delil olması içindi. Peygamberimiz (s.a.v.)'in söylediği rivayet edilen bazı ilk bakışta şiire benzeyen sözleri de vardır. Zemahşerî burada, Semarkandî'nin zikrettiği peygamberimizin söylediği şu sözünü nakleder:

أنا النبي لا كذب أنا ابنُ عبدِ المطلب

Peygamberimiz (s.a.v.)'e ait olan bu ifadenin Peygamberimizin konuşma kabiliyetiyle ilgili yaratılışına uygun bir şekilde söylediği bir cümle olduğunu dile getiren Zemahşerî, bu sözün sunilik olmadan ve zorlanmaksızın söylenmiş bir söz olduğunu hatırlatarak, bir çok kişinin hutbelerinde, risalelerinde böyle vezinli sözler söylediğini, ama hiçbirinin şiir olarak kabul edilmediğini dile getirmektedir.⁴¹

Razi bu ayette Kur'an'ın vahdaniyet, risalet ve haşr gibi üç esasından risaletin zikredildiğini ifade ederek, bu ayette Peygamberimiz (s.a.v.)'e şiirin öğretilmediğine vurgu yapıldığını bildirmektedir. Ona göre, Kafirler peygamberimiz (s.a.v.)'e sihir isnat ettikleri halde, "Kur'ân'da biz sana sihir öğretmedik" ifadesi yoktur. Kâhinlik isnadında buldukları halde, "biz sana kehanet öğretmedik" diye de bir ayet yoktur. Müşrikler, Hz. Muhammed gaybdan bahsettiğinde ona kâhinlik isnadında bulunuyorlardı. Ayın ikiye yarılması, kuru hurma kütüğünün deve gibi inlemesi, taşların konuşması gibi mucizeler gösterdiğinde de onun sihirbaz olduğunu iddia ediyorlardı. Hz. Muhammed (s.a.v.) onlara Kur'an okuduğunda ise, ona şairlik isnat ediyorlar-

dı. Denilebilir ki, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in müşriklere meydan okuduğu tek şey Kur'an idi. Ayette ona şiirin öğretilmediğine vurgu yapılmasının sebebi budur. Ayrıca ayette peygamberimiz (s.a.v.)'in şiire ihtiyaç duymadığı da hatırlatılmaktadır. Çünkü şiir, söze uygun olarak mânâyı değiştirmeyi gerektirmektedir. Cenab-ı Hak ise, mânâya uygun ifade getirmektedir. Bu yüzden şiirde öncelikle vezin ve kafiyenin kastedilmiş olması gerekir. Önce mânâ kastedilirse, söylenen söz kafiyeli ve vezinli bile olsa şiir değildir. Bunu söyleyene de şair denmez. Bu yüzden peygamberimiz (s.a.v.) bazen söylediği sözler şiire benzese de şiir olarak adlandırılmaz. Çünkü öncelikle lafız değil, mânâ kastedilmiştir. Nitekim çarşıda pazarda konuşurken kafiyeli, vezinli konuşan insanlar görülebilir. Ama onlara şair denmez. Söyledikleri de şiir değildir.⁴²

Kurtubî'ye göre ise, bu ayette Cenab-ı Hak, peygamberimiz (s.a.v.)'in durumunu haber vermiş, ona şair, Kur'an'a şiir diyenlere cevap vermiştir. Zaten peygamberimiz (s.a.v.) şiir nazmetmemiştir. Ancak zaman zaman şiir okurdu. Şiir okuduğu zaman da vezni bozar, mânâyı korurdu. Peygamberimiz (s.a.v.) Tarafe isimli muallaka sahibi cahiliye şâirinin bir beytinin kelimelerini değiştirerek okumuştur. Semarkandî'nin zikrettiği beyti Kurtubî de nakleder.

Kurtubî, Semarkandî'den farklı olarak Hz. Muhammed'in diğer bazı şiire benzeyen sözlerini de dile getirir. Örneğin bir gün peygamberimiz (s.a.v.) Abdullah b. Revaha'nın şu beytini terennüm etmiştir:

بييت يجافي جنبه عن فراشه إذا استثقلت بالكاف رين المضاجع

“ Yatakları müşriklere ağırlaştığı zaman, O geceleyn yataktan kalkar ve namaz kılar.”

ŞİİRLE İLGİLİ AYETLERE FARKLI TEFSİRLERİN YAKLAŞIM

Bir başka gün de şu beyti okumuştur: ⁴³ كفى بالإسلام والشيب للمرء ناهيا
“İnsana ihtiyarlık ve İslam yasaklayıcı olarak yeter.”

Bu sözü peygamberimiz (s.a.v.)’den duyan Hz. Ebu Bekir beytin aslını söyleyerek şöyle demiştir: ⁴⁴ كفى الشيبُ والإسلام للمرء ناهيا

Kurtubî’ye göre, Hz. Muhammed’in söylediği sözlerin kafiyeli olması, onun şiiri bildiğini göstermez. Onun tek cümle olarak söylediği sözler, bazen vezne tevafuk edebilmektedir. Huneyn gününde Semarkandî’nin de naklettiği bir beyti örnek olarak veren Kurtubî’ye göre, bu örnekler bize peygamber (s.a.v.)’in zaman zaman şiir okuduğunu gösteriyor. Ancak onun şiir okuması, kafiyeli ve vezinli sözler söylemesi onun şâir olduğu anlamına gelmez. Bu, ayetin mânâsına da ters düşmez. Peygamberimizin şiir bilmediğinin ifade edildiği ayette kastedilen mânâ, şiirin türleri, kafiyeleri, vezinleriyle şiirdir. Hz. Muhammed (s.a.v.) bu anlamda gerçekten şiiri bilmemektedir. Hz. Muhammed’in şâir olduğunu iddiâ edenlere en iyi cevabı yine, o dönemdeki insanlar vermiş ve ayetlerin şiir, kehanet ve sihir olmadığını bildirmişlerdir.⁴⁵

İbn-i Kesir, Kurtubî’de zikredilen konuları, peygamberimiz (s.a.v.)’in okuduğu beyitleri tekrarladıktan sonra meşru olan şiirin, müşrikleri hicveden, hikmetli sözleri bulunan, öğüt ve ahlakî hususları zikreden şiirler olduğunu beyan etmekte, Hassan b. Sabit, Abdullah b. Revaha gibi şairleri de buna örnek olarak göstermektedir. Ona göre bazı Cahiliye şairlerinin anlamları güzel şiirleri bulunmaktaydı. Örneğin Ümeyye b. Ebi’s-Salt bunlardan birisiydi. Peygamberimiz. (s.a.v.) Ümeyye ile ilgili olarak, “Şiirleri iman etti, kalbi inkâr etti” buyurmuştur. Bazı sahabeler, Ümeyye’den yüz beyit okurdu. Hz. Muhammed (s.a.v.) her beyitten sonra devam etmelerini söylerdi. İbn-i Kesir,

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in, "Beyanda sihir, yani insanları etkisi altına alma vardır. Şiirde hikmet vardır" buyurduğunu da nakletmektedir.⁴⁶

Beydavî'ye göre Cenab-ı Hak, Hz. Muhammed'e Kur'an'ı talim etmekle, şiiri öğretmemiştir. Çünkü Kur'an lafız ve mânâ olarak şiire benzemez. Zira o kafiyeli ve vezinli değildir. Üstelik şairlerin kullandıkları hayal unsurlarından da uzaktır. Şiir ona lüzumlu da değildir. Peygamberimiz (s.a.v.)'in söylediği bazı vezne ve kafiyeye uyan sözler de tekellüfsüz söylenmiş ve şiir kastıyla ifade edilmemiş sözlerdir. Bu yüzden onlar da şiir değildir.⁴⁷Şeyh Zâde'ye göre, eğer Hz. Muhammed şair olsaydı, birçok insanın zihninde şüphelerin oluşmasına sebep olurdu. Onun söylediklerinin şiir nazmetmesini bildiğinden dolayı vahiy olmayıp kendinden olduğunu söylerlerdi. Bu yüzden peygamberimizin getirdiği Kur'anı kabul etmeyen kâfir insanlara Allah'ın azabı hak olmaktadır. Çünkü Kur'an'ın şiir olduğuna dair bir şüphe kalmayınca geriye kafirlerin inatları kalmaktadır. Diğer taraftan şiirin peygamberimiz (s.a.v.)'e gerekmediğinin bildirilmesini şu şekilde açıklamak mümkündür: Şiir, lafza ve vezne uymak için anlamı değiştirmeyi gerektirmektedir. Cenab-ı Hak ise, mânâyâ uygun lafızla ayetleri inzal buyurmaktadır. Şair, önce lafzı bulur ve ona göre hayal ettiği şeyleri uydurur. En güzel şiirler, tasvirde en çok mübalağa sanatının kullanıldığı şiirlerdir. Hepsisi de,yalanı lüzumlu hale getirmektedir. Allah ise böyle bir şeyden münezzehtir, uzaktır.⁴⁸

Alusî de, Kur'an-ı Kerimin dünya ve ahiret ile ilgili konuları anlattığını, eşi benzeri olmadığını, şiirin hayallerden ibaret olduğu için yalanlarla beslendiğini, bu yüzden de "şiirin en güzeli en çok yalan olanıdır" dendiğini bildirmektedir. Ona göre, Hz. Muhammed'e şiirin öğretilmediği bildirilirken, aslında kinâye yoluyla Kur'an'ın bir şiir olmadığı ifade edilmektedir. Çünkü Allah Hz. Muhammed'e Kur'anı

ŞİİRLE İLGİLİ AYETLERE FARKLI TEFSİRLERİN YAKLAŞIM

öğretmiştir. Ona şiir öğretilmediğine göre, Kur'an da şiir değildir. Aslında bu ayet, Hz. Muhammed'in şâir, Kur'an'ın şiir olduğunu iddiâ edenlere bir cevaptır. Onların bu iddiâlarının asıl maksadı da, Hz. Muhammed'e indirilenlerin iftira ve hayal mahsûlü olduğunu söylemektir. Ona göre peygamberimiz (s.a.v.)'in şiir nazm etmesi de uygun değildir. Çünkü şiir nazm etmek, lafza ve vezne uymak için mânâyı değiştirmeyi gerekli kılmaktadır. Ve yine tasvirde mübalağa sanatı çok kullanılır. Şiirde çoğu zaman güzel olmayan şeyler güzel, çirkin olmayan şeyler de çirkin olarak gösterilir. Bu da yalanı gerekli kılar.⁴⁹

Elmalılı bu ayetin tefsirinde şiirin anlam bakımından gerçek olup olmadığı araştırılmaksızın, hoşlandırmak veya tiksindirmek, coş-turmak veya küstürmek gibi hisleri gıcıklayan hayalî kuruntulara, zanna dayanan kıyaslara, duygu oyunlarına ait olduğunu bildirerek, Kur'an'ın Hakk'ın doğru yolunu gösteren hikmetler ve hükümler ile irfan nuru, kesin iman rehberi bir ilahî yadigâr olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kâfirlerin birçokları onu bir şiir gibi düşünmek ve düşündürmekte ısrar ettikleri ve bu şekilde peygamberi bir şair gibi tanıttirmek istedikleri için Kur'an, "biz ona şiiri öğretmedik" buyurmaktadır.⁵⁰

Diğer taraftan Tur suresinde, müşriklerin, "Muhammed bir şairdir, onun zamanın felaketlerine çarpılmasını gözetliyoruz"⁵¹ şeklindeki iddiâlarına cevap veren Kur'an, onların bu iddiâlarını ispat etmelerinin en iyi yolunun Kur'an'ın benzeri bir söz getirmek olduğunu⁵² belirterek, onlara bu noktada meydan okumaktadır.

C. Kur'an'ın şairlere bakışı

Kur'an her şeye bir ölçü getirdiği gibi şiire de bir ölçü getirmektedir. Şuara suresinde bu konuyla ilgili dört ayet zikredilmektedir. Bu ayetlerin birincisinde şöyle denilmektedir:

⁵³ وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ yani, “şairlere ancak gâvûn olanlar uyarlar.” İlk müfessirlerden Mücahid, gâvûn kelimesini “şeytanlar” diye tefsir ederken⁵⁴, Zeyd b. Ali, bunların cinlerin asileri olduğunu, ya da bu şairlerin şiirlerini rivayet edenler olduğunu bildirmektedir. Zeyd b. Ali'ye göre, iki şair birbiriyle hicivleşmişlerdi. Her şairin kendi taraftarları vardı. İşte bu taraftarlara “gâvûn” denmektedir.⁵⁵ Mukatil b. Süleyman ise bu ayeti izah ederken, gâvûn diye nitelendirilen kimselerin Kureyşin ileri gelenleri olduğunu, bunların “biz de Muhammed'in söylediği gibi sözler söyleriz” deyip şiir okuduklarını, kavimlerinin azgınlarının da toplanarak bunlara uyduklarını, bunların şiirlerini başkalarına naklettiklerini ifade etmektedir.⁵⁶ Taberî, gâvûn kelimesinin alimler arasında farklı şekillerde yorumlandığına dikkat çekerek, şiirleri rivâyet eden râviler, şeytanlar, cinlerin asileri, insanların ve cinlerin dalalette olanları, müşrikler şeklinde yaklaşımlar olduğunu bildirmektedir. Ona göre bu kelimeye tek bir karşılık vermek mümkün değildir. “gâvûn” ile kastedilen bütün mânâlar bunun şumûlüne girer. Taberî'nin rivayet ettiğine göre Hz. Muhammed (s.a.v.)'in zamanında, birisi Ensar'dan, diğeri de başka kabileden iki kişi birbirlerini hiciv etmişlerdi. Bunlarla birlikte bunları destekleyen sefih kimseler de vardı. Ayet bunun üzerine nazil olmuştur⁵⁷. Semarkandî, kelimeye yeni bir mânâ eklemekten, sadece diğerlerinin “râviler” sözüne açıklık getirmektedir. Ona göre bu râviler, peygamberimiz Hz. Muhammed'i ve ashabını hicveden müşrik şairlerin şiirlerini rivâyet edenlerdir.⁵⁸ Gerçekten Semerkandî'nin bu açıklaması, kelime-

ŞİİRLE İLGİLİ AYETLERE FARKLI TEFSİRLERİN YAKLAŞIM

nin mânâsının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Buna göre, İslâmın aleyhindeki şiirleri başkalarına nakletme görevini üstlenen her kim olursa olsun bunlara “gâvûn” denmektedir. Hatta ayetin anlamını genişleterek, sadece şiir değil, İslâmın ve Hz. Muhammed’in aleyhindeki her türlü söz ve yazıyı nakledip yayanları bu kategoriye dahil edebiliriz.

Şuarâ suresi 225. ayette ⁵⁹“ تَرَأَوْهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَ هَيْمُونَ ”

buyurularak, İslam'ın aleyhinde şiirler yazan şairlerin “her vadide şaşkın şaşkın dolaştıkları” bildirilmektedir. Bu ayette zikredilen her vadide şaşkın şaşkın dolaşmaları, ilk müfessirlerden Mukatil b. Süleyman tarafından, her yolda gitmeleri, her türlü söz türünde söz söylemeler⁶⁰ şeklinde yorumlanırken, Taberî ayeti bir teşbihle anlatmaktadır. Ona göre bu tür şairler, vadilerde maksatsız dolaşan, başkasının hakkına tecavüz eden, doğru yolu şaşırان hayvanlara benzemektedirler. Bu şairler de, bir kavmi hak olmayan bir şekilde överken, başka bir kavmi yalanlarla hicvetmektedirler. Taberî bunu zikrettikten sonra, bu konudaki rivayetleri de nakletmektedir. Buna göre ayet “her boş söze dalarlar, her söz sanatında söz söylerler, şeklinde de açıklanmaktadır.⁶¹ Zemahşerî, bu tür şairlerin mantık ölçülerini aştıklarını, örneğin insanların en korkağını Antere'ye, insanların en cimrisini de Hatem'e tercih edebildiklerini, suçsuzu suçlu, müttakiyi fasık gösterdiklerini bildirmektedir.⁶²

Razi ise ayeti tefsir ederken, bununla kastedilen şeyin farklı yollar olduğunu bildirmektedir. Ona göre önce methettikleri bir şeyi, tam aksi olacak şekilde kötülerler. Bugün yücelttikleri bir şeyi sonra hakir gösterebilmektedirler. Bunlardan anlaşılmalıdır ki, bu tür şairler şiirleriyle hakkı ve doğruyu istememektedirler. Peygamberimiz (s.a.v.) ise bunların yaptıklarının tam tersini yapmıştır. Hz. Muham-

med (s.a.v.) işinin başından ta sonuna kadar, aynı yolda kalmıştır. O da Allah'a davet, ahirete teşvik, dünyadan yüz çevirmektir.⁶³

Şuarâ suresi 226. ayette ise, وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ buyrulmakta, yani “şairlerin gerçekte yapmayacakları şeyi söyledikleri bildirilmektedir.

Taberi'ye göre onların yapmayacaklarını söylemeleri ise, söylediklerinin çoğunun yanlış olması mânâsındadır. Bunlar müşrik şairlerdir, mümin şairler değildirler.⁶⁴ Kurtubî de, bunların hak yolda gitmeyenler olduğunu, hak yolda giden, söylediklerinin yazıldığını bilen kimselerin sözlerine dikkat edeceğini bildirmektedir. Onların yapmadıklarını söylemesi, çoğunun yalan söylediğini, şiirleriyle cömertlik ve iyiliğe teşvik ettikleri halde, söylediklerini yapmadıklarını ifade etmektedir.⁶⁵

Şuara suresi 227. ayette ise Cenab-ı Hak, her vadide şaşkın şaşkın dolaşan, yapmayacaklarını söyleyen şairlerin dışında da şairler bulunduğunu bildirir:

“Ancak iman edip iyi işler yapanlar, Allah'ı çok çok ananlar, haksızlığa uğratıldıklarında kendilerini savunanlar başkadır. Haksızlık edenler, hangi akıbetle döndürüleceklerini yakında bilecekler.”

Bu ayette istisna edilen şairler, mümin şairlerden Hassan b. Sabit, Abdullah b. Revaha. Ka'b b. Malik ve Ka'b b. Züheyir gibi şairlerdir. “Şairlere dalalet gidenler uyar” ayeti nazil olunca, Hassan b. Sabit peygamberimiz (s.a.v.)'in yanına gelir ve ona şöyle der: “Ya Resulallah, Allah bu ayeti indirdi. Benim de şair olduğumu biliyor.” Peygamberimiz (s.a.v.) “devamı da oku!” buyurdu. Devamında ise iman edip sâlih amel işleyen şairler bunlardan istisna tutuluyordu. “Zulme uğradıklarında kendilerini savunanlar” ifadesi, Kurtubî tarafından Müslüman şairlerin müşriklere cevap vermek suretiyle” şeklin-

ŞİİRLE İLGİLİ AYETLERE FARKLI TEFSİRLERİN YAKLAŞIM

de tefsir edilmektedir. Kurtubî, Hassan. B. Sabit'in Ebu Süfyan ile ilgili şu beytine yer vermektedir:

وَعِنْدَ اللَّهِ فِي ذَاكَ الْجَزَاءِ	هَجُوتَ مُحَمَّدًا فَأَجِبْتُ عَنْهُ
وَإِنَّ أَبِي وَوَالِدَتِي وَعِرْضِي	لَعَرَضِ مُحَمَّدٍ مِنْكُمْ وَقَاءِ
أَتَشْتَمُهُ وَلَسْتُ لَهُ بِكَفٍّ	فَشَرَكَمَا لَخَيْرِكَمَا الْفِدَاءِ
وَبِحَرِيِّ لَا تُكَدِّرُهُ الدَّلَائِي	لِسَانِي صَارُمٌ لَا عَيْبٌ فِيهِ

“*Sen Muhammed’i s.a.v. hicvettin. Ben de onun adına cevap veriyorum. Bu cevabımda Allah katında mükafat vardır.*

Muhakkak, babam, babası ve ırzım Muhammed’in ırzını sizden korumak için muhafızdır.

Sen ona denk olmadığın halde onu hiciv mi ediyorsun? İkinizden hangisi şerli ise hayırlı olana feda olsun.

Benim dilim keskindir. Onda kusur da yoktur. Çünkü benim denizimi hiçbir kova bulandıramaz.”

Bu şiir üzerine, Ka’b, “Ya resulallah Allah şiir hakkında bildiğimiz ayetleri indirdi. Bu şiiri nasıl görüyorsun” diye sorunca, peygamberimiz (s.a.v.) şöyle cevap verir: “Mümin canı, kılıcı ve diliyle cihad eder. Bu cihad da okla yapılmış savunma gibidir. Bunun üzerine Ka’b şu beyti söyledi:

جَاءَتْ سَخِينَةٌ كِي تُغَالِبَ رَبَّهَا	وَلِيُغْلِبَنَّ مُغَالِبُ الْغَالِبِ
--	--------------------------------------

“*Müşrikler Rablerine galip gelmek için geldiler. Ancak galiplerin galibi olan Allah onlara galip gelecektir.”*

Ka’b’ın bu sözünden sonra peygamberimiz (s.a.v.) “ey Ka’b Allah su sözünde seni övmüştür” buyurdu.⁶⁶

Ayette istisnâ tutulan şairlerin, iman eden, salih amel işleyen, Allah’ı çok zikreden ve haksızlıklara karşı şiirleriyle savunma yapan kimseler olduğu bildirilmektedir. İbn-i Kesir’e göre bunların içinde

ensar şairleri ile diğerleri girmektedir. Hatta bunların içine cahiliye döneminde İslam ve Müslümanlar hakkında kötü sözler söyleyen, ama sonra tövbe eden, Allah'a yönelen, salih amel işleyen, kötü sözlerine karşılık Allah'ı çok zikreden, İslâmı ve Müslümanları zemmetmesine bedel, onları metheden kişilerin hepsi girmektedir. İslama girdikten sonra, Abdullah b. Ziba'rî peygamberimizi övmüştür. Ebu Süfyan b. El Haris b. Abdilmüttalip te amcasının oğlu olmasına rağmen, peygamberimiz (s.a.v.)'e karşı şiddetli bir düşmanlığı vardı ve çok hicvediyordu. Müslüman olduktan sonra onun en sevdiği kişi Hz. Muhammed (s.a.v.) oldu. Onu hicvetmesine karşılık, İslâma girdikten sonra onu methetmeye başladı. İbn-i Kesire göre, ayette zikredilen, haksızlığa uğratıldıklarında kendilerine savunanlar ifadesi, Müslümanları hicveden kafirlere cevap verenlerdir. Peygamberimiz (s.a.v.)Hassan b. Sabit'e, "Onları hicvet. Cebrail seninle birlikte" buyurmuştur.⁶⁷

Zemahşerî, bu ayette salih müminler olan, Allah'ı çok zikreden, Kur'an okuyan kimselerin istisna tutulduğunu bildirmektedir. Ona göre bu şairler, şiirlerine inançlarını yansıtmaktadırlar. Onlar şiir söylediklerinde, tevhid, hamd, hikmet, nasihat, zühd, güzel ahlak, Hz. Muhammed ve ümmetin salih olanlarını övme gibi hususlarda şiir söylerler. Günah olmayan hususlarda şiir nazmeden bu şairler, kendilerini hicveden kimseleri hicvederlerdi. Çünkü Cenab-ı Hak bir ayet-i kerimesinde, "Allah zulme uğrama müstesna kötü sözün açıktan söylenmesini sevmez"⁶⁸ ve "Size karşı kim haddi aşarsa, siz ona size karşı haddini aşmasının misliyle karşılık verin"⁶⁹ ayetlerine göre, Müslüman şairler kendilerini hicvedenleri hicvederken, aşırıya kaçmazlardı.⁷⁰

Sonuç

Hz. Muhammed (s.a.v.) belâğat ve fesâhatın zirvede olduğu, hitabet ve şiir sanatının en güzel şekilde kullanıldığı, kabilelerin şairlere çok önem verdiği, şairleri yücelttiği bir dönemde peygamber olarak gönderildiğinden Cenab-ı Hak ona, belâğatın zirvesinde olan Kur'ân'ı en büyük mucize olarak vermiştir. Kur'an'ın yüksek belâğatı karşısında bocalayan müşrikler, onun bir şiir olduğunu, Hz. Muhammed'in de bir şair olduğunu iddia ederek insanları Kur'andan uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Kur'an ise onların bu iddialarını kesin ifadelerle yalanlamıştır. Kur'an'da şiirle ilgili olan ayetlerden ve o ayetlerle ilgili yapılan tefsirlerden anlaşılmaktadır ki, Hz. Muhammed (s.a.v.) şair değildir. Şiir nazm etmesini öğrenmemiştir. Onun bazen söylediği vezne ve kafiyeye uyan secili sözler ise tefavuk olarak söylenmiş sözlerdir. Diğer taraftan şâirler, lafza göre mânâ bulan kimselerdir. Kur'an da ise mânâyâ göre vahyedilmiş lafızların oluşturduğu ayetler vardır. Bu yüzden Hz Muhammed (s.a.v.) şâir olmadığı gibi, Kur'an da şiirin her türlü hayallerinden ve yalanlarından uzaktır. Aynı zamanda Cahiliye dönemindeki şiirler, gerçeği yansıtmayan, müstehcenliği alabildiğine tasvir eden ifadelerle doludur. Kur'an'ın ise her kelimesinde ifade edilen mânâ gerçeği yansıtmakta, onda insanlar meşru olan evliliklere teşvik edilmekte, haram olan şeyler tasvir edilmemektedir. Kur'an bir sanat olarak şiire karşı çıkmaz. Şiirin yalanı kullanmasına, inançsızlığı yaymasına, müstehcenliği teşvik etmesine karşı çıkar. İnanan ve salih amel işleyen şairleri kendilerine sapıkların uyduğu şairlerden ayrı tutar. Çünkü Kur'an'ın amacı insanlar arasında doğru inancın ve ona bağlı güzel ahlak prensiplerinin yerleşmesini sağlamaktır.

¹ Şuarâ, 26/32.

² Neml, 27/12.

³ A'raf, 7/115-122.

⁴ Mâide, 5/10.

⁵ ez-Zerkânî, Muhammed Abdilazîm, *Menâhilu'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1996, c. 1, s. 63-64.

⁶ Peygamberimiz s.a.v.'in ümmilîği ile ilgili olarak bir ayet-i kerimde şöyle buyrulur: "Sen bundan önce ne bir yazı okur, ne de elinle onu yazardın. Öyle olsaydı, batıla uyanlar kuşku duyardı."Ankebut, 29/48.

⁷ Bakara, 2/23-24.

⁸ Yunus, 11/13.

⁹ Yunus, 11/14.

¹⁰ Ahmed el-İskenderî, Ahmed Emin vd, *el Mufassal fî Tarihi'l-Edebi'l-Arabî*, Daru İhyai'l-Ulûm, Beyrut, 1994, s.48

¹¹ er-Rafi'î, Mustafa Sadık, *Tarihu'l-Adabi'l-Arab*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1974, c. 1, s. 96; el-Fahurî, Hanâ, *el-Mûcez fî'l-Edebi'l-Arabiyyi ve Tarihî*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1991, c. 1, s. 59.

¹² er-Rafi'î, Mustafa Sadık, *a.g.e.*, c. 3, s. 30.

¹³ Ahmed el-İskenderî, Ahmed Emin vd, *a.g.e.*, s. 48-50; Ömer Ferruh, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1992, c.1, s. 75-76.

¹⁴ Dayf, Şevki, *el-Asru'l-Câhilî*, Dâru'l-Maârif, Kahire, tarihsiz, s. 195; Brockelman, Carl, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, Leiden, 1949, c. 1, s. 104-109.

¹⁵ ez-Zevzenî, *a.g.e.*, s. 164-165.

¹⁶ ez-Zevzenî, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁷ Ahmed el-İskenderî, Ahmed Emin vd, *el Mufassal fî Tarihi'l-Edebi'l-Arabî*, s. 52.

¹⁸ Ferruh, Ömer, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, c. 1, s. 83.

¹⁹ Ferruh, Ömer, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, c. 1, s. 83.

²⁰ er-Rafi'î, Mustafa Sadık, *Tarihu'l-Adabi'l-Arab*, c. 3, s. 102.

²¹ Ahmed el-İskenderî, Ahmed Emin vd, *a.g.e.*, s. 52.

²² Ahmed el-İskenderî, Ahmed Emin vd, *a.g.e.*, s. 53.

²³ ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'*, s. 86.

²⁴ Ferruh, Ömer, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, c. 1, s. 80-81.

²⁵ Ahmed el-İskenderî, Ahmed Emin vd, *a.g.e.*, s. 53.

²⁶ er-Rafi'î, Mustafa Sadık, *Tarihu'l-Adabi'l-Arab*, c. 3, s. 111-118; Ahmed el-İskenderî, Ahmed Emin vd, *a.g.e.*, s. 52-53; Ferruh, Ömer, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabî*, c. 1, s. 82.

²⁷ Enbiya, 21/5.

²⁸ Sâffât, 37/36.

²⁹ Enbiya, 21/5.

³⁰ İbnu'l-Cevzî, *Zadü'l-Mesir fî ilmi't-Tefsîr*, www.altafsir.com ; Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, www.altafsir.com.

³¹ Enbiya, 21/6.

³² Hâkka, 69/41

³³ Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an T'evil-i Ayi'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1995, c. 14, s. 81.

³⁴ Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, www.altafsir.com.

³⁵ Bununla ilgili ayetlerin meali şu şekildedir: "Eğer bize atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı, elbette onu kuvvetle yakalardık; sonra onun can damarını koparırdık. Hiç biriniz buna mani de olamazdınız." (el-Hâkka, 69/44-47).

³⁶ Yasin, 36/69.

- ³⁷ Taberî, *Camiu'l-Beyan*, c. 12, s. 34.
- ³⁸ es-Semarkandî, Ebu'l-Leys, *Bahru'l-Ulum*, www.altafsir.com.
- ³⁹ ez-Zevzenî, a.g.e, s. 71.
- ⁴⁰ es-Semarkandî, Ebu'l-Leys, *Bahru'l-Ulum*, www.altafsir.com.
- ⁴¹ ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997, c. 4, s. 29.
- ⁴² er-Razî, Fahdrudin, *Mefâtihu'l-Gayb*, www.altafsir.com.
- ⁴³ Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, c. 8, s. 36.
- ⁴⁴ İbn-i Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Daru İbn-i Kesir, Dimaşk-Beyrut, 1994, c. 3, s. 709. Ayrıca Bakınız: el-Begavî, Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ud, *Meâlimü't-Tenzil*, www.altafsir.com; İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fi ilmi't-Tefsîr*, www.altafsir.com.
- ⁴⁵ Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 8, s. 37-38.
- ⁴⁶ İbn-i Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, c. 3, s. 711.
- ⁴⁷ Beydâvî, Nâsiru'd-Dîn ebî Saîd Abdillâh b. Ömer, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, (Haşiyetü Şeyh Zâde kenarında) İhlas Vakfı, İstanbul, 1994, c. 4, s. 43-44.
- ⁴⁸ Şeyh Zâde, Muhammed b. Muslihi'd-Dîn, *Haşiyetü Şeyh Zâde alâ Tefsîri el-Kâdi Beydavî*, İhlas Vakfı, İstanbul, 1994, c. 4, s. 43.
- ⁴⁹ Âlusî, Şihabu'd-Dîn es Seyyid Mahmud, *Ruhu'l-Maânî fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru'l-Fir, Beyrut, 1978, c. 3, (23.cüz.), s. 46-47.
- ⁵⁰ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini, Kur'an Dili*, Zehreveyn, İstanbul, tarihsiz, c. 6, s. 424-425.
- ⁵¹ Tur, 52/30.
- ⁵² Tur, 52/34.
- ⁵³ Şuarâ, 26/224.
- ⁵⁴ el-Mahzumî, Mucâhid b. Cebr, *Tefsiru Mucâhid*, www.Altafsir.com
- ⁵⁵ Zeyd b. Ali, *Garîbu'l-Kur'an*, www.Altafsir.com.
- ⁵⁶ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, www.Altafsir.com.
- ⁵⁷ Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan*, c. 11, s. 154-155.
- ⁵⁸ es-Semarkandî, Ebu'l-Leys, *Bahru'l-Ulum*, www.altafsir.com
- ⁵⁹ Şuarâ, 26/225
- ⁶⁰ Mukatil b. Süleyman, Tefsiru Mukatil b. Süleyman, www.Altafsir.com. Mukatil b. Süleyman ayeti tefsir ederken şöyle demektedir: یعنی فی کل طریق، یعنی فی کل فن من الکلام يأخذون.
- ⁶¹ Taberî, *Camiu'l-Beyan*, c. 11, s. 156.
- ⁶² Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 3, s. 348.
- ⁶³ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, www.Altafsir.com.
- ⁶⁴ Taberî, *Camiu'l-Beyan*, c. 11, s. 156.
- ⁶⁵ Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, c. 7, s. 102.
- ⁶⁶ Kurtubî, a.g.e., c. 7, s. 102-103. Hassan Bin Sabit'in Ebu Süfyan'la ilgili şiirleri için bkz: el-Berkukî, Abdurrahman, Şerhu Divânı Hassan b. Sabit el-Ensarî, Daru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut, 1990, s. 61 vd.
- ⁶⁷ İbn-i Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, c. 3, s. 440.
- ⁶⁸ Nisa, 4/148.
- ⁶⁹ Bakara, 2/194.
- ⁷⁰ ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 3, s. 349.

TANITIM

TÜRKÇE- ARAPÇA & ARAPÇA- TÜRKÇE KONUŞMA KILAVUZU

İbrahim Ethem Polat*

Tarihî misyonu, değişen dünya dengeleri ve son yıllarda yaşanan gelişmeler nedeniyle ülkemizin, Ortadoğu'da oynadığı aktif rol sayesinde, bölgesel ilişkilerin geçmişe göre daha hareketli bir aşamaya geldiğini görmekteyiz. Bu bağlamda bölgesel iletişimi geliştirecek her davranış, Türkiye'nin sürdürüle geldiği bölgesel güç olgusunu önemli bir katkı sağlayacaktır.

Arap ülkeleriyle gerek siyasal gerek kültürel ilişkilerin geliştirilmesi yönünde, yüz yıllardır pek çok çalışma yapılmış, hem dil ham de edebiyat sahasında çok değerli yapıtlar ortaya konmuştur. Her iki kardeş milletin tarihten gelen bağlarının daha da güçlenmesine çalışılmıştır. Arapçanın öğretilmesi ve bu sayede Türk ve Arap halkları arasında sağlam köprüler kurulması asırlardır gözetilen ve hedeflenen amaçlardan biridir.

Her yönüyle iç içe geçmiş Türk-Arap kültürünün engin mirası, tarihte yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen, pek çok değerli çalışmayla bugüne kadar gelmiş olması sahip olduğumuz bu mirasın değerini daha da artırmaktadır.

Bu kültür mirasının anlaşılması ve anlatılması hiç şüphesiz Arapçanın öğrenilmesine ve öğretilmesine bağlıdır. Bu, bir bağımlılık değil, tarih hammaddesinden Türk kültürünün rafine edilmesi gayretidir. Aksi düşünce bu engin kültür rezervi içindeki yerimizin bu güne kadar tam olarak anlaşılmasına yol açmıştır.

Arapçanın Türk kültürünün de yer aldığı devasa kültür hazinesinin değerli bir anahtarı ve bugün itibarıyla geniş bir kitlenin

* Yrd. Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, (e-posta: ethempolat@hotmail.com).

TANITIM

anadili olması, bu dilin bizim için ne kadar önemli olduğunu göstermeye yeterlidir. Arap dili alanında yapılacak çalışmalar kendi kültürümüze hizmet sayılacağı gibi bölge barışı ve iş birliğine katkı sağlayacak önemli bir faktör olacaktır.

Muhammet Hekimoğlu tarafından yazılan ve 2008 yılında Yargı Yayınevi tarafından basılan *Türkçe- Arapça & Arapça- Türkçe Konuşma Kılavuzu* bu amaca hizmet amacı güden çabalardan birisidir. Arapça öğreneceklere yol gösterebildiği gibi Arapça bilmeyen ama turistik ya da ticari amaçla Arap ülkelerine gidecek olanlara da yararlı olacaktır. Çalışma sadece Arapça bilmeyen Türklere değil, Türkiye'ye gelecek olup da Türkçe bilmeyenlere de yol göstermektedir. Yargı yayınevini 16 dili kapsayan dil paketi içinde yayınlanmış olan bu çalışma, çift dilli olması bakımından alışılmış konuşma kılavuzlarından farklılık göstermektedir.

Çalışmada günlük yaşamda temel ihtiyaçların karşılanmasını sağlayacak düzeyde bir dil öğretimi hedeflenmiş, bu amaa yönelik cümle ve kelimelere yer verilmiştir. İki bölümden oluşan çalışmanın I. bölümü Türkçe-Arapça olup II. Bölümü Arapça-Türkçe'dir. I. Bölümde Türkçe cümlelerin Arapça karşılıklarının yanında parantez içinde Latin harfleriyle telaffuzlarına yer verilmiştir. Bölümün sonunda ise bu bölümde geçen kelimeleri de kapsayan telaffuzlu Türkçe-Arapça sözlük bulunmaktadır. II. Bölümde ise Türkçe bilmeyenlere yardımcı olma hedeflenmiş, Arapçaları cümle ve kavramların Türkçe karşılıklarına yer verilmiştir. Bu bölümün sonunda da I. Bölümde olduğu gibi kılavuz içinde geçen kelimelerinde olduğu Arapça-Türkçe bir sözlük vardır.

Bu projenin gerçekleşmesinde emeği geçen yayıncı ve yazarını kutlayarak çalışmalarının devamını dilerim.